

Irodalomértés és hungarológia

Selye János Egyetem
Tanárképző Kar

Alabán Ferenc

Irodalomértés és hungarológia

Monotematikus tanulmányok két tételben

Komárom, 2019

A kiadvány az Emberi Erőforrások Minisztériuma
és a PRO SELYE UNIVERZITAS n.o. támogatásával készült.

© Prof. PhDr. Alabán Ferenc, CSc. 2019
Selye János Egyetem, Tanárképző Kar, Komárom, 2019

Szakmai lektorok:

Prof. PhDr. Žilka Tibor, DrSc.

Dr. Zimányi Árpád, CSc., főiskolai tanár

Nyelvi lektor:

Dr. Varga Gyula, CSc., főiskolai tanár

ISBN 978-80-8122-306-8

Tartalom

Előszó	9
--------------	---

I. Az irodalomértés táguló területei. Irodalomtudomány a kommunikáció forratagában

Az érték, a recepció és az irodalomtudomány irányultsága és megújulása
(Az irodalmi értékelés viszonyrendszeréről)

Az esztétikai érték és kategóriái	19
---	----

Értéktipológia, értékminőségek, értékelés	21
---	----

Az irodalmi szöveg entitásának és recepciójának kérdéséhez	31
--	----

A magyar irodalomtudomány irányultsága	36
--	----

Irodalmi műfajok és műalkotások közegeben	43
---	----

A műnemi és műfaji csoportosítás elvi alapja és relativitása	43
--	----

A műalkotás és az irodalmi folyamat	48
---	----

Az audiovizuális irodalom és a befogadói aktivitás újszerűsége	54
--	----

Új irodalmi-esztétikai formák és törekvések	56
---	----

Az irodalomértés táguló területei (Az irodalom kontextusainak és oktatásának alakulásáról)

Komparatiztika – társművészetek – tudományköziség	61
---	----

A szlovák–magyar irodalmi kapcsolatok színtere	67
--	----

A változások vetületei az irodalomtanításban. A tanítási módszerek gazdagodása	73
--	----

A kronológiától a hermeneutikáig	79
--	----

Az irodalom fogalmának értelmezése a változások tükrében	85
--	----

Esztétikum az információcserében	85
--	----

Magyar irodalom – a tág értelmezés tere	89
---	----

Értelmezés az öncélúság és a dimenzionáltság mentén	94
---	----

Kivezető utak az újabb értelmezések felé	97
--	----

Válogatott szakirodalom	101
-------------------------------	-----

II. A hungarológia metamorfózisai

A hungarológia intézményesített fórumai	109
A hungarológia mint identitásképző interdiszciplináris tudomány	121
A hungarológia és a magyarságkép formálódásáról	164
A hungarológia szintjei és perspektívái	149
Az irodalmi regionalizmus – hungarológiai érték (Kisebbségi irodalmunk értelmezéséről)	164
Regionalizmus – európaiság – önismeret (A két háború közötti csehszlovákiai magyar irodalom kutatásának néhány elvi kérdése)	183
Az identitás és esztétikum kontextusában (A szlovákiai magyar irodalom kapcsolatrendszere)	197
Eszméltető könyv a nemzeti önismeretről és a magyar egyetemesség igényéről (Görömbei András emlékére)	209
A szerző eddig megjelent önálló művei	225

Az irodalomtudománynak jelenünkben az irodalommal szemben jelentős lemaradása, adóssága van. Véleményünk szerint ezt elsősorban az egyre inkább növekvő új műfajok keletkezése okozza, mely kihatással van az irodalom fogalmának értelmezésére, továbbá az aktuális irodalmi tudat alakulására is. Ebből következően az irodalomtudomány fogalmi rendszerének, a műelemzés eszköztárának és módszereinek megújulásra van szüksége.

(A. F.)

*„Az irodalomtörténet válsága –
az irodalomtudomány megújulása.”*

(Béládi Miklós: Értékváltozások)

Előszó

Az irodalom – és vele együtt az irodalomtudomány – változásának korában nem érdektelen a szakmai érdeklődés felerősödése az elméleti és a vele kapcsolatosan konkretizálható kérdések iránt. Az irodalom fejlődése, változása sohasem szorítkozik egyetlen problémakörre vagy egyetlen műfajra, szinte minden részletére kiterjed a változás, melyet csomópontok köré lehet ugyan szedni, de a vizsgálódásnak az irodalom egészére kell kiterjednie. Erre szükséges gondolnunk, akár irodalomtörténeti kategóriák, kritikai értékrendek, műelemzői relativitások vagy éppen tanári, ill. szakmai-metodikai következetességek kontextusában beszélünk is irodalomról. A másik elvi szintű kiindulási pontunk a hozzáállás toleranciáját fogadja el, melynek alapját a másság elismerésének érvényesítése jelenti. Az új jelenségeket és momentumokat ui. nem elsősorban a már meglevő vagy múltira tekintő dolgok elutasításával és megtagadásával lehet értékként felfogni, feltételezve azt, hogy az újdonságok sem jöttek/jöhettek volna létre előzményeik nélkül. Az irodalomkutatás jelenünkben újabb és újabb szempontokkal gyarapodik, nem egyszer – úgy tűnik – az addig érvényes rendszer és mérce megkérdőjeleződik, valójában azonban leginkább az értelmezhetőség lehetőségei bővülnek és gazdagodnak. Nem csoda, hiszen jelenünkben az irodalomtudománynak bizonyíthatóan jelentős lemaradása van az irodalom újabb jelenségeinek feltérképezésében és értelmezésében.

Szándékunk szerint a kötet első nagyobb részébe kitekintő, horizonttágító és gondolkodtató részek kerültek besorolásra, amelyek összefüggésrendszerüknél fogva határozott ismérvként teszik felismerhetővé a monográfiákra jellemző sajátosságot. A kötet anyaga ugyanis egymással szervesen összefüggő, rendszerben való látásmódot tesz lehetővé. Ez azért fontos, mivel a kiválasztott részterületeknek megvan a tudománybeli és metodikai holdudvara és hatásköre, mely kihat a szomszédosan kapcsolódó ágazatokra és a hatások révén közvetlenül a konkrét irodalomtudományi részterületek fejlettségi fokát is befolyásolja. Ennek valóságát a legújabb szakirodalom áttanulmányozásának tanúsága is bizonyítja, amely részben már magyar nyelven is hozzáférhető. Meghatározó elvként érvényesül továbbá

az a motívum, mely szerint az irodalomtudomány elméleti vonatkozásaink megbízható ismerete nélkül nem beszélhetünk az irodalom garantáltan sikeres értelmezéséről és oktatásáról. Az alapvetően fontos (élményi szintű és tudatos) olvasás pótolhatatlan szerepét általában minden szakember elismeri, az irodalomértés magasabb fokozatai azonban feltételezik a műnemi, műfaji, poétikai, stílusbeli és a korszerű műelemzői, -értelmezői módszerek alkalmazását. Mindehhez közvetlenül kapcsolódik a legfontosabb fogalmak és viszonyrendszerek tisztázása, mint a műnemi és műfaji sokrétűség, a komparatistikai dimenzionáltság, esetenként a műfordítás lehetőségeinek és perspektíváinak kérdésfelvetése. Más egyéb tényezők mellett ezek a motívum- és témakörök fontos részeit képezik a tágabb értelemben vett irodalomtudománynak, akárcsak az irodalomtörténet és az irodalomkritika.

Fejtegetéseink során ezekben a tanulmányokban igyekeztünk a téma jellegéhez alkalmazni megközelítésünk és feldolgozásunk módszerét. A témában található értelmezések összekötő láncszeme az irodalomértés. Szinte napról napra bővül ennek tartománya valami újjal, ugyanakkor valamit elveszít vagy átalakít a már meglévőkből, s ez a dinamikus változás jelen van a kutatói tudatban, s ezáltal közvetlenül formálja a befogadókban kialakult irodalomképet. A kötet irodalomtudományi témájának egyes részei laza láncolatként vezetik végig az olvasót az irodalom követhető átváltozásán, mellyel az a célunk, hogy a befogadó/olvasó horizontja is kitáguljon.

Ha irodalomértésről beszélünk, a „*primus inter pares*” elv alapján feltétlenül ki kell emelnünk a műnemi és műfaji kérdéskört. Évszázadok óta általánosan elfogadott a műnemi hármasság fogalma: líra – epika – dráma. Sőt, egyes korszakokban e hármasság éles elhatárolása és egyben betartása alapkövetelmény volt. E felfogás alapján az egyes műalkotások besorolhatók voltak egy adott műfajba, a műfaj egy műnembe, a műnem egy művészeti ágba és ez a láncszerű reakció folytatható tovább. A mai viszonyok alapján az egyes műfajok határai sok esetben olyannyira elmosódtak, hogy egy művet legtöbbször nem lehet kizárólagosan csak egy műfaj keretébe sorolni, melynek következtében ún. műfaji „határeseteket” kell megállapítanunk. Itt és most ennek bizonyítására csupán egy példával is beérhetjük – a novella műfajával. Népszerűségének köszönhetően a novella olyan rohamos fejlődést mutat, hogy bár eredete körül még ma is vannak tisztázat-

lan kérdések, nehezen kivitelezhető a jelenkori novella pontos definiálása. Csak példaszerűen szólunk a leíró novelláról, melynek cselekménye alig van, csak néhány elbeszélő motívum tartja össze a leírások sorozatát. Ez a típus inkább a líraisághoz közelít, holott tudjuk, hogy a novella klasszikus értelemben epikus műfaj. Vagy vegyük a 20. század egyik látványos vívmányát, az ún. „kirakós” novellatípust. Ennél a fajtánál szükséges a novella megértéséhez a rendezőelv megtalálása, a lényeges és kevésbé fontos motívumok elválasztása, melynek segítségével a történet rekonstruálható. S ez már egyértelműen túlmutat a „hagyományos” epika követelményein. Megemlíthetjük továbbá Nagy Lajos montázsnovelláit (Január, Május), Gelléri Andor Endre lírai novelláit (Kikötő, Hold utca), Örkény István egyperceseit, melyek már a drámaiság elemeit is hozzák, vagy éppen a filmnovellákat, melyek korunkban egyre nagyobb népszerűségnek örvendenek. A novella műfaját csak példaként – és érintőlegesen -- említettük, de más műfajoknál is jól megfigyelhető ez a műfaji sokszínűségen alapuló tendencia.

Korunk erősen posztindusztriális, ebből kifolyólag a posztmodern stílusára is jellemző a pluralitás/sokféleség és másság. (Egy bizonyos szintű felemásság még a jelszavasságában is kifejezésre jut: „...a posztmodern ott kezdődik, ahol az Egész véget ér...”). Így aztán az is jellemző jelenünkre, hogy a régi normákat felváltja egy új, más tartalmú lényeg. Az alkotók új kifejezési eszközöket keresnek, részben elfordulva a már megszokott formációktól. Ez a fajta hozzáállás és keresés persze nem csak az irodalomra jellemző. A kérdés tehát egyértelműnek látszik: szükségszerű-e a művek klasszikus besorolásának érvényben maradása? Egyáltalán lehetséges-e az adott keretek között valamiféle rendszerezés? Hiszen egyre nagyobb teret hódítanak meg az új kísérleti műfajok, melyek nemcsak az irodalom mint művészeti ág nyújtotta eszközök táráat használják fel, hanem további művészetekét is (gondoljunk csak a ritmusosságon alapuló versekre, melyek természetesen kapcsolatban állnak a zene és a táncművészet világával. De szólhatnánk a képversekről is és még számos, más alkotói elveken alapuló alkotásokról...).

A műfaji és műnemi keveredés tárgyalásakor szólnunk kell az ún. „audiovizuális” irodalomról, mely a századelő irodalmában egyre nagyobb jelentőséggel bír, és befolyásoló tényezőként van jelen. Ebben a dinamikus és

„drasztikus” fejlődési folyamatban műfajok sorvadnak el, és helyettük újak keletkeznek. Ha pedig ezt összekapcsoljuk azzal a tényezővel, hogy az irodalom a kommunikáció szerves része, akkor érthető, hogy az audiovizuális irodalom miért képes egyre nagyobb teret hódítani. Kommunikációelméleti szempontból nézve az irodalmi szöveg is „csak” egy nyelv, mely jelekből áll, s ezáltal információközvetítésre alkalmas. Így aztán az audiovizuális irodalom sajátos művészi élményt „produkálhat”. Valószínűnek tarthatjuk, hogy az irodalomnak ez az ága még hatalmas fejlődésen fog átmenni – hiszen a jelrendszer is állandóan változik –, és lehetséges, hogy a későbbiekben mint valamiféle önálló „műnemet” kezeli majd az irodalomtudomány. Az is előfordulhat, hogy a műfajok határai annyira összerosódnak, hogy ez a kategorizálás teljesen kiveszik az irodalomtudományból, helyét pedig egy új, átfogóbb, ugyanakkor szabadabb, lazább rendszer veszi át (gondoljunk az ősi művészetekre, melyekre az egy ősi egység és összehangoltság, tehát a szinkretizmus volt a jellemző: NB a műfajok egy műfajba keveredtek!). Ebben a részben szinte szükségszerűen a hermeneutika, a komparatiztika néhány alapmózzanatát vázoljuk fel, a teljesség igénye nélkül. Ezt kötjük össze a mai irodalomoktatás alapvető és időszerű problémáival, hogy a témakör aktualizálódjék és jelentőséggel bírjon a pedagógusok számára is.

S még egy további fontos szempontra hívnánk fel a figyelmet. Az irodalomértés horizontjainak kiemelt területe az irodalmi nevelés/oktatás iskolai szintje, ahol a változások megfogalmazása alapvetően szükséges, s a lehetőségek közül a jelenleg meghatározó kronológia és hermeneutika közti különbségek sajátosságai külön alapvető ismérveket és megoldandó feladatokat jelentenek. Melyik módszer elveit kell követni, hogy az irodalomértés szintje minél jobb legyen? Évek tapasztalatai azt mutatják, hogy az oktatás terén jól bevált módszer – az irodalomtörténet fokán legalábbis – az anyag kronologikus sorrendben való elsajátítása. Így persze a diák egy óriási anyaghalmazt kap, melyet nem minden esetben tud kellőképpen feldolgozni. Ennek a módszernek az előnyeit és hátrányait szintén lehet részletezni. A másik oldalon ott található a hermeneutika, mely segítségével „problémacentrikussá” tehető az irodalomtanítás, azaz az oktatás egy bizonyos problémakörre összpontosul, s ennek analizálásával segíti a diákokat abban, hogy képes legyen véleményt formálni egy konkrét műalkotásról.

A hermeneutika feladata többek között az, hogy nemcsak a mű értelmezési lehetőségeinek sorra vétele legyen, hanem az író és a befogadó szerepének és funkciójának figyelembe vételét is hangsúlyozza. Nincs szándékunkban ítéletet mondani a hermeneutika és a kronológia elvének betartása felett, hiszen valójában egyiket sem lehet igazán elmarasztalni. Az irodalomtörténet is szerves része az irodalomtudománynak, és bizonyos mértékben a hermeneutika sem tud megenni nélküle. Lehet, hogy az irodalomtörténet korunkban kissé háttérbe szorult – „válságát” éli –, de mindenképpen alapozója és fontos kiegészítője az érintett kontextusnak. Tudatosíthatjuk a meghatározó lényeges ismérvet: az irodalmi mű időbeli lefolyásában (létében) ismerhető meg, bár elrendezettsége, egysége és kompozíciója elsősorban térbeli vonatkozású. Ennek a térbeli megnyilatkozásnak van egy időbeli dimenzióban kibontakozó szintje, s amikor az irodalmi mű folyamat voltára irányul a figyelem, ennek a virtuális időbeliségnek az értelmezése lép előtérbe. Maga az olvasás/befogadás folyamata és hatása is reális időben valósul meg. Az időbeli lefolyás ténye pedig feltételezi a történeti szemlélet fontosságát, így az irodalomtörténet-írás hozta felismeréseket.

S végül, de nem utolsósorban fontos, hogy az irodalmat úgy is kezeljük, mint az emberi kommunikáció részét, hiszen az irodalom (és egyértelműen nem csak a szépirodalmi szövegekre gondolunk) is információt közvetít az alkotó és a befogadó között. Az irodalom is tulajdonképpen jelek rendszeréből épül fel, még ha ezek a jelek nem is értelmezhetőek mindig pontosan. Az információcsere valójában a szerző és az olvasó közötti kapcsolat megtestesítője. Ezzel a folyamattal összefoglalóan és egyúttal áttekinthetően külön alfejezetben foglalkozunk. Felhívjuk arra is a figyelmet, hogy a tömegkommunikációs formákban (gondoljunk csak a sajtóra, rádióra, filmre vagy zenére stb.) az irodalom jellege különös jelentőséggel bír, amivel már külön elméletek foglalkoznak.

A kötet irodalomtudományi anyaga – meggyőződésünk szerint – bizonyítékkal szolgál arra, hogy az irodalomtudomány egyes ágazatai szervesen összefüggnek egymással az irodalomértés egyre bővülő tartományában, akár az elméleti, akár a gyakorlati kérdésekre helyezük a hangsúlyt. Az irodalmat mint az irodalomkutatás tárgyát, dinamikusán változó jelenségként látatjuk és kezeljük, egy egészként értelmezzük, amelyhez az iroda-

lomtudománynak fogalmi rendszerében, kutatásaiban, elemző és interpretáló módszereiben igazodnia és gazdagodnia kell, az újabb igényekhez szükséges felzárkózni. Ha ezt elmulasztja, elveszítheti jellegét, funkcióját, lehetőségeit és egyben felelősségét átruházza más összetevőkre, s jelenünk kommunikációs forgatagában és az irodalomértés egyre táguló horizontjainak megértésében nem lesz képes betölteni kompetens szerepét.

* * *

A hungarológia (magyarságtudomány) iránti érdeklődésünket évtizedekkel ezelőtt a néhai budapesti Hungarológiai Intézet által szervezett szakmai konferenciákon, továbbá az Anyanyelvi Konferencia inspiratív rendezvényein való részvételek keltették életre. A későbbiekben a hungarológia jelentőségét számunkra az jelentette – és egyben megerősítette a tényt –, hogy a kisebbségi magyar szakos filológusok és tanárnak készülő diákok képzésében (választható tantárgy keretében) a magyarságismeret pótolhatatlan szereppel bírt, mivel általa a diákok jobban megismerhették az anyaország múltját és jelenét, egész kultúráját, történelmét, etnográfia-át, társadalmát, geopolitikai helyzetét, művészeti irányzatait és további sajátosságait, értékeit, amelynek megvannak a saját intézményesített fórumai, ágazatai, fejlődésének különböző fokozatai, kutatásának, valamint oktatásának formái és lehetőségei.

A fogalmi hangsúlyok és a sajátosságok között jelentős különbségek tapasztalhatóak, mivel a magyarországi hungarológia-fogalom (beleértve az egyes részeket és szakterületeket) az általános műveltség szerves részeként értelmezhető, melynek területei, oktatása és kutatása egyetemi és tudományos intézetek tanulmányi és kutatói programjaiban vannak konkrétan megfogalmazva. Ebből kifolyólag másként jelenik meg a magyarságtudomány az anyaországban, és külön sajátos területet jelent a határon túli magyarság felfogásában, mivel ez utóbbi elsősorban a nyelvre és az irodalomra korlátozódik, s melynek éppen ezért jelentős közösségi tudatformáló szerepe és funkciója van. Továbbgondolva a témát, az is megállapítható, hogy az anyaországtól geográfiailag távolabb eső európai országokban és az amerikai, ausztráliai kontinensen történő hungarológiai tárgyak értelmezésének

és oktatásának kevésbé van nemzeti és anyanyelvi jellegük az előző két besoroláshoz képest. Ezekben az esetekben a kutatás és az oktatás színvonalja és irányultsága is eltérő, azokat általában a hagyományok, a helyi feltételek és a személyi adottságok nagyban befolyásolják.

Bár lehetnek különböző nézetek a hungarológia helyzetének, lényegének és perspektíváinak értelmezésében és megítélésében, mindig érezhető a téma összetettsége és az a tény, hogy identitásunk legfontosabb sajátosságait a korszerű nemzettudomány (magyarságtudomány) eszközeivel lehet elsősorban megvilágítani, s hogy kutatási módszerében nyitottnak kell lennie, amely megállja a helyét a szembesítések és összehasonlítások során, mert csak így válhat a megőrzés – egyben jövőt biztosító – magyarság egységének képévé.

A magyarságtudomány számára a különböző szintek és kontextusok (magyarországi szint, a határon túli kisebbségi magyarság közege, közép-európai tartomány, európai kontextus...) más-más feltételrendszert jelentenek, amelyekben a hungarológia kutatása és egyben népszerűsítése különböző módszereket igényel. Tapasztalataink szerint a jövő hungarológiája – mint tudományterület – leghatékonyabban a közép-európai kontextusba kerülhet be és fejtheti ki leginkább hatását, mivel ebben a régióban érintkezik közvetlenül a történelmi realitással és válhat valóságosan is leginkább értékteremtővé, válhat hatásos identitásképző, -erősítő motívummá. A határon túli régiókban építheti továbbá annak a lehetőségét is, hogy az interdiszciplinaritás vonalán egyben nemzetközi tudományá fejlődjön. A közép-európai szellemi fluidumon belül a történelmi múlt és a földrajzi közelség miatt is a hungarológia keretében érintett tudományok interdiszciplináris koncepciója reálisan megvalósulhat. A szomszédos országok kultúráihoz való magyar kötődés szakszerű vizsgálata, komparatív és interkulturális értelmezése pedig az önismeret további rétegeinek feltárását biztosítja, az európai kontextushoz, sőt bizonyos értelemben az egyetemes civilizációhoz való viszony megvilágítását is jelenti. Külön nem szükséges bizonyítanunk, hogy pozitív és inspiráló hatása lehet a magyar kultúra integrációs törekvéseire is, mivel fékezheti a szomszédos nemzetállamok esetleges nemzetfélést és az országhatárok kialakított ellenhatásait.

Az elmondottakkal kapcsolatban és alapján felmerülhet az igény egy

szélesebb és komplexebb aktualizált hungarológiaiakép kialakítására, mely beépíti tartalmi struktúrájába a legújabb eredményeket és termékenyítő hatással lehet a magyar nemzettudomány perspektívájának további megerősítésében. Mivel a formálódó társadalmi körülmények között egész Európában a nemzettudományok megújulnak, a magyarságtudomány korszerűsödése objektív igényként is felmerül és ennek alapján értelmezhető.

Mindez jelenünkben összekapcsolódik a reális nemzeti önismerettel és a magyarság identitástudatának megerősödésével, valamint a magyarság szellemi egészének integrációjával a fokozatosan változó európai kontextusban.

(Akár az irodalomértés, akár a hungarológia eddigi eredményeinek, sajátosságainak vizsgálatát vesszük szemügyre, arra eszmélünk rá, hogy mind a két téma igényli a módszeres továbbgondolást, anyaggyűjtést és újabb szempontú feldolgozást. Reméljük, hogy e sorok írójának megadatik, hogy eddigi tanulmányait majd újabb kutatásainak eredményeivel komplex módon kiegészíthesse.)

Lektori salutem!

a szerző

I.

Az irodalomértés táguló területei

**Irodalomtudomány a kommunikáció
forgatagában**

Az érték, a recepció és az irodalomtudomány irányultsága és megújulása

(Az irodalmi értékelés viszonyrendszeréről)

**The value, reception and aims of literary studies
(Reflection on relationship between literary appreciation)**

Abstract

The study is deal with current questions of literary value, reception and with literary studies. At first it studies the relationship of aesthetic categories, in the level of estimation, category of values and in quality of values. Later it studies the most important questions and options about origin and reception of literary texts. The study outlines and describes the most important tendencies and representatives' opinion of reception and the interpretation Last it shows the types of possible development of Hungarian literary studies, summerize the theoretical and practical research methodes and interprets the new literary and aesthetics ambitions and the activity of the reception.

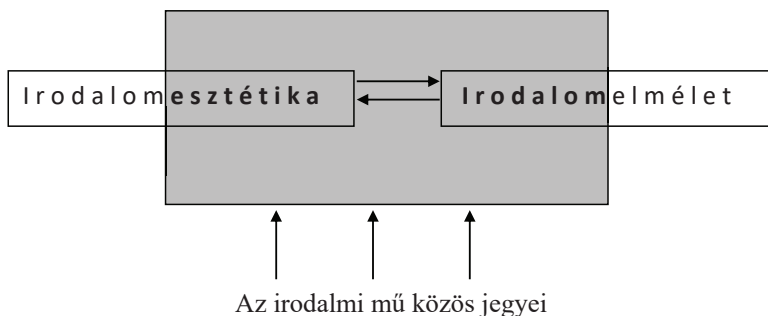
Keywords

aesthetic value, study of literature, category of values, literary text, reception, interpretation, new methods in research

Az esztétikai érték és kategóriái

Az irodalomelméleti kérdésekkel és esztétikával foglalkozó kézikönyvek leszűrt tanúságaiból tudjuk, hogy az esztétika (széptan) legáltalánosabb kérdéseivel az ún. általános esztétika, a művészetekre vonatkozó esztétikai ismeretekkel a művészetelmélet, továbbá az egyes művészeti ágak esztétikai törvényszerűségeivel az egyes ágazati esztétikák foglalkoznak. Ez utóbbiak természetüknél fogva szoros (elválaszthatatlan) kapcsolatban állnak az

adott konkrét művészeti ág elméletével, minek következtében az irodalomesztétika is ilyen elkülöníthetetlen kapcsolatban áll az irodalomelmélettel. Így ezek a szakdiszciplínák nemcsak rokon tudományok, hanem tárgyi kutatási világukban jelentős részben át is fedik egymás területeit. Kölcsönös hatásuk helyzetükből és egymáshoz való viszonyukból is nyilvánvaló:

A vázolt viszonyrendszerben az irodalomesztétika és az irodalomelmélet külön forrásokból eredezteti az irodalmi mű jegyeit: az első az általános esztétikából, a második a három klasszikus műnemből (líra, epika, dráma). Az irodalmi mű „nyelvi képződmény”, melynek műalkotás mivoltát a művészsége adja meg. Az irodalom éppen ezért alapjaiban nyelvészetileg vizsgálható, s az irodalmi mű nyelvi rendszerként kezelhető, elemezhető és értékelhető.¹ Az irodalmi mű azonban mint műalkotás (művészi termék) nyelvészeti kérdésként a komplex (esztétikai!) értékei miatt nem érthető meg. Az író, költő ui. nem a nyelvi rendszeren dolgozik, hanem a nyelvi rendszert teszi művészié. Bécsy Tamás ezt az összefüggést M. M. Bahtyin idézve így teszi világossá: „...a költészet nemcsak magas követelményeket támaszt a nyelvvel szemben, hanem mint nyelven, mint lingvisztikailag meghatározott jelentésen túl is lép rajta...”² Az említett esztétikai minőségek miatt lép túl az irodalom a nyelven, pontosabban az irodalmi művet

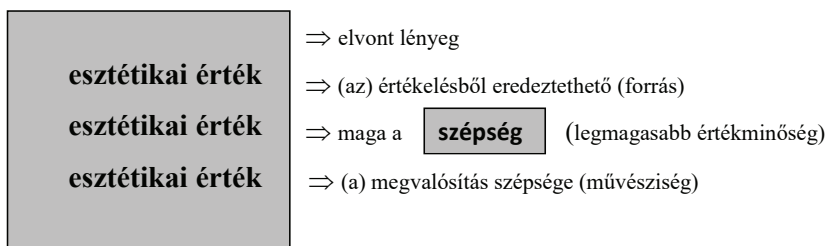
1 Roman Jakobson, majd az ő nyomán Tzvetan Todorov érvelt az irodalom nyelvészeti vizsgálhatóságának lehetősége mellett (Hang – jel – vers. Budapest, 1972; Symbolism and Interpretation, London, 1983).

2 Bécsy Tamás: Az irodalomesztétikai tudásról. Modern Filológiai Füzetek 38. Budapest, 1985, 134. o. Az idézet forrása: M. M. Bahtyin: A szó esztétikája. Budapest, 1976, 26. o.

a nyelvi törvényszerűségek és az esztétikai minőségek együttesen hozzák létre, úgy, hogy egymással reflexív viszonyt alkotnak, amelyben az utóbbi jelenti a hangsúlyosabb mozzanatot. Az esztétikai törvényszerűségek, minőségek és a nyelv eggyé válnak, ami azonban feltételezi a nyelv adekvát fejlettségét (pl. a képszerűség az irodalmi művek egyik jellemzője és művészi értéke, ami az adott nyelvben rejlő belső lehetőségeken, törvényszerűségeken alapszik).

* * *

Az esztétikai szép fogalma (mint általában) az irodalomban sem választható el határozottan a „jó”-tól, és nem azonosítható a köznapi értelemben vett „szép” fogalmával. Az esztétikum fogalmát nem egyszer a szabadság és a igazság, az erkölcsi érték szinonimájának is tekintették és értékelő minősítésként használták. Ezek szerint azt nevezzük szépnek, amiben érzéki (látható – hallható) formában megjelenik az emberi szabadság, igazság és erkölcsi érték, és az veszi észre ezt a szépet, aki „megérezkeli” az emberi szabadságot, igazságot és morális értéket. Ezek az elvont fogalmakkal jelölt tartalmak akkor válnak széppé (esztétikai értéké), ha megjelenési formáikban vagy variációikban egy műalkotásban az esztétikum alapvető jellemzőjévé válnak. Így a „szép”, a „szépség” az esztétikai minőségek közül a legfontosabb, mivel magában foglalja a legfőbb értéket. A szép az összes többi értékfajtánál átfogóbb terjedelmű és érvényű, s mint ilyen (filozófiai értelemben) az összes többi értéket képes magába foglalni, hogy egy magasabb értékminőséget képezzen. Az esztétikai érték jelentésszféráját általános szinten a következőképpen értelmezhetjük:

E jelentési szinteken túl az esztétikum megjelenési formái az irodalmi alkotások konkretizációiban jelennek meg. A két szélső pólus (a pozitív szépség és a negatív rútság) között a művekben sok más esztétikai minőség található: tragikum, komikum, humoros, tragikomikus, fenséges, ironikus, bájos, satirikus, groteszk, abszurd stb. A kézikönyvekben, lexikonokban, szótárakban előfordul még a heroikus, idillikus, elégikus, patetikus, burleszk és egyéb más esztétikai minőséget jelentő kategória.³ Egy adott irodalmi műalkotásban a megvalósítás szépsége, azaz művészsége a különböző, esetenként ellentétes előjelű esztétikai értékminőségeknek az egyedi (eredeti) formában megvalósuló többszólamúságából keletkezik. Nem hitelt érdemlő és egyben indokolatlan az a normatív, előíró kritikai és interpretáló szemlélet (és gyakorlat), amely a műalkotás sokértelműségét, s az ettől elválaszthatatlan belső feszültségeit és ellentéteit esztétikai redukciónak tartja. Ilyen alapon és elvek szerint több újító író, költő és művész alkotásait utasították el a huszadik században (Ady Endre, Kassák Lajos, Bartók Béla...).

* * *

A szép (szépség) szűkebb és tágabb jelentésének kérdésköre sok lehetőséget tartalmaz. A szépnek – mint esztétikai értéknek – külön értelmezéstörténete van, s mi csak a legfontosabb összefüggésekre utalhatnak. A szép másik denotátuma az, hogy esztétikai minőséget jelent, s vannak esztéták, akik a szépet kizárólag csak ebben az értelmezésben használják. Az esztétikai érték átfogóbb és szélesebb kategória, mint az esztétikai minőségek, mivel a minőség (általában is) rendelkezik azzal a tulajdonsággal, hogy érvényesítse az értéket. Példának okáért: a tragikum úgy is leírható, mint

3 Megítélésünk szerint ezeket az esztétikai minőségeket jelentő kategóriákat a magyar szótárak és lexikonok közül mennyiségileg és minőségileg is legmegbízhatóbban a 19 kötetes, nagy Világirodalmi lexikon elméleti cikkanyaga tárgyalja, melyre alapvetően támaszkodnak a későbbi tanlexikonok szerzői. Pl.: Bárdos L. – Szabó Bd. J. – Vasy G.: Irodalmi fogalmak kisszótára. Budapest, 1986; Ua. kiegészítésekkel, Budapest 1999; a kimondottan a középiskolások számára készült Barta K. – Farkas A. – Kis Zs.: Irodalmi fogalomtár. Budapest, 2000. Az előbbi tanlexikon kiegészítésekkel bővített második kiadása leginkább megfelel a jelenlegi irodalomtudomány által támasztott igényeknek és elvárásoknak.

értékvesztés, a komikum pedig mint értékhiány (ill. értéktévesztés), s ennek megfelelően az értékelés mechanizmusában bizonyos érték helyzeteket tragikusként vagy komikusként érzékelünk. Az értékelésben azonban létrejön egy általános értékszerkezet is, amibe az értékvesztés és az értékhiány (értéktévesztés) élménye is beépítődik. Ezért jelenthet a konkrét esztétikai térben a tragikum értékvesztését, a komikum értékhiányt, a megjelenítés esztétikai hatásában pedig (ami az esztétikai térből sugárzik) értéknövekedést és értékgyarapodást egyszerre. Ezért van az, hogy az esztétikai minőségek szoros és kereteket feltételező rendszerezése eléggé irreális és reménytelen vállalkozás, mivel azok jórészt (időtlennek) feltételezik az értékek közti sokrétű kapcsolatokat. Irodalomtörténeti és -elméleti gyakorlat, hogy egy adott korra és kultúrára (reneszánsz, felvilágosodás, avantgárd, posztmodern stb.) jellemző értékeket, minőségeket, hierarchiát állítanak fel a kutatók az adott korszak, ill. irányzat jellegzetes, sajátos motívumainak és értékminőségeinek konkretizációiban.

A felvázoltakból következik, hogy az irodalmi esztétikai értékek nem egymástól független és izolált alakzatok, hanem egy általános értékrendszer és -szerkezet érvényesülő részei. Ennek alapján válhat értelmezhetővé az egyes értékminőségek egymásba való átjutásának és átfordulásának lehetősége és komplex élmény meghatározó jellege. Az esztétikai megközelítések szükségessége és illetékessége evidencia értékű, az értékeket azonban nem kell/szabad szembe állítani egymással, csupán megkülönböztetésekről lehet szó. Ezért is fontos hangsúlyozni, hogy a befogadásban az értékelismerés zavarainak egyik fő forrása az értékek direkt különválasztása.

* * *

Az értéktartomány, melynek szerepe van vagy éppen szerepe lehet az irodalmi mű „szándékoltt” hatásában, összetett rendszert alkot. Az összefüggések több szinten reprezentálják az értékek rendjét, de alapvetően különbséget kell tenni az irodalom által közvetített értékek és az irodalom értékessége, valamint a szöveg alapján és a szövegen kívül (a szövegek egymásutánjában!) létrehozott értékszemponatok között.⁴ Az irodalmi szö-

⁴ Ezek a kategóriák eredetileg Nicolai Hartmann Esztétika (Ford. Bonyhai Gábor, Budapest,

vegben ui. közvetlenül vagy közvetve megjelenő értékeket lehet kimutatni. Az előbbi esetben ún. „tematikus”, az utóbbi esetben ún. „modális” értékekről van szó, melyek a tematikus értékek minősítését látják el.⁵ Az irodalmi szövegben megjelenő tematikus érték is lehet esztétikai érték (pl. ha a beszélő az egyik szereplő szépségét írja le, hangsúlyozza), bár ebben az esetben nem a műalkotás belső értékviszonyairól van szó. A modális értékek fogalmilag körülhatárolható értékhelyzeteket jelölnek, mint a tragikus vagy a fenséges. A tragikum forrása az érték megsemmisülése vagy megvalósíthatatlansága, a komikumban az érték megtévesztő módon jelenik meg (az értéktelen mutatja magát értékesnek), a groteszk az értéktévesztést tartja természetesnek stb. A modális értékeknek valójában csak az egyik részét alkotják az esztétikai minőségek, mint a mű értékszerkezetének összetevői, de az esztétikai megközelítéseknek és interpretációknak elsősorban mégis a modális értékekre kell figyelni. A modális értékeket nem észlelő értelmezések hívják fel a figyelmet arra, hogy a műalkotás jelentése milyen nagy mértékben van kiszolgáltatva az olvasó (befogadó) esztétikai tudásának és tapasztalatainak. Az irodalmi szövegben megjelenő értékek valójában túlhaladnak a szövegen (meghaladják azt). Egy műalkotás értékének hatáslehetőségei csak az olvasatban lehetnek valóságosak, csak a befogadás legitimálhatja a művészi szándékot. Viszonyuk feltételezi a lineáris azonosságot:

a mű szándékolt értékhatása

=

a megértés határértéke

Az olvasók eltérő esztétikai érzékenységgel és tapasztalattal rendelkeznek, s előfordul, hogy közülük többen érzékenyebbek az irónia, mint a tragikum iránt, s akadnak olyanok, akik többre becsülik a humorosat, az erkölcsöset, mint a szépséget. Az interpretációkban nemcsak egyéni, hanem kollektív értékkrangsorok is érvényesíthetik szempontjaikat, s egy korszak

1977) című monográfiájában vannak megkülönböztetve.

5 A „tematikus”, „modális”, „poétikai” és „metaértékeket” Veres András Irodalomértelmezés és értékorientáció című terjedelmes dolgozatában értelmezi. In: A strukturalizmus után. Érték, vers, hatás, történet, nyelv az irodalomelméletben (Szerk.: Szili József). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992, 239-310. o.

minőségévé is válhat meghatározott érték. A befogadó valójában nemcsak saját, hanem szellemi környezete (közössége) értékeit is érvényesíti, elvárásai és reakciói csoportérdekeket is képviselhetnek.

Értéktipológia, értékminőségek, értékelés

Az irodalmi érték megállapítására vonatkozóan valójában nincs semmilyen jól bevált és megbízható módszer, sem abszolút mértékegység. Ezzel kapcsolatban Pomogáts Béla idézi egyik tanulmányában az angol költő T. S. Eliot gondolatát: „Az irodalom »nagyságát« nem lehet kizárólag irodalmi értékmérőkkel meghatározni, bár nem szabad elfelejtenünk, hogy azt a tényt, vajon irodalomról van-e szó, vagy sem, csakis irodalmi értékmérőkkel határozhatjuk meg.”⁶ Kérdésként vetődhet fel az, hogy melyek azok a nem kizárólag irodalmi fokmérővel megállapítható értékek, amelyek a műalkotáshoz tartoznak – éppúgy, mint az esztétikai minőség. A kérdés részletezése helyett különböző korokból néhány elvi támpontot jelentő véleményt idézünk: már a klasszikusok közül Horatius Flaccus, az időszámításunk előtti korban élő római költő a saját maga által felállított alkotói lehetőségéből, miszerint „vagy használni, vagy gyönyörködtetni akarnak a költők”, az előbbit tartja elsődlegesnek, ugyanakkor hangsúlyozza a két elv összefüggését, mondván, hogy az igazi költő „a kellemeset összeköti a haszonnal” („dulce et utile”).⁷ Közelebb lépve jelenünkhöz: a „new criticism” két jeles képviselője, a 20. század ismert irodalomtudása és esztétája, René Wellek és Austin Warren a műalkotások értékelésének kritériumait abból vezeti le, milyen funkciót tölt be maga az irodalom, mert „a művészet mint öncél, s a művészet mint közösségi rítus és kulturális kötőerő” is létezik.⁸ Az ún. irodalmon kívüli tényezők értelmezése ebben az esetben is

6 Utalás a Magyar Műhely-találkozón (Bécs-Hadersdorf, 1987. június 25-27.) elhangzott előadásra, amely *Értékek és értékrendek* címen a Magyar Műhely című irodalmi és kritikai folyóiratban is megjelent (Montrouge, 1987. november 15, 73/1. szám, 1-4. o.)

7 F. Horatius az *Ars poetica* (Költészettan, Budapest 1946) című nagy művében az arisztotelészi esztétika és a hellenisztikus görög irodalomtudomány nyomán summázza ezt a klasszicizmusról szóló elméletét.

8 R. Wellek – A. Warren: *Az irodalom elmélete* (Ford. Szili József). Budapest, 1972, 361-

(a „közösségi rítus” és a „kulturális kötőerő” kapcsán) tág térre terjedhet ki.

Az irodalmi mű értéke lehet tehát egynemű értékminőség (meg kell jegyeznünk: az Escarpit által kiemelt „öncél”-jelleg csupán egyetlen dimenzióban képes hatni) és összetevődhet különböző értékminőségekből is, például a szépség és gyönyörködtetés ugyanúgy hat, mint az eszmei, történelmi, morális, filozófiai, politikai értékminőség, amely az adott irodalmi alkotás (össz)értékét meghatározza. Mindezek az értékszférák az irodalmi mű konkretizációiban jelennek meg.

* * *

Minden irodalmi normának korlátozott az érvénye – a konkrét, értékelt műalkotásokból a kritikus (és az olvasó) előre nem látható új értékminőségeket bonthat ki, melynek alapján esetenként még a létező értékkritériumok korrigálásának és gazdagításának szükségszerűsége is felmerülhet. Az értékelés messzemenően szubjektív tevékenység, az értékek rendje, fontossága és rangja sokszor vitatható és vitatott tény. Az irodalmi mű értékszférájának hangsúlya megváltozhat a mű és a kritika igényeinek, szempontjainak függvényében. Henryk Markiewicz lengyel irodalomtudós rendszerező kézikönyvében ezt állapítja meg: „...*történelmi tény, hogy az irodalmi alkotások a múltban, és részben még ma is, kétségkívül a fogyasztók esztétikain kívüli szükségleteit szolgálják. Ezért merül fel újra és újra az a kérdés, mely értékszférákat vallhatja az irodalmi mű a sajátjának?*”⁹

Néhány magyar kutató (pl. Poszler György, Szerdahelyi István) az esztétikum értéklehetségeit vázolja fel, megkülönböztetve az esztétikum „megismerési önértékét”, az esztétikum „élvezeti önértékét” és „érzelemformáló eszközértékét”,¹⁰ mások értékterületekről és értékszférákról is értekeznek, melyek csak járulékos elemként tartoznak bele az irodalomelmélet, -kritika vizsgálódási körébe. Ily módon például a „konstruktív értékek” szférája,

362. o.

9 Henryk Markiewicz: Az irodalomtudomány fő kérdései. Gondolat, Budapest, 1968, 270. o.

10 Lásd bővebben: Szerdahelyi István: Az esztétikai érték. Budapest, 1984; Poszler György: Filozófia és műfajelmélet. Budapest, 1988; Kulcsár Szabó Ernő: Műalkotás, szöveg, hatás. Budapest, 1987.

melynek megvan a maga esztétikai fontossága, korántsem csak az irodalmi mű sajátja, hiszen más jellegű alkotásra (tudományos művekre, műszaki alkotásokra...) is ugyanúgy alkalmazható. Elég, ha csupán az egységesség tényezőire (a mű alkotórészei, azok teljessége, funkcionális szükségessége és az egyes összetevők kölcsönhatása, ekvivalenciája...) és a különbözőség tényezőire (az alkotóelemek különfélesége, szemantikai és formai kontrasztivitások, többsíkúság...) gondolunk.

További értékszférák szintén stabil helyzetükkel tűnnek ki a műalkotások értékelésében. A képi értékek szférája a „képszerűség” és a „szemléletesség” megalapozója az irodalom elméletében (az ún. költői képek, a trópusok használata). Ez az értékszféra – másként: az irodalmi mű képszerűsége – jelenti azt az alapot, melynek segítségével létrejöhetnek a műalkotás emotív értékei. Az emotív értékek azok az értékek, melyek a művekben bemutatott alakok és helyzetek tragikusságát, komikusságát, fenségességét vagy egyéb más tulajdonságát hívhatják elő, teremthetik meg és viszonyíthatják a reális jelenségekhez. Az összegző irodalomelméleti és esztétikai szakkönyvek szinte egységes következtetése az, hogy az emotív értékminőségek és kategóriák rendszere még nincs az újabb minőségek szerint teljességében kidolgozva, ezért jórészt a hagyomány által elfogadott és szentesített fogalmak használatával találkozunk, ha ezt az értékterületet vesszük szemügyre.¹¹

* * *

A normalizált poétikák is vitatott területként tartják számon a megismé-
rő-értékelő és az ún. posztulatív értékek szféráját, melyben az irodalmat (el-
sősorban történeti megfontolásokból) a tudományhoz szokás viszonyítani,

¹¹ Erre enged következtetni a magyar szakirodalomban hivatkozási alapul szolgáló szintetikus művek sora: Barta J. – Kardos L. – Nagy M.: Bevezetés az irodalomtudományba. Budapest, 1969; Ungvári Tamás: Poétika. Budapest, 1976; Hankiss Elemér: Az irodalmi kifejezésformák lélektana. Budapest, 1970; Szerdahelyi István: Költészetesztétika. Budapest, 1972; Földényi László – Poszler György: Az általános esztétika kérdései. Budapest, 1987; Bécsy Tamás: Az irodalomesztétikai tudásról. Budapest, 1988; Almási Miklós: Anti-esztétika. Séták a művészetfilozófiák labirintusában. Budapest, 1992 és más művek.

másrészt az eszmékkel összevetni, s ennek relációjában értékelní az irodalmi műveket. Le kell szögeznünk, hogy a posztulatív értékek nem tartoznak az irodalom sajátos értékei közé, mert az irodalom természeténél fogva nem tartalmaz olyan világos, elkülöníthető és állandó szabályokat, amelyek meghatároznák, hogyan kell az objektív valóságához való viszonyát érteni és értelmezni. Ezek az értékek az irodalom számára kiegészítő eszközök és ún. „pótszerek”, melyeket hathatósabban érhet el, hozhat létre a tudomány, a filozófia, a szociológia és a publicisztika. (A közép-kelet-európai irodalmak a történelmi fejlődés során számos alkalommal voltak rákényszerülve arra, hogy pótcselekvések formájában magukra vállalják az említett szerepeket és funkciókat.)

Az irodalom meghatározó értékszférái közé tartozik még az eredetiség, amely a hagyomány értelmezése szerint az esztétikai érték létrejöttének az előfeltétele, úgy, hogy a nagyfokú eredetiség ezeket az értékeket felerősít(het)ji. A kérdés ebben az esetben az, hogy az érték egy konkrét olvasó (befogadó) számára mennyire új, mivel a kritikus és az irodalomtörténész szempontjából ilyen ismérvek, ill. feltételnek csak az érték eredetisége tekinthető. További problémák merülnek fel abban az esetben, ha az irodalmi alkotások érték szerinti összehasonlítására vállalkozunk (hierarchizáció), mivel az egyes szférák valójában nehezen összehasonlíthatók. Még az sem állítható bizonyossággal, hogy a művek értéke egyértelműen függne az azokat körülvevő irodalmi kontextustól.

* * *

Az egyes irodalmi alkotások teljes (komplexen vett) értéke a felsorolt és az itt és most fel nem sorolt más értékek rendszerét jelenti. A kritika – feladatának megfelelően – elemzi és értékeli a műveket és fényt derít ezekre a tulajdonságokra. Az irodalomtörténet egyfelől inkább összehasonlító értékelést végez, másfelől a műveket, mint az írói munka mintáit vizsgálja, melyek gazdagították az „irodalmi kifejezésmódot”, melyek újabb irodalmi művek létrejöttét segítették elő, s melyek előmozdították az irodalom fejlődését. Hangsúlyozzuk, hogy az irodalmi műalkotás értékelését illetően az esztétikai érték meghatározó, mással nem pótolható szerepet kap. Az

értékelés lényege és hogyanja egyrészt magának az (esztétikai) értéknek a mibenlétében, másrészt az értékelés tárgyának, az irodalmi műalkotásnak a sajátosságában rejlik. Az értékelés e két komponensét (egyben okát) alapul véve járhat el a kritikus, úgy, hogy tisztázza: ezek a jelleg- és egyben lényegadó sajátosságok jórészt a gyakorlati igazolhatóság hatályán kívül esnek. Az irodalmi érték magyarázatával foglalkozó kitételek egy része ennek megfelelően természetes módon metafizikus szintre kerül, minek következtében tudományos módon megismerhetetlennek tartja saját tárgyát. Az irodalmi mű értékszféra és megvalósulásának „szépsége” (művészsége) sokszor átlépi az irodalomtudomány határait, és értékelésénél szükségessé válik az esztétika, a filozófia, esetenként a vallás fogalmainak és kategóriáinak az alkalmazása (valóságosság, igazság, szabadság...).

Az újabb elméleti vizsgálódások az irodalmi esztétikai élményt kettős alapozottságúnak tartják, mivel az élmény lényegi meghatározója magában az esztétikai tárgyban (műalkotásban) és a befogadójában (olvasóban) van. Ez a meghatározás a strukturalizmust és neostrukturalizmust követő, részben azokra épülő és építő új irányzat, a befogadásesztétika (receptioesztétika) következtetése. Nyilvánvalóvá válik, hogy a határokat az irodalmi mű értékelésének esetében is át lehet/kell lépni: egyrészt a művészet felé, másrészt az esztétikai élményt befogadó (olvasó, elemző, kritikus) irányába. A befogadásesztétikában a strukturalizmus és hermeneutika az irodalmi mű értékelésének szférájában is kölcsönösen kiegészíti egymást, mivel a hermeneutika valójában megtalálta a strukturalizmus mozgatóját, a maga történetiségében egyedi olvasót. A befogadásesztétika ún. „*kétfokozatúsága*” az irodalmi értékelés szintjén azt jelenti, hogy felhasználja a strukturalizmus törvényszerűségeit és rendszerelméletét, és támaszkodik a hermeneutika „*szubjektivizmusára*” és történeti egyediségére.¹²

* * *

Az irodalmi érték, a kritikus és az irodalmi értékelés viszonyrendszerének néhány kiemelt, általunk lényegesnek tartott momentumát foglaljuk

¹² Lásd részleteiben és belső összetettségében Bojtár Endre Az irodalmi mű értéke és értékelése című tanulmányának megfelelő alfejezeteit. In: A strukturalizmus után (Szerk.: Szili József), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992, 13-112. o.

össze az alábbiakban a teljesség igénye nélkül:

- az irodalmi érték feltételezi az értékelést (akár az értékelés az értéket), az értékelés pedig feltételezi az értékelőt (a kritikust) és azt a szabály- vagy értékrendszer, amely alapján maga az érték azonosítható. Az értékítéletek tehát nem izoláltak, hanem mindig értékrendszeren alapulnak;
- az irodalmi mű (elsősorban) nyelvi képződmény, de a nyelvi kommunikáció mintájára nem lehet kivetíteni (sem elképzelni) az esztétikai értékviszonyt, mert a nyelvi rendszer egyrészt szélesebb (vagy szűkebb), másrészt körülhatároltabb szabályrendszer, mint az esztétikai;
- az irodalmi érték és az irodalmi értékelés függ az értékelőtől, de bármennyire is függ, az értékelőnek (kritikusnak) nincs tetszőleges és kizárólagos meghatározó szerepe (NB: hatalma) az érték fölött. Ha ez így lenne, akkor az érték megszűnne értékes lenni. A képzett kritikust és elemzőt sokszor az érték hiánya figyelmezteti annak létezésére;
- az irodalmi mű megértése és értékelése a kritikus által akkor nem lesz önkényes (hanem általános érvényű), ha meg tudja okolni és magyarázni döntéseit és minősítéseit. A kritikus ezzel az önmagáról való számadással teremt hidat saját ítélete és a már létező vagy lehetséges „ízlésközösség” véleménye között. Egyrészt normát követ, másrészt új normát is próbál teremteni;
- az irodalmi érték csak az ún. „*tradicionális társadalmak*” viszonylag zárt értékrendjében számított „*evidenciának*” (nem „*problémának*”). A polgári demokráciákban a nyitottság és az értékpluralitás különböző, egymással versengő (és változó) művészeti (irodalmi) felfogások együttélése figyelhető meg. Ebben a közegben az irodalmi érték sem evidencia, hanem magyarázatra (és elméleti megalapozásra) szoruló minőség;
- jelenünkben az értékproblémának (általában) a sajátos történelmi és társadalmi helyzettel összefüggő metamorfózisa figyelhető meg. Nem kivétel az irodalmi érték sem. A zárt és homogén értékrend lebontása valósul meg immár egy évtizede a közép-európai régió-

ban és egy nyíltan pluralista értékrend érvényesítésének szakasza bontakozik ki. Ez megkülönböztetett érdeklődésre tarthat számot mind az elméleti, mind a pragmatikus irodalmi értékvizsgálatok szempontjából is.

Az irodalmi szöveg entitásának és recepciójának kérdéséhez

A költészet, az irodalom fogalmának tartalma változékony és kortól függő, de a „*költői funkció*”, a költőiség, az irodalmiság, ahogy azt a „*formalisták*” hangsúlyozták, sui generis másra redukálhatatlan elem. Hogy miben nyilvánul meg a költőiség (tehát az irodalmiság), erre a kérdésre Roman Jakobson így adja meg a választ: „*Abban, hogy a szót szónak érzékeljük, nem pedig az elnevezett tárgy reprezentánsának vagy érzelemkitörésnek. Abban, hogy a szavak és szerkezetük, jelentésük, belső és külső formájuk nem közömbös utalás a valóságra, hanem önálló értékre és súlyra tesz szert.*”¹³ Ez az önállóság-lét nem a valóság leírását, tükröztetését feltételezi, s ezáltal nem eszközszerpet jelöl, hanem a szavak, szerkezetek, belső és külső formák által létrehozott, egyszeri és megismételhetetlen, tehát eredeti szöveg által képviselt valóságot jelenti. Ilyen értelemben az irodalomtudomány (irodalomtörténet, -elmélet, -kritika) tárgya a szövegvilág kutatása és értelmezése, mely közvetítéssel és teremtéssel kínálja a befogadónak a tapasztalati és a további lehetséges világot. Ezt figyelembe véve mondhatjuk, hogy a (szép)irodalmi szövegek mindig fikcionális szövegek; az irodalom kutatója olyan szövegekkel (műalkotásokkal) foglalkozik, amelyekről feltételezheti, csak azért jöttek létre, hogy egy eredeti „*szövegvilágot*” jelenítsenek meg, melynek nem kell megfelelnie a konkrét tapasztalati világ valamely szelvényének. Megjegyezzük, hogy az irodalomtudomány filozófiai szövegértelmezésének főbb sajátosságai jórészt ebből a feltevésből következnek.

Ismerve azonban az irodalom születésének, közvetítésének és értelmezésének körülményeit, felmerülhet a kérdés: az irodalmi szöveg tekinthető-e olyan entitásnak, mely magában foglalja a jelentését? Továbbá: e kér-

¹³ Roman Jakobson: Mi a költészet? In: Strukturizmus II. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1971, 24-25. o.

dés megoldása miként hat az irodalomra és értelmezésének, értékelésének alakulására a jövőben? A bonyolultnak látszó kérdések viszonyrendszerbe való helyezése sejteti a válaszok valóságigényét és -lehetőségét. Eszerint az irodalom csak feltételekkel és megszorításokkal lehet azonos a szöveggel, tehát az irodalom története sem csupán a szövegek története. Amennyiben az irodalmat csak szövegnek tekintenék, valójában az irodalom történetét sem lehetne megírni.¹⁴ Bizonyára egy új költőiség, irodalmiság jönne létre abban az esetben, ha a szövegek a szerzők nevei *nélkül lettek volna és lennének publikálva és olvasva, s a különböző műfajokhoz sorolható* „anonim” szövegek szintén névtelenül megjelenő tanulmányokban lennének elemezve és értelmezve, szerző nélküli kritikákban lennének értékelve. Ez azonban nincs így, mivel a szövegek a szerzőik által is identifikálva vannak, s az irodalmi jelenség, az irodalmi entitás körébe – a szövegen túl – többek között annak befogadóját (használóját) is bevonja. Ezen túlmenően irodalmi (és kritikai) szöveget a befogadók mindig valamely közösségi ízlés és értékrend (egy értelmező közösség) manifesztációjaként olvassák, ami irodalomszociológiai valóságos tény és körülményt jelent. Ezeknek és további más összetevőknek a hatására egy új alap és feltételrendszer jön létre, mely kilépést biztosít és jelent az irodalom szöveggé történő felfogásának és értelmezésének egysíkúnak látszó világából, s újabb lehetőségeket villant fel, pl. az ún. „*nem-konzervatív irodalomtudomány*” és a további kommunikációelméleti megközelítések és interpretációk felé. Az irodalmi (és kritikai) szöveg ui. valójában mindig túlmutat mind tulajdonképpeni tárgyán, mind pedig tulajdonképpeni célján. Az újabb irodalmi (és kritikai) szövegek a már meglévő irodalmi (és kritikai) szövegek végtelen sorába illeszkednek, az irodalmi-esztétikai és kritikai diszkurzus szintjén vannak, és így csak erőltetett, természetellenes módon fogadhatók be („*történelmi*”) kontextusuktól függetlenül.¹⁵

14 Lásd részletesebben Odorics Ferenc: Konstruktivista irodalomtörténet-írás nem-konzervatív keretben. In: A műértelmezés helye az irodalomtudományban. *Studia Poetica* 9, Bernáth Árpád (szerk.), JATE, Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék, Szeged, 1990, 121-122. o.

15 A „kritikai szövegek” definíciójának, intertextuális természetének, egyéb körülményének és minősítésének vonatkozásait Kálmán C. György tárja fel A metakritikáról című tanulmányában. In: Helikon. Irodalomtudományi Szemle. Válogatott a dialógusra.

E kérdéskör további felfejtése az irodalomtudományi vizsgálatok problémalátását és -érzékenységét is jobban differenciálná, de így is evidens, hogy vannak olyan elgondolások, melyek nem a szöveginterpretációt tartják feladatuknak, nem a szöveg értelmezési lehetőségeivel törődnek, hanem az irodalomrendszer leírását, megfogalmazását és magyarázatát tartják fontosnak. A rendszer(ek)ben való látást és gondolkodást nem a szövegek jelentése érdekli, hanem inkább az, hogy miként jön létre maga a jelentés, az irodalomrendszert milyen ún. „*irodalmi kódok*” működtetik, s melyek azok a konvenciók, értékek, normák, szabályok és további mentális tartalmak, amelyek meghatározzák a rendszer aktív részeit, és teszik azokat irodalmivá.

* * *

A differenciált láttatás teszi szükségessé, hogy e témakörben tegyünk említést az irodalmi szintézis és befogadás további szintjein tapasztalható változásokról. Az irodalmi szövegek minősítéséről szóló nézetek, az irodalomelmélet és a műértelmezés szempontjai motivációs szerepkört és funkciót is betölthetnek az egyre inkább megújulni kívánó irodalmi szintézisek (irodalomtörténetek) számára. A műalkotások és az irodalmi folyamat vizsgálata ugyanis újabb szempontokkal gazdagodik (hatástörténet, hatásesztétika, komparatiztika...), és közvetlenül is ösztönzi a szintézis-teremtő irodalmárokat az eddigi alapföltevések, értékrendszerek átgondolására és az eddigi kutatások kiegészítésére. Az utóbbi évek magyar irodalomtudományában és irodalomtörténetírásában ennek már megszülettek az első jelentős eredményei.¹⁶ Az irodalomtudomány azonban (melynek része az iro-

2001/1, 21-28. o.

¹⁶ Az összegző irodalomtörténeti műfaj eredményeiből Kulcsár Szabó Ernő *A magyar irodalom története 1945-1991* (Budapest, 1993) című művét emeljük ki. Az irodalomtudományi szintetizáló művek közül: Szili József (szerk.): *Az irodalomtörténet elmélete I-II.* (Budapest, 1989), Szili József (szerk.): *A strukturalizmus után. Érték, vers, hatás, történet, nyelv az irodalomelméletben* (Budapest, 1992); Kanyó Zoltán (szerk.): *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből* (Budapest, 1988); Kulcsár Szabó Ernő: *Az új kritika dilemmái. Az irodalomértés helyzete az ezredvégen* (Budapest, 1994), Kulcsár Szabó Ernő: *Történetiség – Megértés – Irodalom* (Budapest, 1995); Vilcsék Béla: *Az irodalomtudomány „provokációja”* (Budapest, 1995); Szegedy-Maszák Mihály: „Minta a

dalomtörténet, -elmélet, -kritika) a körülményektől függően végül is nem az irodalomtörténész, az elméletírói és a kritikusi szándék (önkénye) szerint rendszerez és minősít, hanem szintén részese egyfajta hagyománynak, az irodalmi folyamatnak és rendszernek, s közben permanensen reagál az irodalom időszerű változásaira. Így kerül napirendre az irodalom történetiségének új felfogása és az irodalmi hermeneutika (H.-G. Gadamer) időszerrősítése, ill. a kettő egységes felfogása, amely az utóbbi évtizedek magyar irodalomtörténeti szemléletének meghaladását jelenti. Lényegét tekintve már nem kizárólagosan a mű és/vagy annak szerzője, hanem az alkotó és a befogadó közötti kommunikációs kapcsolat, más szóval „interakciós viszony” képezi a vizsgálat tárgyát, mivel a szöveg és befogadása egymástól elválaszthatatlan. Ezzel a kitételrel konvergál Cs. Gyimesi Éva megállapítása: „Az irodalmi szöveg önmagában véve csupán az érték és jelentés lehetőségeit hordozza. Bármennyire is függenek ezek az adott műnek, mint autonóm világnak a tulajdonságaitól, megnyilatkozásuk a befogadóhoz és befogadáshoz kötött.”¹⁷ A mű ugyan nyelvileg „teremtett világ”, de hogy irodalom legyen, az alkotóval „egyezségre lépő” olvasó szándéka és készsége is szükséges. Így kerülhet előtérbe az olvasás dialogikus viszonyjellege, minek következtében az olvasó nem pusztán passzív befogadója lesz a műnek, hanem együttalkotója. A befogadás tehát változó, dinamikus folyamattá válik, mert a befogadó valójában a saját kontextusában „újrateremti” a művet, és a mű hatásával megváltoztatja (újrateremti) befogadóját. Az irodalom(történet) pedig e kommunikációs hatáskörnek megfelelően nem egyszerűen művek és alkotók kronologikus sorából tevődik össze, hanem művek és olvasók, művek és befogadások történetileg változó sorából áll.

* * *

A recepcióesztétika programadó írása Hans Robert Jauss 1967-es előa-

szónyegen”. A műértelmezés esélyei (Budapest, 1995); Bókay Antal: Irodalomtudomány a modern és a posztmodern korban (Budapest, 1997); Bókay Antal – Vilcsék Béla (szerk.): A modern irodalomtudomány kialakulása. A pozitívizmustól a strukturalizmusig (Szöveggyűjtemény) (Budapest, 2001).

17 Cs. Gyimesi Éva: Teremtett világ. Rendhagyó bevezetés az irodalomba. Pátria Könyvek, Budapest, 1992, 93. o.

dása¹⁸ volt, melyben a szerző többek között kifejti, hogy az addigi tudományos iskolák ún. „*produkcioesztétikák*” voltak, melyeknek ki kell egészülniük a befogadás- és hatáseesztétikával. Tanulmányának tézisei közül a befogadásesztétika további kutatásainak alaptételei és alapfogalmai kerültek ki. Az irodalmi mű lényegére tett megállapításai külön is értelmezhetőek:

- az irodalmi mű dialogikus jellegű (minden egyes olvasat új és új visszhangot hívhat elő);
- az irodalmi alkotás esztétikai értéke nem időtlen és objektív (értelme nem egyszer s mindenkorra definiált és hozzáférhető);
- megkülönböztetendő a mű aktuális és virtuális jelentése (ezek között lehet különbség az „*olvasók elvárasi horizontja*” és a mű által keltett „*új elvárasi horizont*” különbségének alapján);
- az irodalmi mű behatol az „*olvasók elvárasi horizontjába*” és kifejti hatását (befolyásolja világlátásukat, társadalmi attitűdjüket...);
- az irodalom vizsgálatának gyakorlatában három alapfunkciót különböztet meg: az alkotó tevékenységet (*poiészisz*), a receptív tevékenységet (*aiszthészisz*) és a kommunikatív tevékenységet (*katharszisz*).

Jauss egyértelműen megerősíti, hogy a korábbiakhoz képest összetettebben kell vizsgálni az irodalmat. Alaptézise a szerző, a mű és az olvasó dinamikus kapcsolata. Szerinte egy konkrét mű mai hatását hozzámérhetjük befogadásának előtörténetéhez, ami nem más mint az ún. applikáció (alkalmazás), s ennek alapján alkothatjuk meg esztétikai ítéletünket.

A befogadásesztétika további jelentős alakja még Wolfgang Iser, aki az ún. konstanzi iskola vezető teoretikusa volt. Prózai szövegek vizsgálata során jutott arra a következtetésre, hogy a mű „*aktuális létét*” csak a befogadaskor nyeri el, hatását pedig a különböző olvasatok konkretizációjával fejti ki.¹⁹ Felfogása szerint a műalkotás lényege nem az ábrázoló funkció, hanem az a képessége, hogy a valóságot egy szubjektummal tudja összekapcsol-

18 Utalás H. R. Jauss tanulmányára, mely magyar nyelven is megjelent Irodalomtörténet mint az irodalomtudomány provokációja címen (Helikon, 1980/1-2, 8-39. o.).

19 Ennek a tézisnek a részleteit Wolfgang Iser két monografikus munkájában végezte el még a hetvenes években (Der implizite Leser. Fink, München, 1972; Der Akt des Lesens. Fink, München, 1976).

ni. Wolfgang Iseren kívül több kutató továbbfejlesztette a befogadásesztétika területeit. Így Norman N. Holland lélektani magyarázatot keresett arra, miként hat a személyiség az irodalom befogadására és értelmezésére, Umberto Eco kulcsfogalma a „*nyitott mű*”, amellyel a befejezetlen és befejezhetetlen olvasást-értelmezést határozta meg.²⁰ A recepcióesztétika fontos és új szempontokkal gazdagította és látványosan átalakította az irodalomtudományt. Ha nem is lehet egyedüli üdvöztető módszernek tekinteni, szintetizáló törekvései miatt hatásosabb és hasznosabb jó néhány más módszernél.

A befogadás- vagy recepcióesztétika és a hermeneutikai értelmezés röviden jelzett vonalán túl e témában szükséges megemlítenünk még a dekonstrukciót (J. Derrida), azt a filozófián alapuló irodalomelméleti irányzatot, szövegértelmezési és írásmódszert, amely a filozófia és az irodalom, az irodalom és a kritika merev elhatárolásának felszámolását jelenti. Eszerint az előző rendszert kell tehát lebontani, átrendezni és újraértelmezni („*de-strukturálni*”, „*de-konstruálni*”) ahhoz, hogy az irodalmi művek újraolvasása és újraértelmezése, ami elsődlegesen a művek újraírásában nyilvánul meg, megszüntetve őrizze meg a hagyományt, azaz megőrizve szüntesse meg azt. A dekonstruktív olvasat sohasem a műalkotás egyetlen olvasata, mivel eredményeként minden addigi szint relatívvá válik, az értelmezések egyenértékűek lesznek, és mindig kizáróan csak az adott konkrét szövegre vonatkoznak.

A magyar irodalomtudomány irányultsága

Az irodalom jelzett változása, átalakulása és irányváltása törvényszerűen hozza magával az irodalommal foglalkozó tudomány helyzetének, feladatainak újbóli megfogalmazását, perspektívájának, körének és lehetőségeinek átgondolását. Az irodalom kutatása, ha csak egy nemzeti irodalom

²⁰ Norman N. Holland kutatásai eredményeként (Tranzaktív beszámoló a tranzaktív irodalomtudományról. Helikon, 1990. 2-3. sz. 248-258. o.) azt állapította meg, hogy az olvasói válaszokat mindig a befogadó személyisége határozza meg. Umberto Eco (A nyitott mű. Gondolat, Budapest, 1976) a jelzett „végtelenség nyitottságát” később úgy módosította, hogy bár nincs csak egyetlen jó műértelmezés, az biztosan állítható, hogy melyik a téves, a konkrét műhöz nem rendelhető olvasat.

kereteire terjed ki, korunkban egyértelműen bezárkózásnak számít. Az ún. irodalmi kánon kibővülése, a kép és szöveg viszonyának átalakulása, az irodalom mibenlétének átértelmezése megváltoztatja az irodalomtudomány irányultságát és új feladatokkal való bővülését feltételezi. Kitágulnak a tudományközi vizsgálódás lehetőségei, kétségessé válik a könyv mindenhatósága, a művek értelmezését kiegészíti a különböző szövegek vizsgálata. A szövegközöttség és a posztmodern irányzatainak következtében az eredetiségnél többet jelenthet a megszerkesztés, a konkrét műfajválasztás helyett a relatív szövegkezelés és a befejezetlenség.

1995 novemberében a Debreceni Irodalmi Napok keretében Merre tart az irodalom(tudomány)? címmel a magyar szakemberek tudományos konferencián foglalkoztak a felvetett témával. A bevezető előadásban Szegegy-Maszák Mihály többek között a magyar irodalomtudomány négy fontosabb céljának kitűzését és elérését érezte sürgetőnek.²¹ Az első azoknak a fogalmaknak a felülvizsgálatát jelenti, melyek a legutóbbi másfél-két évszázadban határozták meg a gondolkodást az irodalomról. Olyan fogalomtörténeti tanulmányok megírását tartja fontosnak, amelyekben képet kellene alkotni arról, milyen irányok/irányzatok is léteztek az irodalomtudományban a közelmúltban, és mennyiben érzékelhető örökségük a jelenben. Második feladatként Szegegy-Maszák a nemzeti örökség átrendezését véli fontosnak, mivel az ötvenes évek hivatalos politikája kizárt alkotásokat a „hagyományból”, és az alkalmazott szempontok elfedték a művészi értékelést. Amennyiben egy egységes magyar irodalmat tételezünk fel, a művek megítélésére is egyféle mérce alkalmazandó és a következetlenségeket (ha utólag is) korigálni szükséges. A magyar irodalomtudomány harmadik lehetséges feladatát a nemzetközi légkör indokolja. Az utóbbi időben a világszerte felerősödött az igény az összehasonlító, sőt kimondottan a tudományközi vizsgálatok iránt. A komparatív szempont nemcsak különböző nyelvű irodalmakra irányul, hanem a társművészetek együttes vizsgálatának igényével lép fel. A nemzeti irodalomtudományok ilyen irányú kiterjesztését magának az irodalomnak az átalakulása, a művészeteknek, így például képnek, illetve hangnak és leírt szövegnek egymáshoz közeledése, a külön-

²¹ Szegegy-Maszák Mihály: Merre tart az irodalom(tudomány)? Alföld, Debrecen, 1996, 47. évf., 2. sz., 3-23. o.

böző közegeknek egymáshoz kapcsolódása kényszeríti ki, teszi indokoltá. A felsorolt igényekből következik a negyedik feladat, amely a nemzeti és az összehasonlító irodalomtudomány viszonyát érinti. Miként helyezhetők el a magyar nyelvű alkotások a nemzetközi összefüggésrendszerben? Nem téves-e a feltevés, hogy a „*kisebbsnek*” nevezett irodalmak késésben vannak és nem egyebek a „*nagyobbnak*” tekintett irodalmak lenyomatainál? Ilyen és hasonló további kérdésekre keresendő válaszok a világirodalom vezető irányzataihoz kapcsolódás lehetőségeként szolgálnak viszonyítási pontként és egyben értékkritériumként. Ennél a feladatnál szükséges felülvizsgálni a „*régi*” és az „*új*” fogalmát, pontosabban azt, hogyan jellemezhető az összefüggés az időbeli meghatározottság és az értékelési szempontok, valamint a távlat között. A Szegedy-Maszák Mihály és más kutatók által fontosnak tartott célok és feladatok horizontbővítést és eddig részben nem feltárt területek preferálását is feltételezik.

A magyar irodalomtudományi vizsgálatok hagyományai, helyzete, külső és belső feltételrendszere jórészt meghatározott a magyar nyelv, így a magyar irodalom relatív elszigeteltségének tényével és kapcsolatrendszerének jellemzőivel. Ennek következménye is lehet az, hogy a magyar irodalomtudomány (ezen belül az irodalomelmélet) saját eredményei nem tartoznak az európai élvonalba, mely oka lehet többek között annak, hogy a magyar összehasonlító irodalomkutatás is inkább a konkrét elemzések, s nem a teoretikus vizsgálódások terén tud felmutatni figyelemre méltó eredményeket. A magyar irodalomtudomány alapvető jellemző vonását Kálmán C. György fogalmazta meg: „*Az irodalomelméletnek továbbra is a fordítás és a népszerűsítő – megismertető – applikáló vonulata az uralkodó [...] hagyományosan nem megújítói, alkotói, hanem befogadói vagyunk a nagy irodalomelméleti irányzatoknak. Amikor a magyar irodalomelméleti gondolkodás éppen nem zárul be a külhoni befolyások elől, akkor átvesz, feldolgoz, népszerűsít és alkalmaz...*”²² Mindez egyben a nyitottság bizonyítéka is, annak a helyzeti előnynek a kivetítése, hogy a magyar irodalomtudomány permanensen több törekvést figyelhet, értékelhet és hasznosíthat színvonalának emeléséhez.

* * *

22 Kálmán C. György: Merre is? Alföld, 1996, 47. évf., 2. sz., 32. o.

Röviden érintenünk kell az egyes irodalomelméleti koncepciók és elgondolások eltérő és egyben vitatott voltát, különösképpen a közelmúlt és a jelen magyar irodalomelméleti kontextusában. A vélemények, nézetcserek és a polémiák jórészt a tudományos fejlődés velejárói, másrészt rövid életű, átmeneti, de „provokatív” jelenségeként is léteznek. A kérdéskör egyik esetben sem választható el a vizsgálatok tárgyának, az irodalom, a műalkotás fogalmának, és a kutatói módszerek lényegének körülhatárolásától, minősítésétől. Vannak magyar kutatók, akik az irodalom történeti és elméleti vizsgálatának egymásrataltságát hangsúlyozzák, s állítják, hogy az irodalom lényege nem a textusban, hanem a kontextusban keresendő, s hogy „*valamely szöveg használatától függ, irodalom-e az, vagy sem*”²³. Mások summázata azt jelzi, hogy az irodalom tudományos szemléletének igénye valójában nem tudott gyökeret verni az eddigi magyar irodalmi közgondolkodásban, s a magyar irodalomtudományi kutatás – néhány kivételtől eltekintve – szinte elveszítette, kapcsolatát a nemzetközi irodalomtudománnyal, s a felzárkózáshoz határozott szemléletváltásra van szükség.²⁴ Ez a váltás és változás nem egyszerű és magától értődő tény, mivel ellentmondásokat vált ki. Elhangzott már olyan vélemény, hogy az irodalomtudomány és -elmélet egyre távolabb kerül a műalkotásoktól, a szerzőktől és az olvasóktól is, és nem alkalmas az irodalmi gyakorlat, a konkrét irodalmi kérdések megválaszolására, a morális-lélektani és az egyéb járulékos irodalmi értékminőségek (eszmei-történelmi-társadalmi szempontú értékek) értelmezésére. Az ilyen jogos-jogtalan vádak bizonytalanságokat is kiválthatnak mind a vizsgálatok tárgyának, illetve metodikájának megválasztása, körülhatárolása, mind az adekvát és egyértelmű terminológia- és nyelvhasználat terén. Az oktatás (különböző szintű) folyamatában is érezhető a kétely és a bizonytalanság, mert a használatban lévő tankönyvek egy része feltételezi az ún.

23 Szegedy-Maszák Mihály: Az irodalom történeti és elméleti vizsgálata. In: „Minta a szönyegen”. A műértelmezés esélyei. Balassi Kiadó, Budapest, 1995, 11-23. o.

24 A magyar irodalomtudományi kutatás szemléletváltásának szükségességével Kulcsár Szabó Ernő foglalkozik több tanulmányában. Pl.: Hermeneutika és irodalomfelfogás. In: Az új kritika dilemmái. Az irodalomértés helyzete az ezredvégen. Balassi Kiadó, Budapest, 1994, 76-87. o.; Az új történetiség esélyei. A mai irodalomkutatás szellemi helyzetéről. Uo. 88-100. o.; Az esztétikai tapasztalat nyomában. Irodalmi tankönyveink az évtized nyitányán. Uo. 101-114. o.

irodalmon kívüli és az irodalomhoz szorosan kötődő, az idők során felhalmozott tudásanyag ismeretét és gyakorlati alkalmazását. Az áthidalások abban a viszonylatban kapnak hangot, hogy „*már nem tudunk [...] nyilatkozni az egy és igaz Irodalomfogalomról, az egy és örök Irodalmiságról, s a neki megfelelő egyetlen és egységes Irodalomtudományról...*”²⁵, másrészt olyan felismerésekben nyilvánulnak meg, melyek szerint „*...nem alakult ki egységes terminológia és nincs olyan módszertan sem, amely az irodalomtudomány megbízható magját alkotná*”²⁶. Indokolatlannak és egyben szélsőségesnek számít az olyan minősítés, amely a mostani irodalomtudomány nyelvét nevezi érthetetlennek, s az elidegenedést látja „*belterjességében*”, mivel „*az elmélet nemcsak az egyszerű műélvezőt, de a teória művelőit is cserbenhagyta [...] Az elmélet magára maradt*”.²⁷ Nem lehet csodálkozni azon sem, ha bizonyos helyzetekben nem tisztázódhat meggyőzően, mi az irodalomtudomány egyes ágazatainak időszerű feladata, és az elméleti vizsgálódások úgy állítódnak be, mintha elsődleges céljuk az eddigi kutatások és irányultságok alapfeltevéseinek kérdésessé tétele lenne. Csak a kizárólagos hozzáállás eredményeként és következtében tévesztődhet szem elől az a premissza, hogy az irodalomnak valójában nincs abszolút módon üdvözítő interpretációs módszere.

* * *

Az egyes gyarapodó tudományos ismeretek következtében természetes módon jelentkezik az az igény, hogy az irodalomtudomány és -elmélet eredményeinek minél teljesebb, elfogultságtól mentes összefoglalásai jelenjenek meg és dimenzionálják az irodalomról való gondolkodást magyar kontextusban is. Objektív szükségszerűség, hogy az irodalmárok, a tanárok (és

25 Utalás Szili József (szerk.): A strukturalizmus után. Érték, vers, hatás, történet, nyelv az irodalomelméletben című tanulmánygyűjtemény előszavára (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992, 9-12.o.).

26 E kérdéskört Bókay Antal Az irodalomtudomány alapjai. Irányzatok című monográfiájának bevezetőjében (Bevezetés – az irodalomtudomány szükségessége) részletezi (Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely, 1992, 7-47. o.).

27 Lásd Almási Miklós: Esztétika – van-e még ilyen ...? In: Séták a művészetfilozófiák labirintusában. T-Twins Kiadó/Lukács Archívum, Budapest, 1992, 7-13. o.

minden érdeklődő olvasó) a legkülönbözőbb műfajú és színvonalú irodalmi alkotások között eligazodhasson, azok értelmezéséhez segítséget kapjon. A sokasodó felismerések hatnak egymásra, legtöbbször továbbgondolásra, esetenként néhány ismerv felülvizsgálására, ill. korrigálására (esetleges megtagadására) készítetik a szakembereket. Elvi szempontként kell kezelnünk azt a tényt, hogy a különböző megközelítések és hangsúlyok egyaránt jogosultak és érvényesek lehetnek, mivel: „*Az egyes irodalomtudományi irányzatok és iskolák közösek abban, hogy mindannyian ennek a [mármint az irodalmi – A. F.] folyamatnak az összetettségét kutatják. Ugyanakkor jól meg is különböztethetők abban az értelemben, hogy a folyamat mely elemét, vagy mely elemei közötti viszonyt helyezik figyelmük középpontjába: az alkotó személyére és az alkotás körülményeire, a mű mindentől független felépítésére, megformáltságára vagy éppen befogadásának megvalósulására figyelnek elsősorban*”²⁸.

Egyre tisztábban látható, hogy az irodalom szemlélete, az irodalom kutatásáról vallottak egyre inkább átfogalmazódnak és újabb dimenziókkal gazdagodnak. Szemtanúi lehetünk, hogy a magyar irodalomtudomány (főként irodalomelmélet) a külföldi, elsősorban az amerikai, német és francia és más tendenciák ismertetése/lefordítása révén újjászerveződik, és igyekszik kiépíteni a maga újszerű rendszereit. A nyugati és a tengerentúli irodalomelméleti produkció lefordítása és ezek megismertetése a magyar irodalomkutatókkal az utóbbi évtizedben szinte természetes módon fellendítette az irodalomtudomány eddig alkalmazott és legújabb irányzatai, módszertana iránt való érdeklődést (formalizmus, strukturalizmus, posztmodern, hermeneutika, dekonstrukció...). Az egyes irodalomtudományi irányzatok legjobb képviselőinek (Roman Jakobson, Roland Barthes, Hans-Georg Gadamer, Jacques Derrida, Hans Robert Jauss, Jean-François Lyotard, Richard Rorty, Jürgen Habermas, Paul de Man...) több könyve ill. tanulmánya megjelent magyar fordításban²⁹ és egyre több hivatkozó, értelmező és adap-

28 Vilcsek Béla: Az irodalomtudomány „provokációja”. Az irodalmi folyamat. Eötvös Kiadó-Balassi Kiadó, Budapest, 1995. 13. o.

29 Itt és most csupán a legjelentősebb köteteket említjük meg: Roman Jakobson: Hang – jel – vers (Budapest, 1972); Jurij M. Lotman: Szöveg, modell, típus (Budapest, 1973); Roman Ingarden: Az irodalmi műalkotás (Budapest, 1977); Jurij Tinyanov: Az irodalmi tény (Budapest, 1981); Viktor Zsirmunszkij: Irodalom, poétika (Budapest,

táló magyar nyelvű írás hasznosítja a külföldi szerzők kutatásának eredményeit. Ez az irodalomtudomány ugyan megosztott, ami közegében előnyére válhat, a legújabb irányzatok asszimilálása azonban állandó jelleggel napirenden van, mely – minden látszat ellenére – elősegíti a szívesen idézett gadameri magatartásnak és stílusnak, a „*jóakarát hermeneutikájá*”-nak fokozatos meghonosodását.

1981); Roland Barthes: *Mitológiák* (Budapest, 1983); Hans-Georg Gadamer: *Igazság és módszer* (Budapest, 1984); Kányó Zoltán – Síklaki István (szerk.): *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből* (Budapest, 1987); Fabiny Tibor (szerk.): *A hermeneutika elmélete* (Budapest, 1987); Martin Heidegger: *A műalkotás eredete* (Budapest, 1988); Bojtár Endre (szerk.): *Struktúra, jelentés, érték. A cseh és a lengyel strukturalizmus az irodalomtudományban* (Budapest, 1988); Bacsó Béla (vál.): *Filozófiai hermeneutika* (Budapest, 1990); Bacsó Béla (szerk.): *Szöveg és interpretáció* (Budapest, 1991); Jacques Derrida: *Grammatológia* (Szombathely – Párizs – Bécs – Budapest, 1991); Pethő Bertalan (szerk.): *A posztmodern* (Budapest, 1992); Hans-Georg Gadamer: *A szép aktualitása* (Budapest, 1994); Martin Heidegger: *Válogatott írások* (Budapest – Szeged 1994); Jürgen Habermas: *Válogatott tanulmányok* (Budapest, 1994); Roland Barthes: *A szöveg öröme* (Budapest, 1996); Hankiss Elemér (szerk.): *Strukturalizmus I-II.* (Budapest, é. n.).

Irodalmi műfajok és műalkotások közegében

In the medium of literary works and genres

Abstract

One of the basic criteria of literary comprehension is to explore the theoretical and practical questions of the problematics of genres. In this respect it is important to recognize and clarify the phenomenon of the metamorphosis and diversity of genres in the last decades. The study interprets the relation between literary works and literary processes as a fundamental question, and concludes that literary works doesn't have just one-time reading, because every reception (reading) is always articulated in relation to another - so by its nature it is intertextual. Nowadays it is an accepted tendency that literary phenomena must be analyzed and interpreted in their continuity. For the rest of the thesis a summary can be found about the novelty of the audiovisual literature and receptive activity, and about the system of new literary-aesthetical forms and aspirations.

Keywords

literary genres, artworks, literary process, aesthetics, communication, genre theory, audiovisual, metamorphosis,

A műnemi és műfaji csoportosítás elvi alapja és relativitása

A műnemi felosztás mint alapot jelentő tagolás az irodalomelméleti kézikönyvekben természetesen került és kerül az első helyre, mert ez a legrégibbi, tehát hagyományos megkülönböztetés, s így a legszélesebb körben ismert. A líra – epika – dráma hármasság (más nézetekkel ellentétben) valójában Antonio Minturno 16. században megjelent, *De poeta* című teoretikus művében fogalmazódott meg először, s a szakkönyvekben, ill. a különböző szintű iskolai irodalomtanításban erre a rendszerre épül jelenünkben is a műnemi/műfaji ismeretek tanítása.³⁰ Magyar vonatkozásban történeti

30 Az irodalmi műnemekről és műfajokról szóló első elméleti szövegek Arisztotelésztől

szempontból e felosztásnak az elfogadása és alkalmazása összefügg annak az irodalomszemléletnek az alaphelyzetével, melyre a romantika és a szecesszió nyomta rá a bélyegét. Ez a szemlélet nem úgy tekinti a lírát, az epikát, a drámát, mint egyszerűen a megnyilatkozás módjait, hanem mint valóságos „műfajokat”, melyeknek definíciói elkerülhetetlenül magukkal hozzák a tartalmi vonatkozások számbavételét is. Az epikus világ, a drámai közeg, a lírai eszme (gondolat) a három megkülönböztetett műnem/műfaj alapvető művészi attitűdjét is kifejezésre juttatja: az epikában a megismerést, a drámában a cselekvést, és az akaratot, a lírában az érzelmek és a ráhatás világát. Előre jelezhetjük: az egyik státuszból a másikba, ill. a harmadikba való világos, esetenként szándékos alkotói átmenet a történeti fejlődés során számtalanszor bizonyítható és természetesnek látszó tény.

Az utóbbi évtizedek műfaji metamorfózisa és sokszínűsége, az új megjelenési formák és azok értelmezései kapcsán felmerül a kérdés, szükség-e, hogy az említett klasszikus rendszerezés továbbra is érvényben maradjon? A válasz: igen is, nem is. A klasszikus felosztások és a múlttal rendelkező kategóriák és fogalmak mellett egyre nagyobb teret követelnek és kapnak a kísérleti, az újszerű műfaji formák. Erre enged következtetni a magyar szakirodalomban az a Szerdahelyi István által alkalmazott szempontcsomag, mely szerint a további felosztások léte és további alfelosztások számbavétele indokolttá válik. Az említett hármas tagoláson túl Szerdahelyi ezen az alapon különbözteti még meg a „művészetfaji”, a „tematikai”, az „intenzitásbeli”, az „esztétikai minőségek szerinti” és az „egyéb” szempontú felosztásokat.³¹ Ez azért lehet figyelemreméltó, mert az olvasó ezzel az osztályozással eddig nem találkozhatott a magyar szakirodalomban. Szer-

(Poétika, 1974), Horatiustól (Ars poetica, 1946), Platontól (Az állam, 1943) származnak, melynek alapján több kutató nekik tulajdonítja az ismert hármas felosztást. Az indokolt tagolás terminusain belül azonban náluk az egyes alműfajok nem rendeződtek valamilyen határozott rend szerint, így az általuk létrehozott osztályozás erősen kezdetleges szinten maradt, s olyan megkülönböztető elv alapján jött létre, mely teljesen eltér attól, ami az eredeti hármas felosztást motíválta a későbbiek során. Arisztotelész a közlésmód szerint az epikát és a drámát különbözteti meg, a lírát ágazatonként sorolja melléjük. E kérdéskör részletes kifejtését lásd Gérard Genette Műfaj, „típus”, mód című tanulmányában. In: Tanulmányok az irodalomtudomány köréből (Szerk.: Kanyó Zoltán és Síklaki István). Budapest, Tankönyvkiadó, 1988, 209-245. o.

31 Szerdahelyi István: Műfajelmélet mindenkinek. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1997.

dahelyi a klasszikus műfajok mellett nagy gondot fordít a mai irodalomban használatos, modern formák új vonásainak feltérképezésére. Rendszerben láthatóvá válnak mindazok a szöveg- és irodalomtípusok, amelyek az oktatástól az irodalomnépszerűsítéséig, a fiatal olvasók olvasmányaitól a szélesebb körű nagyközönség által kedvelt szövegekig, a mindennapi élet szórakoztató irodalmától a reklámműfajokig terjednek.

Nem véletlen tehát, hogy például a műfajok „*tematikai*” felosztása esetében a történelmi, társadalmi, a fantasztikus és dokumentum-műfajok mellett Szerdahelyi külön értekezik az ún. „*állatműfajokról*”, s ezen belül az állatköltészetéről, az állatregényről és az állatnovelláról. A „*művészeti*” felosztáson belül az agitatív irodalom abban a csoportban szerepel, melynek „*értékalakzatában az esztétikai értékek – művészeti formák nem esztétikai értékeknek alárendelten szerepelnek*”. Ennek keretében az irány- és tézisműfajok, a reklámműfajok valójában gyakorlati célokra irányulnak, arra, hogy közvetve másokat késztessejenek bizonyos cselekedetek végrehajtására. Vannak azonban olyan műfajok is, amelyek közvetlenül szolgálnak gyakorlati célkitűzéseket – ezeket Szerdahelyi a „*használati irodalom*” fogalmával illeti. A mágikus költészet műfajcsoportjába sorolható így a munkadal, a varázsszöveg, az átokdal és a regősének, melyek leggyakrabban daljellegűek voltak, ún. rítusdalok. A szómágia formulái csak akkor lehettek hatékonyak, ha szó szerinti pontossággal mondták el azokat, és a gondolatrítmus mellett a mágikus szavak erejét megsokszorozó gyakori ismételtetésekhez folyamodtak. Meg kell jegyeznünk, hogy ezek a szövegek azonban nemcsak a mitikus-mágikus hiedelmek szerint képesek arra, hogy valamit vagy valakit megváltoztassanak (akár az agitatív irodalom), hanem ténylegesen is „*használati*” célokat szolgálhatnak.

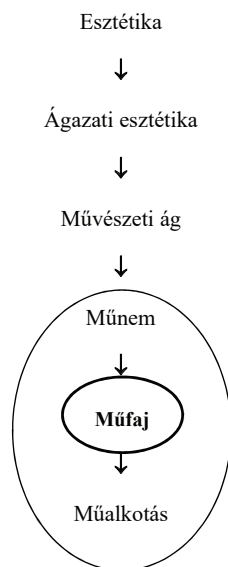
* * *

A klasszicista műfajelméletekben egy-egy műfajt a múltja szentesíti. Az ilyen felosztások általában abból indulnak ki, hogy szükséges a műfajok határozott megkülönböztetése, mivel a lírai, epikai és a drámai művek önálló, sajátos szférával rendelkeznek. A líraiság elsősorban a hangulatszerúségben valósul meg, időbeli kiterjedése a ponthoz hasonlítható, eggyé

olvad benne az alanyiség és a tárgyiség, hiányzik belőle a távlatosság, amely az epikai szemléletre jellemző. Az epikusság az emlékezés és az elképze-
lés, a fantázia világát jeleníti meg, a drámaiság viszont a feszültségek és
a konfliktusok kivetítésével (megoldásával) valójában a jövőt fürkészi. A
műfajok (műnemek) szemléleti síkjai igazából tehát a múlt, a jelen, és a
jövő „feldolgozásának” irodalmi, művészi formái.

Vannak olyan szakmai vélekedések, amelyek a műfajok csoportosításá-
nak elvi alapját a műalkotások külső formai (pl. verselés) és belső formai
(pl. alkotói magatartás) kapcsolódási pontjai alapján határozzák meg. Akár
a szemléleti síkok megkülönböztetése, akár a formai jegyek világa okán
történi csoportokba való sorolás legyen is a definíció alapja, sok konkrét
alkotás egyéni jegyek szerinti besorolást kíván. Bár a műfajok (műnemek)
a történeti fejlődés során relatív állandóságot és meghatározott közös je-
gyeket mutat(hat)nak fel, mégsem tekinthetők általánosan elfogadott, min-
denre kiható mintáknak és ideáknak. E vonatkozásban Ungvári Tamás vé-
leményét idézzük: „*A műfaji szabályok csak addig »eleve adottak«, amíg a
megszülető mű kijebb tolja határait. Egy mű annál termékenyebben tölt-
heti be saját szabályainak előírásait, minél inkább áthágja az eleve adott
szabályokat. E szabályokat azonban csak akkor tudja áthágni, ha megőriz
bizonyos közös jegyeket, formateremtő elemeket, alapmagatartás-modelle-
ket. A műfaj fogalma tehát végeredmény; olyan egyéni teljesítmények soráé,
amely épp a műfaj tekintetében nem céltudatos. A szabály alkalmazása nem
mindig emelkedik fel a művészi tudatba. A műfaj így sajátos paradoxon.*”³²
Ebből a vélekedésből kiérezni, hogy a műfaj, mivel megszüntetve megőriz
bizonyos közös jegyeket, és mivel „végeredmény”, konkrét és bonyolult
differenciált jelenség. Első fokon műfajoknak nevezhetjük az irodalmi mű-
nemeken belül létező csoportokat, melyeknek törvényszerűségei már közel
vannak az egyedi műalkotáshoz. A műfaji vonatkozásokban egy további
fokon az alapviszonyok újabb differenciálódása következik be, s a folyamat
végül a konkrét egyedi műalkotásba torkollik. Ha egy szélesebb körben,
rendszeralkotó tényezők kontextusában szemléljük a műfaj helyét és hely-
zetét, így foglalhatjuk azt sémába:

32 Ungvári Tamás: A szépség születése. Kosmosz Könyvek, Budapest, 1988, 278. o.

Az egyre konkrétabb alaphelyzet és viszony a létrejövő műalkotás aspektusából egyre bonyolultabbá válást jelent, mivel a műben az alapviszonyoknak egyre árnyaltabb és finomabb megvalósulásai jöhetnek létre. Míg a műnemi sajátosságok egyfajta homogenizációja megteremti a líra, az epika és a dráma jellegzetes világát, addig a műfaji törvényszerűségek a speciálisabb, rétegeztebb világ hangulatát, hangnemét és a művek sokféleségének megvalósulását jelentik. Műfaji szinten már egészen különböző műfajcsoportosítások jöhetnek/jöhetnek létre a fejlődés és változások során, amelyek az alapviszonyok fokozatos metamorfózisát is magukkal hozták/hozzák. Ennek következtében hagyományos műfajok szűntek meg, ill. új műfajok jönnek létre. A felvázolt viszonyrendszerben a konkrét műalkotás a műfajhoz áll legközelebb, minek értelmében és okán a műfajok sokkal gyorsabban és észrevehetőbben változnak, mint akár a műnemek vagy a művészeti ágak és ezeknek lényegi tartalmai.

A műalkotás és az irodalmi folyamat

Az irodalmi műalkotás az irodalom alapegysége, így egyúttal alapfogalma is. Az irodalmi mű legkisebb értelmes egységének az „egyszerű szót” tartjuk, amelyből felépül maga a mű. Több kutató (R. Barthes és a francia teoretikusok) általában a szöveg (irodalmi szöveg) termi-nusát használják, esetenként a szövegszerűség (textualitás), a szövegköziség (intertextualitás) fogalmakkal pontosítva a megközelítéseket, melyek szerint „*a nyelv határtalan és csupán önmagára hagyatkozó megnyilatkozás*”. Jurij Lotman orosz szemiotikus, strukturalista kutató 1973-ban magyar nyelven is megjelent művében³³ fejt ki elveit a műalkotással kapcsolatban, miszerint az egyfelől a valóság és az alkotó személyiség sajátos modellje, másrészt kommunikációs rendszer, tehát másodlagos jelrendszer. Szerinte „*a művészet leírható mint egy másodlagos nyelv, a műalkotás pedig mint ezen a nyelven megszólaló szöveg*”. A szöveg és a mű különfeleségének hangsúlyozása értelmében a műalkotás egyik összetevője a szöveg, de az mindig csak a szövegen kívüli valósághoz (kontextus) fűződő viszonyában, a viszonyal egyúttal jelen a műben. A műalkotásról ismeretelméleti problémák is felmerülhetnek – valójában itt is az irodalmi szövegtől az irodalmi műig vezet az út. A lényeges következtetés az, hogy az irodalmi műalkotás mint műalkotás, úgy mint jelentés- és értékszerkezet, csak elolvasva létezik. Az értés és a jelentés tehát nem csak magától van, hanem az aktív befogadás által alakul ki. A magyar irodalomtudományban ez a funkcionalitás és jellegadás az esztétikai tipológiának és a műfajelmélet definiálásának szintjén is megjelent: „*...a műalkotás mindig kizárólag mint befogadott műalkotás kap esztétikai létet, ezért az esztétikai tipológiának is ebből az alapvető ontológiai szerepű szubjektum-objektum viszonyból kell kiindulnia. A műfajelmélet ezért nem a művek tipológiája, hanem az irodalmi folyamat (alkotó – mű – befogadó) rendszertanából születhet meg*”.³⁴ A tipológiai lehetőségek – bár lényeges elemeket megvilágítottak – adekvát műfajelmélet kialakításához

33 Jurij Lotman: Szöveg, modell, típus (Ford. Lengyel Zsolt, Köves Erzsébet, Bánlaki Viktor). Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1973.

34 Bókay Antal: Műfajok. In: Tanulmányok az irodalomtudomány köréből (Szerk.: Kanyó Z. és Siklaci I.). Tankönyvkiadó, Budapest, 1988, 206. o.

nem vezettek el. A megismerés/meg-ismerhetőség itt két irányba különült: a történeti műfajelméletre és a szinkron műfaji rendszerek vizsgálatára. Az előbbi a műnemek, műfajok születésével, elhalásával foglalkozik, feltételez egyfajta hierarchiát, az utóbbi az eddig létrejött összes műnem és műfaj összevetésével dolgozza ki a műfaji csoportokat. A diakron és szinkron szemlélet párhuzamos alkalmazása figyelhető meg például Northrop Frye elméletében, aki kísérletet tesz az irodalom sokféle jelensége mögött levő „*értelemrend*” rekonstruálására, mely a szimbólumok motívum-rendszerrel való összeállításából jön létre („*mítoszelméleti irodalomtudomány*”). A mítosz az irodalom (művészet) meg-megújuló, vissza-visszatérő motívuma, mely a „*kollektív értelmet*”, koherenciát biztosító alapként építi be az irodalomba. Az így felfogott irodalomtudományi vizsgálat arra szolgál, hogy megvilágítsa és értelmezze a konkrét mű és a „*kollektív értelemrendszer*” között levő funkcionális viszonyt.

* * *

Az irodalmi mű megismerése – mint azt jeleztük – az olvasás folyamatában (aktusában) jön létre. Az olvasás jellegéből és sajátosságaiból következően a befogadás során ismétlődéses momentumokkal kell számolni: az ismétlődés minden szöveggel kapcsolatban újra és újra megtörténik. Valójában nincs egyszeri olvasat, mert minden befogadás mindig egy másikhoz képest artikulálódik – természeténél fogva tehát intertextuális. Az egyes olvasatok (újra-olvasatok, „*félreolvasatok*” stb.) láncba szerveződnek és más-más következtetésekkel veszik körül az irodalmi művet, így a megismerés formája, értelme és minősége mindig az adott mű bizonyos olvasatán alapszik. Roman Ingarden lengyel esztéta ezt a megismerhetőség problémáját így látja: „...*az irodalmi művet sohasem teljes egészében, valamennyi rétegében és összetevőjében, hanem mindig csak részlegesen, úgyszólván perspektivikus rövidülésben ragadjuk meg*”³⁵. Eszerint a műalkotások struktúráját, s az abban meghatározó szerepeket betöltő elemeket kell felfogni, mert ezek a jelentésegységek hierarchizálódnak, és a mű különböző szintjeit jelentik. Szintén Ingarden állítja: „*Az irodalmi művel csak*

35 Roman Ingarden: Az irodalmi műalkotás (Ford. Bonyhai Gábor). Budapest, 1977, 339. o.

valamelyik lehetséges konkretizációjának a formájában tudunk esztétikai kapcsolatba kerülni, csak ilyen formájában lehet elevenen megragadni. S ilyenkor pontosan abban a formájában van előttünk, amelyben az illető konkretizációban megmutatkozik".³⁶ E premisszák hangsúlya azt is jelzi, hogy a mű konkretizációi jelentős mértékben el is térhetnek magától a műtől, a különböző korokban, bizonyos prediszpozíciók miatt különös fogékonyság és érzékenység alakul(hat) ki bizonyos esztétikai értékminőségek iránt. A mű előtérbe kerülő konkretizációi – több oknál fogva – nem függetlenek az olvasói (befogadói) beállítottságtól, az adott időszak aktualizált és jellemző vonásaitól, a kulturális atmoszférától. Jellemző vonatkozás, hogy egy irodalmi mű olvasásakor mégsem a konkretizációra mint olyanra, hanem magára a műalkotásra figyelünk, amely – minden látszat ellenére – különbözik valamennyi konkretizációtól.

* * *

Az irodalmi mű időbeli lefolyásában (létében) ismerhető meg, bár elrendezettsége, egysége és kompozíciója elsősorban térbeli vonatkozású. Ennek a térbeli megnyilatkozásnak van egy időbeli dimenzióban kibontakozó szintje, s amikor az irodalmi mű folyamat voltára irányul a figyelem, ennek a virtuális időbeliségnek az értelmezése lép előtérbe. Maga az olvasás/befogadás folyamata és hatása is reális időben valósul meg. Az időbeli lefolyás ténye feltételezi a történeti szemlélet fontosságát, így az irodalomtörténet-írás hozta felismeréseket.

Van olyan lineáris elképzelés, amely szerint az irodalmi folyamat az irodalom történeti folyamatát jelenti, vagyis elvileg az irodalom valamennyi lehetséges mozgásfázisát, fejlődésének és átalakulásának feltételeit, törvényszerűségeit magába foglalja. Ez azt is jelenti, hogy a fejlődés útjának megvan a maga folytonossága, a korszakoknak létezik egymásutániséga, tehát egy belső logika szerinti megfordíthatatlansága. Az irodalomtörténet formája lényegében a folyamatban való gondolkodás, melynek megvan a praktikus haszna: rendszerben látja és értelmezi a fejlődési fokokat és folyamatokat, akárcsak az irodalmi kommunikáció lehetséges típusait. E

36 Uo. 342. o.

rendszerben már jól megkülönböztethető, megbízhatóan definiálható funkciója van az olyan kategóriáknak és alakzatoknak, mint az irányzat, az iskola, a stílus, a nemzedék, a korszak, az alkorszak és más fogalmak.

Az irodalmi folyamat (mint dinamikus rendszer) különböző szempontból vehető szemügyre és képezheti a vizsgálat tárgyát. A kiindulási pontok és különbségek abból eredeztethetők, hogy mi képezi az irodalomfogalom lényegét, és mire irányul a vizsgálat. Kategorizálásunkat Szili József megközelítései szerint módosítva és kiegészítve adaptáljuk³⁷:

- A) Az irodalom fogalmának jellege alapján az irodalom rendszere megjelenhet mint esztétikai értékkelvű (zártan működőpontú) szisztema, mely feltételezi a műalkotások esztétikai nyitottságát. Ebben az esetben egy olyan kritikai igény érvényesül, amely az esztétikai tudat prioritásának szintjén kezeli az értékeket és recepciójukat.
- B) Az irodalom folyamatrendszere úgy is létezik, mint a műalkotások „*formális nyitottság és átmenet*” konkretizációinak minősége és tulajdonsága. A folyamat és rendszer ebben az esetben az ún. absztrakt formák (a stilisztikai, a retorikai minőségek) és a konkrét irodalmi művek értékei és viszonyai alapján jön létre. Példának okáért: a történeti poétika és műfajelmélet alakulása folyamatként is tanulmányozható; eredményei az irodalmi folyamat fontos részei.
- C) Létezhet az is, hogy az irodalom rendszer-szemléletének alapja az a megközelítés, hogy a műveket az irodalmi kommunikáció legfontosabb elemeinek (író – olvasó; alkotó – befogadó) viszonyának alakulásaként foglaljuk rendszerbe. Ez azt jelenti, hogy az ún. „*irodalmi kódor*” működésének külső feltételeivel együtt működő rendszerként szemléljük és értelmezzük. Az összekapcsolódás az irodalmi kódrendszeren (intézményesség, konvenciórendszer, értelmezés, megértés...) túl a műalkotás kívüli világtól a műalkotás ontológiájáig terjed és érvényesül. Ez utóbbi dimenzió követi az alkotás-befogadás időszerű lehetőségeit, köztük az irodalmi műalko-

³⁷ Lásd részletesebben Szili József: Az irodalom mint folyamat. In: A strukturalizmus után. Érték, vers, hatás, történet, nyelv az irodalomelméletben (Szerk.: Szili József). Budapest, 1992, 153-197. o.

tásnak az irodalmon kívüli világra, „a *valóságra*” irányuló utalásait.

Ha egymásutániság sorrendjében vizsgáljuk az irodalmi folyamatot, azt tapasztaljuk, hogy (nagyobb időbeli egységek esetében) az egész folyamat lényegét illetően képes megváltozni. Nemcsak a technikai tényezők (pl. a modern kommunikációs csatornák), a szociológiai összetevők (pl. az író társadalmi presztízse, az irodalom státusza) változnak meg, hanem az irodalmi műalkotás jellege és lényege is átalakul. A stílus és a műfaj változása olyan gyors és radikális lehet, hogy a korábbi irodalomfogalom és irodalomérzékelés szinte a felismerhetetlenségig átalakul. Az irodalmi folyamatban jelen lévő korszakok, korfordulók, generációk és alkotók ennek következtében különböző értelmezést nyernek az irodalom- és történelem-koncepciók szempontjából.

Az irodalomtörténet-írás hozta felismerésnek kell tekintenünk többek között azt a mérvadó ténytet, hogy nemzeti és történeti szempont sokszor egy tőről fakadnak, hogy a fejlődésnek nemcsak olyan íve létezik, amely az antik kezdetektől számítható, hanem egy olyan is, amely a nemzeti őstörténet homályából bukkan elő.³⁸ A nemzeti identitástudat szükségletét is jelentette e genetikusan vonatkozás hangsúlyozása, bár fokozatosan kialakult az irodalom története iránti objektív tudományos érdeklődés, s a rendszeres kutatás számos más előfeltétele. A nemzeti kereteken való túlmutatás és túljutás részben az esztétikum és a műveltség általános vonatkozásai miatt, részben pedig azért, mert az irodalomtörténet-írás kezdetei az újkori (modern) világirodalmiság kibontakozásával estek egybe, megteremtették a feltételeket az újszerű szemlélet kialakulásához. A nemzeti irodalmak elkülönülése és önállósága mellett a figyelem fokozatosan ráterelődött a nemzeti irodalmak egymás közötti viszonyainak, kölcsönhatásainak, hasonlóságainak és eltérő vonásainak kutatására. Az újfajta irodalomtudat összetevői fokoza-

38 Jó példa erre a magyar irodalom kezdeteinek sajátossága is, mivel a honfoglalás előtt a magyarság elődei a nomád népek és kultúrák világában éltek, s ez a tény meghatározta írásbeliségének, irodalmának jellegét is. A honfoglaló magyarok, ahogy államot alapítottak és felvették a kereszténységet, a vándorló pásztortársadalmak ősközösségéből közvetlenül a feudalizmus primitívebb változatába fejlődtek át. Így a nomád magyarok ősi műveltsége és irodalma a görög eposzokból megismerhető kultúráról és világtól merőben eltérő képet mutat.

tosan intézményesültek az összehasonlító kutatások érintkezés-, hatás- és befogadástémáiban, s ugyancsak a szélesebb összefüggések játszottak nagy szerepet a stílustörténeti és művelődéstörténeti elemzések és kutatások létrejöttében.

* * *

Az irodalmi folyamatrendszerbe foglalása, modellértékű interpretációja a magyar irodalomtudományban Horváth János munkásságában fedezhető fel. Az irodalom fogalmának relatív felfogása megbízható alapot adott számára az irodalomfogalmak és irodalomfolyamatok tisztázásához. Radikális változásokat tartott számon a magyar irodalom fejlődésében, s ennek megfelelően az adott fejlődésfázisokat jellemző fogalmak között határozott különbséget tett.³⁹ Valójában magát az irodalmiságot, annak az egymástól eltérő megvalósulásait vizsgálta, mind a „*régibb*”, mind az „*újabb*” jelenségek esetében. A különbség és azonosság vonásait az „*ontológiai tárgyban*” fedezte fel, az összefonódásokat, az intézményesség (társadalmilag vagy esztétikailag) alsóbb szintről való felemelkedését egy új, kialakuló folyamatnak az „*irodalmiság*” intézményesített régióiba való kerülésében látta. Horváth János elsősorban azért vált a 20. század elején a nemzetközi irodalomtudomány szerint is elismert kutatóvá, mert az irodalom történetét az irodalomfolyamatok dinamikus rendszeréből állandóan épülő és átrendeződő folyamatként értelmezte. Így lett műve közvetlen előzménye annak a napjainkban elfogadott teoretikus tendenciának, amely az irodalom jelenségeit folytonosságukban elemzi és értelmezi.

39 Horváth János több munkájában foglalkozott a magyar irodalom fejlődésének problematikájával, így az Irodalmuk fejlődésének fő mozzanatai (Budapest, 1908), A magyar irodalmi műveltség kezdetei Szent Istvántól Mohácsig (Budapest, 1931), A Tanulmányok (Budapest, 1956), A magyar irodalom fejlődéstörténete (Budapest, 1976) című kötetekben.

Az audiovizuális irodalom és a befogadói aktivitás újszerűsége

Szemtanúi lehetünk, hogy az irodalom sajátos, speciális lehetőségeinek megfelelően műnemek alakulnak át, műfajok sorvadnak el és új műfajok születnek. Az irodalom legtöbb klasszikus műfaja (vers, novella, regény, színdarab...) jelenünkben átalakul, megszűnik a metafizikus sablonok szerint gondolkodó és alkotó író kifejezési formájaként létezni. Teret hódít viszont a sémáknak nem alárendelt, de a klasszikus műfajok eredményeit hasznosító szöveg (textúra), amely az audiovizuális kommunikációként felfogható irodalom új formák nyelvi anyagát képezi (vizuális költészet, fonikus költészet, vetített szöveg...). A szöveg ebben az értelemben nem műfaj, hanem az irodalom jelrendszere, „nyelve”, mely a kép és hang különböző formáinak összedolgozásával audiovizuális élmények előhívására alkalmas. Feltételezhető, hogy az audiovizuális kommunikáció irodalmi változata fokozatosan elér egyfajta önállósági fokot, függetlenné válik a nyelvi és a bevett gondolkodási sémáktól, és látványos művészi élményeket ad.

Megváltozik az irodalom és a kreativitás új formáinak viszonya is. Új médiumok, új hang- és képközvetítők segítségével létrehozott és elektronikus úton terjesztett audiovizuális irodalom megszületéséről van szó, amely az eddigi formáknál tömörebb, absztraktabb, ugyanakkor mozgalmasabb és azonkívül térhatású (a szórakoztatóipar szöveges termékeitől radikálisan elkülönülő) művészet.

* * *

Az irodalom lényegi kérdéseinek és meghatározóinak változása, dimenzionáltsága magával hozza az irodalom mint jelrendszer összetételének alakulását is. Ennek a jelrendszernek a nyelv az egyik fontos (de nem minden esetben meghatározó) része. Sok eleme a nyelvi nyersanyagból vagy a nyelv jelrendszeréhez közel álló más jelrendszerekből származik. A nyelvnek e kibővített felfogásából következik, hogy a műalkotások létrehozói nyelvi és nem nyelvi jelekből jel- vagy szöveghalmazt alkotnak, melyet nem a beszélt, hanem az írott(!) nyelv törvényei szerint rendeznek önmagára utaló együttesé. Eszerint az irodalomértelmezés szempontjai is

megváltoznak, kirekesztődnek belőle az olyan megközelítések, mint például az ún. „*beszédaktus-elmélet*”, mely az irodalmi műalkotást és magát az irodalmi folyamatot „*beszél*” megnyilatkozásnak, beszédaktusnak tekinti. Ezt az elméletet 1990-ben önálló kötetben is feldolgozták⁴⁰, eredendően mégsem tekinthető irodalomelméleti irányzatnak, s az újabb irodalmi jelenségek vizsgálatában csak korlátozott érvénnyel lehet jelen.

Az érintett nyelven kívüliség azt is jelenti, hogy a „szöveg” ún. „*szkriptovizuális egység*” szerveződik, és az új jelentés láthatóvá lesz. Megváltozik a befogadói aktivitás és annak módja. Az ilyen alkotást nemcsak olvasni lehet, hanem nézni, szemlélni is kell; sőt előbb nézni, a látványt befogadni, s később olvasni, amely nemcsak balról jobbra, föntről lefelé haladó egyvonalú tudomásulvételt kíván meg, hanem mintegy „*vibráló olvasást*”, mert a hagyományos nyelvi jelek térbeli szétszóródása ezt a „*komplex*” egybeolvasást provokálja. (Bujdosó Alpár a d’atelier-csoport egyik tagja a szöveg térbeállítását például úgy tárgyiasította, hogy az írást valóságos tárgyra vitte át: átlátszó műanyag kocka belsejébe rejtette, s a kocka forgatása közben új sorok, szövegrészek váltak láthatóvá, s így megnövelte a lehetséges olvasatok számát). A nyelvi szöveg térbeli elhelyezése és vizuális hangsúlyossága azzal is fokozható, hogy azt az alkotó tipográfiai és írásjelekkel kibővíti, grafikai motívumokkal, rajzokkal, térképekkel, különböző ábrákkal és ikonikus jelekkel egészíti ki. „*Beszéltetni*” lehet a sorok közötti üres tereket, a szem érzéki észlelését az írott nyelv kiegészítőjévé lehet tenni, fel lehet használni a sokszorosító eljárásokat és a technika nyújtotta egyéb más lehetőségeket.

A neoavantgárd kísérletezőit, így a párizsi Magyar Műhely íróhármának kezdeményezéseit is, több kritika érte a hivatalos magyar irodalom képviselői részéről a nyolcvanas években. Nem tudták, vagy nem is akarták követni, megérteni munkájukat és gondolatmenetüket. Az volt az alaptézisük, hogy Papp Tibor, Nagy Pál és Bujdosó Alpár ugyan értékes szerepet tölt be az ún. nyugati magyar irodalomban, s akiknek kísérleteiről majd később bizonyosodik be, hogy milyen és mekkora hasznot hajtottak a magyar irodalomnak. Még Béládi Miklós, a huszadik századi magyar irodalom

40 Kálmán C. György: Az irodalom mint beszédaktus. Fejezet az irodalomelmélet történetéből. Irodalomelméleti Tanulmányok. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990.

egyik jeles értője és kritikusa is komoly fenntartásokkal írt alkotásaikról és alkotói attitűdjükről: „*A margón élnek, s ebbeli helyzetük nemigen változik a jövőben sem mindaddig, amíg a technokrata író szerepét föl nem adják. Ami a szövegeiket illeti, azokról sokkal kétkedőbben nyilatkozhat az olvasó [...] amit csinálnak, már nem egészen irodalom, hanem kiállításra szánt feliratos műtárgy. Öncsonkított irodalom, redukált, minimalizált jelentés-tartalommal; elméletük érdekesebb, tartalmasabb és ingerlőbb, mint a szöveg, amit ennek jegyében összebarkácsolnak.*”⁴¹ A kemény és indokolatlan bírálat nem hozta meg a várt eredményt, mert valójában az érintett alkotók magatartása nem változott meg az idők folyamán, műveik értelmezéséhez és megértéséhez egyre több magyarázó elméleti szakirodalom áll rendelkezésre, a műfajok problematikája is tágabb és szabadabb szemlélet eredményeként analizálható.

Új irodalmi-esztétikai formák és törekvések

A huszadik század második felében jelentkező modernista irodalmi (művészi) törekvések és irányzatok főként a nyitottságot, az átfedéseket és az átjárhatóságokat részesítik előnybe (sőt eszményítik), mintsem a tiszta körülhatárolt formák kötöttségeit. Ennek köszönhetően az „*irodalmi szöveg*” egyre inkább beszivároghat azokba a nyelvi és nem nyelvi tartományokba is, amelyekbe eddig nem volt honos, és különböző más eszközökkel vegyülve perifériára szorít(hat)ja eredeti funkcióját, az írásbeliséget.

A műfajok tanulmányozása során kiderül, hogy jelenünkben a klasszikusnak ismert műfajok egyre inkább felbomlanak. Az számít autentikus írónak, aki úgy alkot, hogy nem veszi figyelembe és tekintetbe a műfajok elkülönülését, minek következtében „*...ma nincs közvetítő az egyes, individuális mű és az irodalom mint egész – a végső műfaj – között. Nincsen, mert a modern irodalom fejlődése pontosan abból áll, hogy minden egyes mű az irodalom valódi létének a megkérdőjelezése.*”⁴² Az irodalmi műre jele-

41 Béládi Miklós: A vizuális költészet vagy a költői újítás határai. In: *Értékváltozások*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986, 374-390. o.

42 Tzvetan Todorov: A műfajok eredete. In: *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*

nünkben – ennek következtében – érvényes lehet valamennyi kifejezőmód és forma, a műalkotás nem „*engedelmeskedik*” a műfaji kötöttségeknek, kivétel akar lenni. Ez az eredetiségvágy az alkotó első számú ambíciója lehet, ami a maga kivétel voltában szükségszerűen előfeltételez egy másik szabályt, miszerint: ha a kritika és az olvasó (befogadó) felismeri ezt a kivételes státuszt, a mű a maga ellentétévé, szabállyá válhat/válik. Elég itt csupán arra utalnunk, hogy például James Joyce írásmódja és kivételszerű nyelvi játéka a modern regényírás egy bizonyos fajtáinak követendő szabályaivá váltak a különböző nemzeti irodalmakban.

A műfajok szinte intézményesített formában egyrészt úgy funkcionálnak, mint az „*írás modelljei*”, másrészt az olvasók számára mint bizonyos megszokott „*elvárási horizontok*” is léteznek, amelyek különböző formákban demonstrálódnak – akár az irodalomkritika, akár az olvasói iskolázottsági szint által. Arra a kérdésre, hogy honnan eredeztethetők, ill. honnan származnak a műfajok, Tzvetan Todorov a következő választ adja: „*Nos egészen egyszerűen, más műfajokból. Egy új műfaj mindig egy vagy több régi műfaj transzformációja: inverzió, áthelyezés, kombináció révén*”.⁴³ Ha ezt a definíciót elfogadjuk, nem jelenthet különös gondot annak megválaszolása sem, hogy létezhetett-e valamikor is műfajok nélküli irodalom, létezhetett-e az irodalomnak műfajok előttiségét jellemző korszaka? Világossá és elfogadhatóvá válik, hogy az irodalom ebből a szempontból egy szüntelenül változóban, átalakulóban levő rendszer, és az eredet kérdése nem különíthető el – történetileg sem – a műfajok meglététől és alakulásától.

A változások a kutatások időszerűsítését és új szempontokkal való kibővítését hangsúlyozzák, s nem egy esetben az irodalmi alkotások létrehozóit is elméleti stúdiumokra készítetik. A párizsi Magyar Műhely folyóirat egyik alapítója, Nagy Pál egyik terjedelmes könyvében⁴⁴ azt vizsgálja meg részletesen, hogyan módosul az irodalomnak mint nyelvközpontú esztétikai kommunikációnak az eszköztára és fogalomköre az elektronikai változá-

(Szerk.: Kanyó Zoltán és Síklaki István). Budapest, Tankönyvkiadó, 1988, 283. o.

43 U.o. 285. o.

44 Utalás Az irodalom új műfajai című kötetre (ELTE BTK, Magyar Irodalomtörténeti Intézet – Magyar Műhely, Budapest., 1995).

sok egyre gyorsabb fejlődése során. Nagy Pál tanulmánya a hangköltészet történeti fejlődésének bemutatásával indul, a vizuális költészet műfaji taglalásával folytatódik, hogy a happening, a művészkönyv, a performance, a kommunikációs művészet, a költői akció és az irodalmi indíttatású videózás lazán körülhatárolt tartományain keresztül eljusson a komputerrel generált szöveges alkotásokig, valamint a „virtuális világ” esztétikai körvonalazásáig. Jogosan értekeznek az irodalom új műfajainak létrejöttéről, bár – a legtöbb jelenkori kutatóhoz hasonlóan – ő is kerüli az irodalom újszerű fogalmi definiálását, mert bizonyára tisztában van a felmerülő kérdések és dilemmák tisztázásának nehézségével.

Mivel e Nagy-kötetben nincs megfogalmazva az irodalom újszerű felfogásának lényege és mibenléte, ezért meggondolandó például az is, hogy a happeninget, a performance-szót vagy éppen az elektrografikát besorolhatjuk-e az irodalom fogalmkörébe. Inkább állíthatjuk, hogy ezekben az irányzatokban jelentős mértékben vannak jelen bizonyos irodalmi formák és törekvések, s mint modernista irányzatok az ún. „összművészeti hajlandóságot” érvényesítik, s ennek megfelelően a „vagylagos műfaji szituáció” lehetőségét hangsúlyozzák. Indokoltnak tűnik az említett kötet egyik kritikusanak következtetése: „Az esztétikai kommunikációnak az írásbeliség mércéihez igazodó törvényszerűségeit tartva szem előtt, mindenképpen kikövetkeztethető, hogy az elektronikus eszközök kínálatában egyedül a számítógépen készült szöveges alkotásokat iktathatjuk fenntartás nélkül az új irodalmi műfajok családjába.”⁴⁵ A számítógépes irodalomra vonatkozó hipotetikus nézetek – úgy tűnik – teljesen új fénybe helyezik az irodalomra vonatkoztatható, aránylag szilárdnak vélt rendszer fogalmkörét. Kísérletek, túlzások, merész meglátások nélkül nincs fejlődés és előrehaladás, s nem követ-kezhethet be az ún. „irodalmi kánonnak” a határozott kitérülése sem. Bizonyos, hogy az irodalmi kánon kiterjesztése, magának az irodalom mibenléte az átértelmezését idővel szintén szükségessé teszi.

Az ismereteket továbbító közegek átalakulása, a számítógépes technika fejlődése fokozatosan megváltoztatja az irodalom, s az irodalomról szóló tudomány alapvető irányultságát. Ahogy az irodalmi műfajok változnak és

45 Szombathy Bálint: Az irodalom új műfajai. Iskolakultúra, Budapest, 1997, 6-7. sz., 7. évf., 151. o.

átalakulnak, úgy az irodalmároknak is rendkívül egyéni elképzelései vannak például arról, mi is tartozik az ún. „világirodalomba”, mi is tartozhat az összehasonlító irodalomtudomány témakörébe, milyen perspektívái vannak/lehetnek a nemzeti irodalmaknak, milyen helyet foglalnak el jelleükénél és sajátosságaiknál fogva az irodalmi értékek rendjében az ún. kisebbségi irodalmak. A kérdések gyűrűzhetnek, a kivezető utak lehetőségei sokasodhatnak és újabb eszmefuttatásokra ösztönözhetnek.

Az irodalomértés táguló területei

(Az irodalom kontextusainak és oktatásának alakulásáról)

Expanding areas of literary understanding (About the context and education of literature)

Abstract

At the beginning of the dissertation, the author emphasizes the importance of comparative approach and analysis in the historical and theoretical research of literary phenomena and works, and then summarizes the results of the research of Slovak-Hungarian literary relations. As a conceptual viewpoint, comparatism - like the practice of literary translation - protects individual national cultures against closure and isolation. In addition to this, more attention should be paid to the problem of reception, as the often monogenetic interpretations of the past and only the national angle are often not based on literary aspects. This presupposes the overcoming of regional differences in terminology and interpretation. The final part of the dissertation summarizes the aspects of the renewal of literary teaching by describing the „problem-centered literature teaching program” and further experimental creative methods (from chronology to hermeneutics).

Keywords

teaching methods, hermeneutics, Slovak-Hungarian literary relations, comparative literature research, literary translation, history of literature, teaching of literature

Komparatiztika – társművészetek – tudományköziség

Az összehasonlító megközelítés és elemzés fontos szempontként van jelen az irodalmi jelenségek és műalkotások történeti és elméleti kutatásában. Egyrészt az irodalomtörténet hagyományos, bizonyos értelemben leszűkített kategóriáinak a kibővítése, másrészt az elméleti általánosítások gazdagítása a célja. Ebből az is következhet, hogy a komparatiztika nem önálló tudományág (nincs is különösebben szükség arra, hogy az legyen), amelynek meghatározott kapcsolata lenne az irodalomtudománnyal, hanem sajátos kutatási eljárás, amely az irodalmi műalkotás mind elméleti, mind történeti kutatásában jelen van. Az összehasonlító irodalomkutatás célja az irodalmi jelenségek (művészi eszközök és eljárások, műalkotások, szerzők, irodalmi iskolák, műfajok, stílusok stb.) tipológiai és genetikai lényegének megismerése és felmutatása, azoknak a belső törvényszerűségeknek a feltárása, amelyek egy irodalmi jelenséget történelmi mivoltában, és általában (tehát a történelmi meghatározottságán túl) jellemeznek. A kutatás az irodalomtörténeti és az irodalomelméleti szempontot kapcsolja össze törvényszerűen és átlépi a nemzeti irodalom határait, s ezáltal a több irodalmat átfogó csoportok, valamint a világirodalom felé halad. Az összehasonlítás révén az egyes nemzeti irodalmak fejlődési törvényszerűségei általánosítható szintre kerülnek és a kutatás lehetővé teszi, hogy sokoldalúbban és árnyaltabban ismerjük meg azokat a jelenségeket, amelyek egy adott, specifikus feltételek között fejlődő nemzeti irodalomban jöttek létre.

Az elmélet terén fokozatosan szükségessé vált, hogy a komparatiztikának önálló módszertana és önálló módszerelmélete (metodológiája) is ki legyen dolgozva. A metodológiai kiindulópontoknak és konkrét eljárásoknak azonban még napjainkban is bizonyos rendezetlensége tapasztalható az összehasonlító irodalomkutatás területén. Ezt a kérdést a legjobb szlovák (Mikuláš Bakoš⁴⁶, Dionýz Ďurišin⁴⁷) és magyar (Fried István, Dobossy

46 Bakoš, Mikuláš (1914-1972) szlovák irodalomtudós, műfordító és a szlovák irodalmi élet szervezője. Legjobb művei a strukturalizmus jegyében születtek: *Teória literatúry* (1941), *Problém vývinovej periodizácie slovenskej literatúry* (1944), *Avantgarda 38* (1969), *Literárna história a historická poetika* (1973).

47 Ďurišin, Dionýz (1929-1997) szlovák irodalomtudós, a komparatiztika jelentős képviselője. Konceptiójában megkülönbözteti a genetikus kapcsolatokat (kontaktológia),

László) kutatók is felvetették már, és javaslatot tettek az összehasonlító irodalmi kutatás terminológiájának átgondolására és rendszerezésére. A felvetődő elméleti problémák megoldását a szakemberek jórészt az alapfogalmak egységes értelmezésében és a terminológiai apparátus egységesítésében látják. Nyilvánvaló, hogy ezt a munkát nem normatív igénnyel, inkább csak ösztönző szándékon alapuló átgondolt szakszerűséggel lehet és kell a jövőben elvégezni.

* * *

A közép-európai irodalmi komparatiztika egyik része a szlovák–magyar irodalmi és kulturális kapcsolatok összehasonlító elemzése és vizsgálata. Nyilván szükséges és fontos a szlovák–magyar kapcsolattörténet intenzív művelése, hiszen joggal állapítható meg, hogy az adatok jó része még feltáratlan, és főként a régebbi korokat tekintve várhatóak az új kutatási eredmények. Ugyancsak fontos a komparatiztikai elemzések (interpretáció) folytatása, mert ezen a téren is sok a pótolnivaló, egyúttal nem halasztható annak tudatosítása sem, hogy a komparatiztika megújulási törekvéseinek (új metodológia megteremtése, az egyes elméleti iskolák történeti – ideológiai – nemzeti – nyelvi alapjainak feltárása stb.) át kell hatnia a magyar–szlovák összehasonlító irodalomkutatást is, mert anélkül csupán a már megszokott és ismert kutatási utak és módszerek bővíthetnek – a ráfordított energiák ellenében aránylag kevés eredménnyel.

A mostani helyzetben úgy tűnik, hogy sem Sziklay László, sem Rudolf Chmel elmélyült monotematikus vállalkozásainak nem lett meg eddig a folytatása, pedig működnek magyarországi szlovákisták és szlovákiai hungarológusok is szép számban akadnak. Az utóbbi években sajnos nem születtek a szlovák–magyar viszonylatokat az irodalomközi eredmények és

mely az egymással érintkező és egymásra ható jelenségeket vizsgálja, és a tipológiai összefüggéseket (párhuzamok), melyek az egymástól független jelenségek közti hasonlóságokat és jellemző különbségeket kutatják. Legismertebb művei: *Problémy literárnej komparatistiky* (1967), *Z dejín a teórie literárnej komparatistiky* (1971), *Teória literárnej komparatistiky* (1975), *Dejiny slovenskej literárnej komparatistiky* (1979). Összehasonlító kutatásainak válogatásai német, angol, magyar és orosz nyelven is megjelentek.

folyamatok perspektívája szerint elemző, értelmező és minősítő monográfiák, de még tanulmányok sem, amelyek eredményeiből számos hasznosítható felismerés származhatna mindkét nemzet irodalomtudománya számára. Amíg a szlovák komparatiztika eddig inkább (talán a formalista és strukturalista tradíciók miatt) a teoretikus kutatások terén ért el több eredményt, addig a magyar összehasonlító kutatás a konkrét művek elemzése kapcsán mutatott fel figyelemre méltó hozadékot. Ennél fogva a szlovák komparatiztika több évtizedig megalapozottabbnak látszott, meg kell azonban jegyezni, hogy az utóbbi időben a magyar irodalomelmélet megújulása hatékonyan ösztönzi az összehasonlító kutatásokat is, akár az irányváltásra, az önreflexióra, akár pedig a különböző elméleti irányzatokban való elmélyülésre gondolunk. Lényegében tehát – az újabb és korszerűbb komparatiztikai feladatok elvégzéséhez – fokozatosan kialakulhatnak az adekvát feltételek.

* * *

Az irodalomnak mint művészetnek az utóbbi években tapasztalt átalakulása, pontosabban a leírt szövegnek a hangnak, a képnek, egymáshoz való közeledése és a különböző közegeknek az egymáshoz kapcsolódása váltja/kényszeríti ki az irodalomtudománynak a tudományközi vizsgálatokra való kiterjedését.

Ez a tényszerű többlet – az eddigiekhez képest – új dimenziókat jelent a komparatiztikai kutatások számára is. Túl lehet és kell lépni a szövegközöttiségen, és teret kell adni a szöveg, a hang és a kép viszonyának vizsgálatára, mert ez a szféra is az összevetés tárgya lett. Mindig fontos kérdés az, hogy mikor magyarázza a szöveg a képet és a hangot vagy fordítva, és mikor lehet a kettő vagy a három összetevő kölcsönhatását vizsgálni, esetenkénti eltéréseit és ellentmondásait feltételezni.

Ezekről a jelenségekről az irodalmárnak tudomást kell vennie, mert a költészet természeténél fogva közel áll a zenéhez és a képzőművészetekhez. Már a görög mitológiában is a művészetek kilenc istennője együtt áll az Olümposzon. A múzsák „*testvérisége*” és a létrejött műalkotások „*összetartozása*” számos régebbi és mostani példán igazolható. Az irodalom-

történetből tudjuk, hogy például Szabó Lőrinc verset írt Mozart hallgatása közben, Kodály Zoltán számos irodalmi művet megzenésített, a magyar avantgárd eredményeit szintetizáló Kassák Lajos képverseiben és képarcitektúráiban költészet és képzőművészet fonódik össze, nem egy modern író (elsősorban prózai) műveiben pedig filmszerűség figyelhető meg. A szöveg és a dallam kölcsönösen erősítheti egymás hatását, sőt a líra a nyomdatechnikai eljárásokkal is („*tipopoezis*”) képes növelni a befogadóra tett hatást. A költészet a nyelvben megtalálható lehetőségek segítségével kölcsönveheti szinte az összes többi művészet kifejezési eszközeit. Megjelennek a versekben a különböző ábrák, jelek, rajzok, a költő bekeretezhet egyes szavakat a vers szövegében és nyilakkal jelölheti az olvasás irányát. Előterbe kerülhetnek az „*extralingvisztikai eszközök*”⁴⁸, hogy még láthatóbbá váljon a nyelv és határozottabb legyen a látványtöbblet.

Az avantgárd hatására teret nyert az irodalmi műfajok kifejezési lehetőségeinek még tágabb kiterjesztése. Például a párizsi Magyar Műhely⁴⁹ körének működése már a hatvanas évek végén és a hetvenes évek elején kezd ismertté válni, az első „*hangvers költők*” jelentkezésére a nyolcvanas években került sor. Az irodalmi közvélemény, a kritika és az olvasók fogadtatása azonban nem volt egyértelmű. Idő telt el, amíg a hangköltészeti kísérletek megkapták az elismerést. E művekben ui. elhalványul a hagyományos nyelvi közlés, szerepet kap a játék és a vizuális kísérletek már új dimenziókban teremtik meg a kapcsolatot a befogadóval. Több, avantgárdon nevelkedett költő manapság gyakran dolgozik (rock-, punk-, no wave) zenészekkel, együttesekkel, s alkotásaikat nem könyv formájában, hanem hangkazettán és CD-lemezen adják ki. Kísérleti alkotókörökben megjelent a multimediális performansz, amelyben fonikus, vizuális és zenei elemek,

48 A kommunikáció tanai értelmében extralingvisztikai eszközök használatának számít a testtartás, testmozgás, nézés, tekintetkontaktus, mimika, a gesztusok tudatosítása és gyakorlati megnyilvánulása.

49 1962 májusában jelent meg Párizsban a Magyar Műhely című irodalmi, kritikai és művészeti folyóirat első száma. A lapot az 1956 után nyugatra kényszerült fiatal művészek alapították az egyetemes magyar kultúra szolgálatában. Alapító szerkesztői Nagy Pál, Papp Tibor és Bujdosó Alpár voltak. A Magyar Műhely könyvkiadóként is működött, és évenként-kétévenként találkozókot rendezett. 1972-től d’Atelier címmel francia nyelvű testvérlapot is megjelentettek. 1990-től kezdve Párizs–Bécs–Budapest megjelöléssel jelent meg, 1996-tól pedig már kizárólag Budapesten.

vetítés, valamint különböző költői akciók ötvöződnek.

Ezek a kiemelt jelenségek is azt bizonyítják, hogy nagy mértékben kitágulhat az összehasonlító irodalomtudománynak a tudomány- és művészetközi területek felé forduló figyelme. A felsorolt esetekben a kutatónak a sikeres munkához több tudomány- és művészeti ágban szükséges elmélyülnie és szakmai ismereteket szereznie, mert anélkül képtelenné válik a párhuzamos, különböző művészeti ágakhoz tartozó jelenségek és megnyilvánulások összefüggéseinek megértésére, elemzésére és értelmezésére.

* * *

Külföldi egyetemek és főiskolák programjaiból, tanterveiből kiolvasható, hogy az összehasonlító tanszékek egyre gyakrabban előfordulnak a szervezeti és szakstruktúrákban, esetenként még előtérbe is kerülnek az egyes nemzetek nyelvével, irodalmával, kultúrájával foglalkozó tanszékekkel szemben. Egy adott kultúra vizsgálata is nemegyszer nyelvek, etnikumok sokaságára, valamint az egyes szakterületek széles körére terjed ki, mindarra, amivel az egyes specializált munkahelyek és szaktanszékek nem foglalkozhatnak. Bizonyos értelemben pozitivista hagyománynak számít, hogy a jelenségek földrajzi közelsége indokolja az összehasonlítást, másrészt úgy is felmerülhet a probléma, hogy a távoli sokszor közeleink bizonyul, máskor pedig éppen fordítva.

Hivatkozási alapunk ismét az irodalom és annak tanítása. Az utóbbi években megjelent néhány magyarországi szakcikk tanúsága szerint akad modern magyar filológus és egyetemi oktató, aki alig vesz tudomást a magyar irodalomtörténet-írás valós átalakulásáról és szemléletváltásáról, a nemzeti érdekek „védelme” esetenként viszont azzal is együtt jár, hogy egyszerűen hátat fordítanak a külföldi jelenségeknek. Az egyik ezzel ellentétes irányú, de távlatos elképzelés szerint a cél „*a magyar és világirodalom ket-tősségének megszüntetése*” (Szegedy-Maszák Mihály)⁵⁰, ami persze csakis olyan kutatói nemzedék számára lehetséges, amely már ennek az egység-

⁵⁰ Egyik szervezője és vezetője volt a magyar irodalom történetének többféle értelmezését összefogó háromkötetes könyve szerkesztésében és megírásában, amely 2007-ben A magyar irodalom története I-III. címmel jelent meg az Akadémiai Kiadónál.

nek a szellemében nevelkedett és készült a pályára. Egy ilyen kihatárolt cél eléréséhez bizonyára az oktatási és tudományos intézmények teljes átalakításával lehetne eljutni, melyben teljes mértékben szabad kezlet kellene adni azoknak a legjobb szakembereknek, akik értően figyelemmel tudják kísérni az irodalomnak mint művészetnek és interpretációjának nemzetközi irányzatait.

Ide kívánkozik egy további észrevétel, mely a komparatiztika oktatási vetületeként is felfogható. Kisebbségi viszonyaink között a bölcsész- és tanárképzésben nem lenne célravezető az egyszakosság bevezetése (például magyar nyelv és irodalomból), hiszen az említett szempontból nehezené annak lehetőségét, hogy a diákok a magyar és nem magyar irodalmat és műveket egymással kölcsönhatásban szemléljék. Távoltság jöhetne létre a magyar és a nem magyar nyelvű irodalom olvasása és egyben oktatása között. Meglátásunk szerint a nyelvi szakpárosítást (kombinációt) tanuló tanárjelölteknél a magyarul (tehát anyanyelven), idegen nyelven és fordításban történő olvasás kölcsönhatása jóval megkönnyíti a befogadás feltételeit és a hatásküszöbök érzékelését. Még a nemzetközi felmérések szerint is olyan olvasóknak (szakembereknek) lehet hiteles értékítélete, akik rendszeresen olvasnak anyanyelvükön, idegen nyelven és fordításban. Ideális helyzetben ez a háromféle tapasztalat alkotja ugyanis a valódi irodalomértést.

* * *

A komparatiztika szélesebb körben érezhető és történő újragondolása, mint igény, egyre inkább jelentkezik. Ez feltehetően szélesebb dimenzióban és a magyar–szlovák összehasonlító irodalomkutatásra is pozitív hatással lesz, mert az a saját eddigi útjával és múltjával is kénytelen lesz párbeszédet folytatni. A módszertani újraalapozásnak a hagyományos összetevőkön túl a szövegszociológia, az ideológiakritika mellett a szemiotikai és az intertextuális szempontokat, valamint a tudományközi vizsgálatokat is be kell vonnia a kutatásokba, s a komparatiztikát már „*dialogikus tudományként*” szükséges elfogadtatnia, amely alkalmasnak bizonyulhat az irodalmi iskolák közötti közvetítésre is.

A szlovák–magyar irodalmi kapcsolatok kutatásának néhány eredménye

Ha szakmai körökben az utóbbi évtizedben a komparatiztikai kutatások problémájáról esik szó, egyre gyakrabban kap hangot a kétely, a tisztázatlanság és a jövőkép helyzetének problémája. Különös módon észlelhető ez a szlovák–magyar összehasonlító irodalomkutatás területén: a huszadik század hatvanas-hetvenes éveire jellemző fellendülés után napjainkban megfogyatkoztak az ilyen jellegű írások és tanulmányok, holott az időszerepük egyre inkább megnőtt. A szlovák–magyar irodalmi kapcsolatok tanulmányozásának a múltban jórészt történelmi-politikai szerep jutott, s a kutatások hosszú ideig nemzetiségpolitikai szempontoknak voltak alárendelve, melyeket leginkább a genetikus-kauzális jelleg határozott meg. A kutatások így főleg a primér tematikai hatások bizonyítására törekedtek, s az idealizált kétoldalú kapcsolatok vizsgálatánál a szempontok egyensúlyának felborításával figyelmen kívül hagyták a két fél egyenrangúságát és egyenértékűségét, amely aztán következményeiben sok megkötöttséget, sőt nacionalizmust is eredményezett.

A szlovák–magyar irodalmi kapcsolatok programszerű kutatása szlovák részről elsősorban a szlovák hungarisztika megalapítójának, Pavel Bujnáknak⁵¹ köszönhető az 1918-as államfordulat után. Később e kérdéskör elhanyagolódott, bár érdemleges tanulmányok születtek Milan Pišút, Ján Mišianik⁵² és más szlovák kutatók tollából. A magyar irodalmárok tevékenysége is sokszínűséget és ellentmondásos jelleget mutat, bár a legeredményesebbek, így Sziklay László, Csukás István, Angyal Endre és mások ez irányú munkássága módszertani szempontból már egyre inkább kényszerítőnek érzi az irodalmi specifikum központba állítását a komparatiztikai kutatásokban.

Néhány évtizede a két irodalom kapcsolatát mindinkább irodalmi, szerkezeti-funkcionális és tipológiai szempontból teszik a vizsgálat tárgyává.

51 Bujnák, Pavel (1882-1933) szlovák filológus, hungarista. 1918 után a prágai egyetemen magyar irodalmat, kultúrát adott elő, és több tanulmányt publikált magyar írók és költők műveiről.

52 Pišút, Milan (1908-1984) és Mišianik, Ján (1914-1972) neves szlovák irodalomtörténészek, akik, ha nem is foglalkoztak rendszeresen a magyar kultúrával, járatosak voltak a magyar irodalomban.

Szlovák részről ennek jó példáját nyújtják Rudolf Chmel⁵³ kutatásainak eredményei; tanulmányainak válogatott gyűjteménye 1980-ban magyar nyelven is megjelent (*Két irodalom kapcsolatai*). Vizsgálatainak egyik fontos eredménye a 19. századi kettős irodalmiságnak („*biliteráriszt*”) a feltárása. Nem az egyik irodalom felsőbbrendűségének bizonyítása a másik rovására, s még csak nem is az úgynevezett pozitív és negatív megnyilvánulások kutatása köti le figyelmét, hanem éppen a körülhatárolt anyag irodalmi sajátosságainak a hangsúlyozása a történelmi igazság tükrében. A kapcsolatokat társadalmi-történelmi kontextusban értékeli, ahol a súlypont az irodalom területére helyeződik át, és ahol az irodalmi struktúrák egyenjogúak és sajátos irodalmi tényekként szerepelnek. Kutatásának tárgya a két irodalom jelenségeinek, a kölcsönös ösztönzéseknek, kapcsolatoknak és visszhangoknak, az irodalmak egymást kiegészítő jellegének, a kettős irodalmisággal, a tipológiai, műfaji, stílusbeli és a fordítással kapcsolatos kérdéseknek, valamint a személyi kapcsolatoknak a tanulmányozása. Mindez igényes alapot biztosít az azonosságok és a különbségek, ezeken túl pedig a szlovák–magyar irodalmi kapcsolatok különlegességeinek pontosabb meghatározásához. Csak sajnálható, hogy a szlovák kutató az utóbbi években a komparatiztika szakterületének kérdéseiről keveset publikál.

* * *

Magyar részről a témában fontos határkönek számít Sziklay László 1962-ben megjelent *A szlovák irodalom története* című terjedelmes monografikus munkája, mely a magyar irodalomtörténeti hagyományok felől összefoglalt szlovák irodalomtörténet. Ez a mű jelentős teret szentel a szlovák–magyar irodalmi és kulturális kapcsolatoknak is, s meggyőzően példázza, hogy a szlovák irodalom közép-európai kontextusában a magyar vonatkozásoknak és tényezőknek számottevő a szerepük. Az idő távlatából szemlélve mindez természetesnek tűnik, hiszen a két nemzeti irodalom több irodalmi periódusban együtt haladt, és hasonló feltételek között létezett. A

⁵³ Chmel, Rudolf (1939-) szlovák kutató és politikus. 1990 és 1992 között a Csehszlovák Köztársaság magyarországi nagykövete, 1993 és 1997 között a pozsonyi Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék vezetője volt.

két nemzet sorshasonlósága, sőt -azonossága és az együttélés sokszor hasonló irodalmi és kulturális reflexeket alakított ki és hívott életre bizonyos korokban, a kétnyelvűség valamint többnyelvűség, s az ezen alapuló több kultúrában, irodalomban való részvétel több szlovák író, költő művét teszi sajátossá és az interkulturális folyamatban jelentőssé. Jóllehet a szlovák nemzeti irodalomban ezek az alkotók egészen másért figyelemre méltóak és egyediek. Mindezt jól mutatják Sziklay László későbbi vizsgálódásai és kötetei⁵⁴, résztémákban hozott eredményei, jelezve, hogy a recepciós feltételek és módok az irodalom különböző „*olvasatár*” jelenthetik, hogy nem létezik egyetlen lehetséges olvasat, még egyetlen nemzeti szempont érvényesítése esetén sem. Ezt hangsúlyozzák és erősítik Fried Istvánnak az utóbbi évtizedben publikált összehasonlító elemzése és elméleti tanulmányai⁵⁵ is, melyek szerint mindig van „*továbbgondolhatóbb és megbízhatóbb vélemény*”, megállapítás és szövegmagyarázat. Ez a szemléleti szabadság és nyitottság teszi lehetővé a régebbi szövegek újabb megvilágításba való kerülését, amely nem volt megfigyelhető és észrevehető a konvencionális aspektusokból és a megszokások ismétlődő korlátai között. Az összehasonlító irodalmi konferenciákon és a szakmai szintű összejöveteleken is leginkább a hagyományosabb kapcsolattörténeti témák kaptak hangsúlyt és csak elvétve fordultak elő elméleti jellegű megközelítések és feldolgozások. Ebből következően a megújulási törekvéseknek a jövőben át kell hatnia a szlovák–magyar összehasonlító irodalomkutatást is, mert nélkülük csupán a már meglévő kutatási programok, elvi-módszertani kérdések vizsgálatai gyűrűzhetnek tovább az előre elképzelt és körülhatárolható eredményességgel.

A korszerű komparatiztikai gondolkodás kialakításának feltétele az elméleti tájékozódás, az irodalomelmélet újabb eredményeinek felhasználása

54 Elsősorban az *Együttélés és többnyelvűség az irodalomban*, Gondolat, Budapest (1987) és a *Szomszédainkról – A Kelet-Európai irodalom kérdése*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest (1974) című kötetekre gondolunk.

55 Lásd az alábbi köteteket: *A közép-európai szövegüniverzum*. Lucidus, Budapest (2002), *Írók, művek, irányok. Kalandozások a világ irodalmában*. Tiszatáj Alapítvány, Szeged (2002), *Egy irodalmi régió ábrándja és kutatása*. Lucidus Kiadó, Budapest (2010), *Bevezetés az összehasonlító irodalomtudományba*. Lucidus Kiadó, Budapest (2012), *Bolyongás a (kelet-)közép-európai irodalmi labirintusban: Egy soknyelvű, sokműveltségű régió „természet”-rajza*. Lucidus Kiadó, Budapest (2014).

és a nyugati irodalomtudományokban fellendülő intertextuális kutatások hasznosítása. Ehhez szükséges a komparatiztika hagyományos fogalomtárának felújítása, mert az „*irodalomfogalom*” csak tradicionális alkalmazása gátja lehet mind az irodalomközi folyamatok, mind a tágabb értelmű „*zonális*” felfogás újszerű kifejtésének, ill. megragadhatóságának. A terminológia felújítása és differenciált gazdagítása pozitív kihatással lenne az „*irodalmiság*” értelmezésére, az „*integratív*” megközelítések elősegítésére, a műfaji pontosításokra és az újfajta periodizáció létrehozására. A szlovák kutatók közül Dionýz Ďurišin nemzetközileg is elismert munkássága hozott újat ebből a szempontból. Könyve (*Összehasonlító irodalomkutatás*, 1977)⁵⁶ elsősorban eredeti szakmai fejtegetéseivel, elméleti kísérleteivel, újszerű komparatiztikai modelljével fontos része a kialakulóban levő teljes, modern szemléletű komparatiztikai rendszernek. Vizsgálatai azt bizonyítják, hogy az összehasonlító megközelítések az irodalmi jelenségeknek mind történeti, mind elméleti kutatásában kötelező érvényűek, és az irodalomtörténet hagyományos, bizonyos értelemben korlátozott érvényű kategóriáinak a gazdagítása, másrészt az elméleti ismeretek specifikus bővítése alapvető feladatnak számít.

Komparatiztika és műfordítás a bezártsággal szemben

Egy nemzeti irodalom és egyben irodalomtudomány status quójának megértése szempontjából sosem érdektelen, hogy milyen képe van annak egy más (szomszédos) irodalomról. Azaz, hogy például a szlovák költők és műfordítók (de a kritikusok és irodalomtudósok) képe a magyar irodalomról mennyiben más, mint a magyar irodalomtudományé. Hol, milyen területeken és értékszférákban tapinthatók ki az eltérések? A leltározási módszereken és a bibliográfiák összeállításán túl (ami persze szintén fontos), éppen az említettek pontosítása és akceptálása is hozzásegít annak az irodalomköziségnek folyamatként való érzékeléséhez, jellemzéséhez és értékeléséhez, amely a nemzeti önelvűséggel és önmagába zártsággal szemben a nemzeti és világirodalmi vonatkozások kölcsönös hatásait, a

⁵⁶ Dionýz Ďurišin válogatott tanulmányait Tálasi István és Bába Iván fordította magyar nyelvre. A kötet a Gondolat Kiadónál jelent meg.

nemzeti irodalmak differenciálódását és egyben a világirodalomba való bekapcsolódását jelzi. Bizonyos értelemben szakítást jelent ez még a romantikában megfogalmazódott és később abszolutizált „eredetiség”-eszménnyel és azzal a gondolatkörrel is, amelyben az időbeli elsőség különös értéket képvisel. Nem jelenti viszont a mű elszakítását a hagyománytól, az alkotó leválasztását a nemzeti irodalmi és kulturális előzményektől, mert akkor de facto még a valóban újító mozzanatok sem derülnének ki, mert nem lehetne megállapítani, mihez képest van szó újításról. A hagyomány kifejtő hatását jelenünkben is, mint egy „működő örökség”, amely megőrzi a régi értékeket, és ugyanakkor meg is haladhatja a jelenkori értelmezéseket. Az irodalomtudós időszerű feladata egyfajta többlettudás megszerzése, melyen a megbízható emlékezet és az újszerű szemlélet alapul.

Az említett szempontból a komparatiztika részeként fontos lenne újra-gondolni a szlovák–magyar kölcsönös fordításirodalmat, mert az eredmény bizonyára nemcsak a két irodalom fordítás interferenciájáról nyújtana az eddiginél megbízhatóbb és teljesebb képet, hanem a fordítók, mint költők és írók, saját életművükön belül, szintén új motívumokkal gazdagodnának. A primér hatások megállapításánál azonban tovább is lehetne/kellene lépni, mert például E. Boleslav Lukáč, Valentin Beniák, Ján Smrek, a fiatalabbak közül Vojtech Kondrát, Ľubomír Feldek, Karol Wlachovský, Mila Haugová⁵⁷ és más szlovák költők művéről többet tudunk meg, ha fordításaikat is elemezzük, azokat összevetjük eredeti verseikkel, és így számos új információt szerzünk művük komplexebb értékeléséhez. Ilyen értelemben a magyar irodalom kutatója és elemzője számára sem lehet közömbös, hogy egy, a magyarság közvetlen szomszédságában, sőt a magyarsággal együtt élő nemzet költője a magyar irodalomból mit, mikor és miért fordítottak. A műfordítás kérdésén túl azonban részletes figyelmet érdemelne a recepció (befogadás) problémaköre is, hiszen a múlt monogenetikus értelmezései és a csak nemzeti látószög sokszor nem az irodalmi megfontolásokat vette alapul, és mellőzte a kapcsolatok hagyomány–jelenkor szintjének kontextusát. Ezáltal befolyást gyakorolt az egyoldalú recepciós feltételek és módok kialakulására.

57 A felsorolt szlovák alkotók egyben jeles műfordítók is, megbízható ismerői a magyar irodalomnak és műfordítói munkásságukkal sokat tettek azért, hogy a magyar irodalom ismert legyen a szlovák kultúrában.

A szlovák–magyar irodalmi kapcsolatoknak van egy, a regionálisnál szélesebb vonzásköre, amely feltételezi a terminológiai és az értelmezésbeli különbségek áthidalását, valamint az alapkutatások nélküli, mégis kézenfekvőnek tartott folyamatok és nézetek felülvizsgálatát. Ez elsősorban a nemzeti irodalomtörténetekbe került prekonceptiók elosztatása és annak a tudatosítása, hogy a szlovák–magyar kapcsolatok kutatása nem lehet végcél, mert az csupán egy részterület, amely az irodalmi hatások hálózati rendszerében alá van rendelve egy nagyobb zónát felölelő vállalkozásoknak. Nyilvánvaló, hogy a közép-európai, illetve kelet-közép-európai szintézis nem képzelhető el olyan tanulmányok és monográfiák nélkül, amelyek két vagy több irodalmi jelenség világát és kapcsolatát ne vizsgálnák komplex módon.⁵⁸ Másrészt: a komparatistika eredményeinek figyelembe vétele nélkül saját nemzeti irodalmunkat sem ismerhetjük meg igazán, mert nemzeti sajátosságnak minősít(het)jük azt, ami valójában közös, sőt nem csupán a magyar és a szlovák irodalomban és kultúrában az, hanem még további, kelet-közép-európainak tartott irodalmakban és kultúrákban hasonló vagy azonos. A feltárt komparatistikai tények nemzeti irodalomtörténetbe való beillesztésével nyilván módosul a körkép; az új ismeretekkel a magyar és a szlovák irodalom történet szemléletéhez szolgáltatathatunk újabb adalékokat, a műfaji vonatkozásokat színezzhetjük és kiegészíthetjük, vagy éppen az irodalmi folyamatok intenzitását és differenciáltságát pontosíthat-

58 Az eddigi kutatásaink során a komplex lehetőségek jó példáit láttuk a következő művekben: La Littérature comparée en Europe orientale (Szerk.: Sötér I., Bor K., Klaniczay T., Vajda Gy. M.). Budapest, 1963; Pichois, C. – Rousseau, A.: La littérature comparée. Paris, 1967; Ďurišin, D.: Problémy literárnej komparatistiky. Bratislava, 1967; Aktuelle Probleme der vergleichenden Literaturforschung (Red.: L. Richter). Berlin, 1968; Sötér István: The Dilemma of Literary Science. Budapest, 1973; Nouvelles tendances en littérature comparée – Neue tendenzen in der Komparatistik I, II, III., IV. (Szerk.: Madácsy Piroška). Szeged–Amiens, 1991, 1996, 1999, 2004; Az összehasonlító irodalomtörténet klasszikusai (Szerk.: Lengyel Béla). Budapest, 1995; Käfer István: A miénk és az övék. Írások a magyar–szlovák szellemi kölcsönösségről. Budapest, 1991; Karol Tomiš: A magyar irodalom a szlovák kultúrában. I. 1860-1918. Bratislava, 2000; Karol Wlachovský: Köztes szerepben. Párbeszéd a magyar és szlovák irodalommal – közös dolgainkról. Budapest, 2001.

juk. Ezek felismerése és tisztázása pedig az irodalom közvetett és közvetlen megismerését segítik elő.

A változások vetületei az irodalomtanításban. A tanítási módszerek gazdagodása

Az alap- és középiskolai tantervekben szereplő tantárgyak közül feltehetően az irodalom tanításának útkeresései a legszembetűnőbbek az utóbbi évtizedekben. Hazai és külföldi vonatkozásban is helytálló ez a megállapítás, a magyar irodalom tanításának újszerű koncepciói pedig még az összehasonlítások során is a legváltozatosabb képet mutatják. A módszertani elvek, akár csak a kézi- és tankönyvek ui. a legkevésbé hasonlítanak egymásra. Az irodalom tanításának változó cél- és feladatrendszere jól tükrözi az igények és kívánalmak, a megfelelések és elvárások többféleségét. Sokszor nemcsak a szakemberek, hanem maga a szélesebb társadalmi közeg is elégedetlen volt az irodalomtanítással és annak eredményességével. Igaz, manapság sem elégedett: példának okáért joggal tartja hiányosnak az iskolából kikerült generációk irodalmi műveltségét, nemkülönben a gyenge írásbeli és szóbeli kifejezőképességet, akár a szegényes olvasottságot vagy éppen a csorbult nemzeti identitástudatot. Kifogásolhatja a művészeti ágak, így a költészet iránti fogékonyság színvonalát, valamint az olcsó kommersz irodalmi termékek és hasonlóan a videó és számítógép merész térhódítását sokszor az esztétikailag értékes szépirodalom olvasásának rovására.

A kialakult, válságosnak is mondható helyzet (s ez nem túlzás) leküzdésére különféle felfogások és koncepciók jöttek létre; ahogy az irodalomról kialakított képünk megváltozik, úgy változik meg fokozatosan annak tanításáról alkotott felfogásunk is.⁵⁹ A hagyományt az az esztétika jelenti,

⁵⁹ Az említett szempontból az egyik legjelentősebb összefoglaló publikáció: Irodalomtanítás az ezredfordulón (Szerk. Sipos Lajos), Pauz-Westermann Könyvkiadó, Celldömölk (1998), közel ezer oldalas tanulmánykötet, mely közel hetven szerző írásait tartalmazza az irodalomtanítás aktuális intézményeiről, szabályozási rendszeréről, elméleti pozícióiról, különböző kutatásairól, kísérleti programjairól, valamint az irodalomtanítás és az irodalomtudományi modellek viszonyáról. Hasonló, szinte terjedelmes folytatásként ható tanulmánykötet az Irodalomtanítás a harmadik évezredben (Szerk.: Füzfa Balázs).

amely még annak idején, a klasszicizmus korában formálódott rendszerré. Kialakított elvét, miszerint minden mű mögött (mint motívum) fellelhető az alkotói szándék, amelyet aztán a poétikai közvetítők tesznek művészigleg értékessé, a modern irodalomtudomány teljes mértékben megkérdőjelezte. A különböző tudományos iskolák (az orosz formalisták, a strukturalizmus) ily módon ellentétben állnak a hagyományos esztétikai gondolkodással, és egyetértenek abban, hogy a mű jelentése magában a szövegben található és abból bontható ki. Így az alkotás „önmagában érvényes jelentése” áll az interpretáció középpontjában. Az utóbbi évtizedben gyakran emlegetett hermeneutika pedig a befogadó (olvasó és értelmező) szerepét hangsúlyozva azt tartja fontosnak, hogy mi dekódolható (rakható össze újból az olvasó tudatában) a műből, és hogy az alkotások többféleképpen is értelmezhetők.⁶⁰ Ezeknek az elveknek a megvalósítását valójában már az impresszionista irodalomkritika is elfogadta és magáénak vallotta, előkészítve ezzel az irodalomtudomány később lezajló forradalmi változásainak lehetőségét, létrehozva azt a ma már örökségnek számító hozadékot, miszerint a műalkotások „nem tudatos jelentésrétegeinek” feltárására irányuló igény alapvető fontosságú tény az interpretáció során.

* * *

A magyarországi, a szlovák (és a szlovákiai magyar) irodalomtanításban az utóbbi évtizedekben lényegében hasonló, a hagyományos érték-közvetí-

Krónika Nova, Budapest (2006) címen jelent meg, melynek előszava hangsúlyozza: „A sikeres megoldáshoz sok mindenre szükség van. A tanári tudás folyamatos megújítására, a műbefogadás riceouri lépéseinek tudatos alkalmazására, új munkaformák kialakítására, az előző tanévben felgyűlt anyag erőteljes csökkentésére, új tankönyvekre, segítő eszközökre, a kultúra fogalmának kialakítására. Ezt a folyamatot segíti a könyv. Megtalálhatók benne: az irodalomtanítás elméleti pozíciói, világtapasztalatok, a tanári szerep módosulásai, a szövegalkotás, szövegbefogadás új lehetőségei.”

60 Az idevágó szakirodalom alapvető darabjai a következők: Arisztotelész: Hermeneutika. Kossuth Kiadó, Budapest, 1994; Jauss, Hans Robert: Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika. Osiris Kiadó, Budapest, 1997; Orbán Gyöngyi: Háttérelmezések. Esszék a korszerű irodalomtanítás köréből. KOMP-PRESS. Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár, 2000; Betti, Emilio: A hermeneutika mint a szellemi tudományok általános módszertana. In: Olasz filozófiai hermeneutika. Athenaeum, 1992. I. kötet, 2. Füzet; Almási Tibor: Hermeneutika. GyuRó Art-Press, Budapest, 1997; Fabiny Tibor (Szerk.): A hermeneutika elmélete I-II. Szöveggyűjtemény, JATEPress, Szeged, 1987.

tő módszer változatai érvényesültek, azzal a különbséggel, hogy időben a magyarországi metódusok váltak a legkevésbé ideológicentrikussá. A magyarországi irodalomtanítást meghatározó tantervek és tankönyvek ui. már a hetvenes évek vége (tehát a politikai rendszerváltás fokozatos megvalósulása) óta jelentős mértékben a szakszerűség és a tudományosság elvét igyekeztek érvényesíteni. Mindez a kíváncsi Szlovákiában csak egy évtizedes késéssel kezdett megvalósulni, jelentős kihagyásokkal és sajátos feltételek között. A túlkapasok és esetleges tévedések mint kísérőjelenségek azonban negatív hatásukat is éreztették ebben a fejlődési szakaszban: a túlzott múlt-ra való koncentráció idejétmúlttá vált, hiszen a megváltozott világban és az új körülmények között a kreatív szövegformáló kezdeményezés lett fontos, a kommunikációkészség fejlesztése nem kapta meg a jelentőségének megfelelő hangsúlyt, és a tudományos teljességre való törekvés szándéka esetenként átlépte a taníthatóság határait. A tanítási folyamat lényegében bemerevedett, mivel a pedagógusnak aránytalanul sok anyagot kellett közvetítenie mind az alapkisiskolai, mind a középiskolai tanterv értelmében, a tanítási órák struktúrájából levezethetően a tanító, ill. a tanár maradt a tudás legfőbb forrása, minden ráhatás tőle indult ki.

Valamivel később módszerbeli változást jelentett az a tény, hogy az irodalomórákon a frontális osztálymunka helyett a csoportos tevékenység lett a meghatározó, bár ebben az esetben is a hivatalos tankönyv olvasatát kellett elfogadtatni, márcsak a felvételi vizsgák miatt is, melyeken elsősorban éppen erről kellett számot adni. Így nem érvényesülhetett a spontán élmény, és nem aktivizálódhattak a szubjektív észrevételek, tartalmak és olvasói érdekeltségek sem.

Menet közben a magyarországi pedagógiában több olyan elképzelés és tanítási program jött létre, amely kiválasztott szempontokat hangsúlyozott és érvényesített, illetve az irodalomtanítás minden kérdését érintő nevelési és oktatási vonatkozását igyekezett jobbá és komplexebbé tenni. Az említés szintjén emelünk ki néhány fontosat közülük.⁶¹ A nyolcvanas és a kilencvenes években permanensen nőtt az érdeklődés a képességfejlesztő és érték-

⁶¹ Példának okáért itt említhetjük meg az emberközpontú Waldorf-iskola módszereit, valamint a Montessori-iskola alternatív oktatási módszert, melyet elsősorban az óvodai nevelésben lehet effektíven alkalmazni.

közvetítő nyelvi, irodalmi és kommunikációs program (ismertebb nevén a Zsolnai-módszer)⁶² iránt. Ez a program a hetvenes évektől kezdődően szintetizálta néhány jelentős módszertani törekvés (a „*cambridge-i*” és a „*londoni*” iskola) eredményeit és módszereit, ezen túl pedig az irodalomtanítást a tantárgyak egészének keretében akarta megvalósítani, s így rendszerelvű gondolkodásra épített és épült.

Nem kis érdeklődést váltottak ki és hoztak figyelemre méltó eredményeket azok az irodalomórák is, amelyek a komplex esztétikai nevelési program szerint valósultak meg. Ez a koncepció a tanuló egész személyiségét, intellektusát, érzelmi kultúráját, ízlését és aktivitását fejleszti. Ezekben a tanórákon megtörténik a műbefogadói kultúra alapjainak lerakása, emellett a diákok megismerkednek az egyes művészeti ágakkal, azok formavilágával, kifejezési lehetőségeivel. E program keretében látogatást tesznek a színház-, a filmművészet és a televíziózás világában és ismereteket szereznek azok eszközrendszeréről. A tanulói önállóság, a személyiségfejlesztés mellett természetesen fontos tényező a tehetséggondozás is – a játszva tanulás elvének betartásával, a tehetség és a hajlamok kibontakoztatásának érdekében.

A nyolcvanas évek elején *Nyelvtan – kommunikáció – irodalom tizenéveseknek*⁶³ című, a kilencvenes évek elejétől alternatívaként elismert, felső tagozatos osztályokban használt program egy olyan lehetséges elképzelést mutat fel az irodalomtanítás számára, amelynek középpontjában a műértő olvasáshoz szükséges képességek fejlesztése áll. E program célja az, hogy olyan tanulókat képezzen, akik felnőtt korukban önállóan képesek dekódolni az irodalmi alkotásokat, s igénylik is a művészi élményekkel való találkozást, hiszen a műértő olvasás képességének birtokában fel tudják fedezni a művek nekik szóló jelentéseit. Itt az irodalomtanításban tehát

62 Zsolnai József nevéhez fűződő alternatív pedagógiai programok (Nyelvi, irodalmi és kommunikációs nevelési program - NYIK), valamint az Értékközvetítő és képességfejlesztő program - ÉKP) létrehozója. 1995 elején megjelent Értékközvetítő és képességfejlesztő pedagógia című könyve, amely a magyarországi alternatív pedagógiai irányzatok közül az elsőként publikált összefoglaló munka.

63 Lásd részletesebben Bánréti Zoltán: Alternatív képességfejlesztő program az általános iskolák felső tagozata számára. Programleírás. *Linguistica/Studia et dissertationes*, 6., Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Budapest, 1990.

minden mozzanat a képességfejlesztést szolgálja, az irodalomtörténeti, irodalomelméleti ismeretek, az olvasmányok és memoriterek sem jelenthetnek öncélú „műveltséget”.

S végül, de nem utolsósorban az ún. *problémacentrikus irodalomtanítási programot*⁶⁴ emeljük ki, mely szakít a (viszonylagos) teljesség igényével. Ebben az esetben a közvetlen cél nem az irodalmi kánon átadása, hanem az értő befogadáshoz szükséges képességek fejlesztése, az iskola elvégzése után is működő olvasási szokások kialakítása, felkészítés az önálló kulturális tájékozódásra (Arató László nyomán). Valójában olyan új programról van szó, amely modulokból áll, s melyeknek egy része (a tanítási folyamat kezdő-, illetve zárószakaszában) kötött, nagyobb részük azonban felcserélhető, szabadon választható. E koncepció szerint az olvasóvá nevelés nem valósítható meg az irodalomtörténet tanításának logikája szerint, mert a két elv ellentétben áll egymással. Az irodalomtanítás tengelyében a műértelmező órák állnak, a „*problémacentrikus modulok*” pedig hasonló témájú és többnyire összevetésre kínálkozó műfaji-poétikai megoldású művei lehetővé teszik, hogy az alkotások egymás értelmezhetőségét segítsék elő, s így megszüntessék a pedagógus monopóliumhelyzetét a tanítási folyamatban.

* * *

A szakemberek többször felvetik az alapkérdést: milyen legyen a jövő irodalomtanítása? Egyesek úgy vélik, hogy erősíteni kell az irodalomtanítás filozófiatörténeti alapozását és határozottabban kell hozzájárulni (a tantárgy engedte határok között) a világban való eligazodáshoz. Az egyetlen filozófia dominanciája helyett a főbb filozófiai törekvéseket és áramlatokat kell az irodalomórák hátterébe vonni. Természetszerűen kell újragondolni a tantárgy tervezését és tananyagának összetételét: a kultúráközvetítést nem célszerű erőltetni, de a tisztán kommunikációfejlesztő szempontok sem bizonyulnak elégségesnek. A különféle iskolaformák megléte sem könnyíti a helyzetet,

64 Arató László, a problémacentrikus irodalomtanítási program kidolgozója. Pála Károllyal megrendelésre írták meg a problémacentrikus tanterv és tankönyvek első változatait. Lásd még Arató László: Bejáratok, átjárók, kitérők – avagy a problémacentrikus irodalomtanítás problémái (<http://trezorkiado.freeweb.hu/994arat.html>).

így az esetleges központi szabályozásnak sem szabad elfeledkeznie arról, hogy nem szabad korlátoznia a tanári és a módszertani szabadságot.

Igaz a tételszerűség: „*ahogy változik az irodalom, úgy kell változnia az irodalomtanításnak is*”. A tantárgystruktúrát illetően az irodalomtanításban egyre jobban jelen kell lennie az olyan alkotásoknak, amelyek az egymás mellett élő kulturális, etnikai, vallási, társadalmi rétegekre irányítják a figyelmet. Ennek nagy demokratizáló hatása is van. Másrészt, az értékrend-változás következtében meggondolás tárgyává kell tenni azt, hogy az alapiskolai és középiskolai tananyagból mely szerzőket és mely műalkotásokat kell kihagyni, pontosabban átutalni a főiskolai és egyetemi szakoktatásba. Azokról a művekről van szó, amelyeknek az esztétikai érték mellett (esetenként azt meghaladva) más egyéb, így történeti, dokumentatív funkciójuk és értékük van. Az alapiskolai és a középiskolai tanításból nem szabad kizárni az ún. „*tömegirodalom*” alkotásait, valamint a filmet, a köznapis szövegeket, a videót és a reklámot sem. Szükséges megismertetni a diákokat további médiumokkal és nyilvánvalóvá kell tenni számukra, miben különbözik az egyik művészet jelrendszere a másiktól, meg kell értetni velük, hogy milyen olvasói (befogadói) reakcióra épít a lektúr, az akciófilm és a bűnügyi regény, s hogy milyen szempontjai vannak egy művelt embernek, amikor a médiumok és műfajok között választ.

Az újraértelmezett fogalomrendszerrel működő, filozófiai alapozású irodalomtanításnak bizonyára több szemléleti-stratégiai változata lehetséges. A hipotézis reális lehet, hiszen elképzelhető egy, a hagyományosnak tekinthető kultúráközvetítésen, a tantárgyak integrációján, a határozott személyiségfejlesztésen alapuló program létrehozása, s lehetne olyan tanterv is, mely lehetővé teszi a komplex esztétikai szemléletű tanítást, a hangsúlyozott kommunikáció fejlesztését és a leghatékonyabb módszerek érvényesítését. Valóságosan elképzelhető egy rendszer, amely felvállalja a tehetséggondozást, s nem feledkezik meg a felzárkóztatásról, s egyidejűleg magas szinten biztosítja a normál tanítást. Mindemellett teret ad a különböző tanártípusoknak. Csak éppen a legjobb szakembereknek kell mindezt átgondolni, megvitatni és megalkotni, még akkor is, ha nem lesz küzdelmektől és akadályoktól mentes a megformálás.

A kronológiától a hermeneutikáig

Az alapiskolai és középiskolai irodalomtanításban a tananyag hosszú évtizedeken át a kronológia (időrendi beosztás) fonalára volt felfűzve. A tananyag ilyen elrendezése és felépítése egyfajta hagyomány tiszteletként és bevált módú kezelésekként volt értelmezhető. Számos előnye mellett azonban több vonatkozással nem számolt, így azzal sem, hogy milyen életkori sajátosságai vannak az olvasó diáknak, s hogy a befogadó (legyen az diák) általában nem a művek keletkezésének időrendjét követve válogatja meg olvasnivalóját. A középiskolai irodalomtanítás (irodalomtörténeti fok) programszerűen is a tananyag kronologikus elrendezését és feldolgozását tűzte ki célul – ez pedig már egyértelműen a megszokás erejével hatott. Tudvalévő pedig, hogy az aktuális jelen átformálja a múltat, hogy a jelentős új művek létrehozzák a „saját” irodalomtörténetüket, s valójában meg is változtatják, „átírják” a meglévő irodalomtörténetet. A kronológiai elv alkalmazásának célja tulajdonképpen nem más, mint az irodalomtörténeti ismeretek átadása, valamint már adott műelemzések és -értelmezések elsajátítása.

A legújabb irodalomtanítási elképzelések az irodalmi művek olvasása nyomán elsősorban az értelmezést és a kritikus ítéletalkotás képességének fejlesztését helyezik a középpontba.⁶⁵ Ennek értelmében az irodalmi tan-

65 Válogatott elméleti és metodológiai művek: Szöveg és interpretáció (A. Danto, J. Derrida, H.-G. Gadamer, M. Heidegger, P. de Man, P. Ricoeur írásai), szerk.: Bacsó Béla, Cserépfalvi, Budapest, 1991; Kulesár Szabó Ernő: Az új kritika dilemmái. Az irodalomértés helyzete az ezredvégen. Budapest, 1994; Jefferson, A. – Robey, D. (Szerk.): Bevezetés a modern irodalomelméletbe. Budapest, 1995; Szegedy-Maszák Mihály: „Minta a szőnyegen”. A műértelmezés esélyei. Budapest, 1995; A hermeneutika elmélete I-II. (Szerk.: Fabiny Tibor). Szeged, 1987; Tanulmányok az irodalomtudomány köréből (Szerk.: Kanyó Z. – Siklaki I.). Budapest, 1987.

Válogatott kézikönyvek és programok: Péczeli László: Bevezetés a műelemzésbe. Budapest, 1973; Tanulmányok a műelemzés köréből (Szappanos Balázs, Bécsy Tamás, Harsányi Zoltán). Budapest, 1977; Nyelvi, irodalmi, kommunikációs nevelési kísérlet. Kutatási jelentés, 1981-1984. (Zsolnai József és kutatócsoportja), Budapest, 1984; Kelemen Péter: Az irodalomtanítás kísérleti programjának alapelvei. Budapest, 1987; Vörös József: Irodalomtanítás az általános és a középiskolában. Budapest, 1987; Szekér Endre: Hagyomány és újítás mai költői nyelvünkben. Budapest, 1988; Az irodalomtanítás gyakorlata (Szerk.: Sipos Lajos). Budapest, 1989; Műelemzés – műértés (Szerk.: Sipos

anyag is – a kronologikus felépítéstől eltérően – új elvek szerint rendeződik, s változik „*problémacentrikussá*”. A problémacentrikus tanítás során pedig maga az időszerűsített „*probléma*” befolyásolja és determinálja a megfelelő művek kiválasztását, valamint a hozzá fűződő feladatok megfogalmazását és sorrendjét. A csoportokba sorolt irodalmi alkotások, melyek megtárgyalásra kerülnek egy témaegységen belül – az intertextualitás („*szövegköziség*”) elvére épülve – egymás befogadásának és interpretációjának is feltételezői, melyek rokon kontextust képesek kialakítani. Joggal feltételezhető, hogy az egymás mellé került (besorolt) művek elősegíthetik egymás befogadását, értelmezését és minél jobb megértését, esetenként egymástól való eltávolodását, sőt ellentétét is. Egy nagyobb anyagrészbe olyan művek kerülnek, amelyek tehát párbeszédet folytatnak egymással, sőt részei is lehetnek egymás hatástörténetének.

Az ún. problémacentrikus irodalomtanítási program valójában tehát egy tágan, mégis funkcionálan értelmezett szöveginterpretációt, szövegértelmezést és kritikát magában foglaló „*olvasástanítást*” jelent, ahol kellő hangsúly esik a műértelmezés módszereinek, eljárásainak bemutatására, gyakoroltatására és elsajátítására. Az irodalmi művek megértése és értelmezése végső soron az „*önmegértés*” és „*önértelmezés*” egyik módja és eszköze is, ahogy Paul Ricoeur, a francia filozófus-hermeneuta állapította meg: „...*önmegértés a szöveg előterében*”.⁶⁶ Ezzel lehet lényegesen több

Lajos). Budapest, 1990; Irodalomtanítás Belgiumban, Franciaországban, Hollandiában, Japánban, Olaszországban, Portugáliában, a Szovjetunióban és Magyarországon. Budapest, 1991; Tantervek, programok a magyar nyelv és irodalom tanításához (Szerk.: Sipos Lajos). Budapest, ELTE BTK 20. sz. Magyar Irodalomtörténeti Tanszék és a Fővárosi Pedagógiai Intézet kiadása, Budapest, 1991, Irodalomtanítás I-II. (Szerk.: Sipos Lajos). Budapest, 1994; Arató László – Pála Károly: Beavatás. Irodalom- és szövegértelmezés (kézirat). 1994; Középiskolai irodalmi lexikon (Szerk.: Kelecsényi László Zoltán). Budapest, 1997.

66 A hermeneutikai (mű)értelmezés (az értelmezéssel, később annak elveivel, filozófiájával foglalkozó tudomány) megmutatja a különbséget az egyéb (mű)értelmezésekkel szemben. Elsősorban a létkérdéseivel kapcsolatos művek értelmezhetők hermeneutikailag – ezek ui. bekapcsolódnak a hagyomány áramkörébe. Nem a tartalom, a mondanivaló, a koncepció feltárása a cél, hanem a szöveg nyelvi szintjének alapos olvasása, elsődleges értelmezése („*close reading*”, „*explication du text*”, „*egzegézis*”, „*szoros olvasás*”). A nyelvi szint kibontása: képek: metaforák, szimbólumok lehetséges jelentése(i)nek értelmezése. A hagyomány és a szemantikai egységek kontextusa fontos szerepet játszik a műveletben,

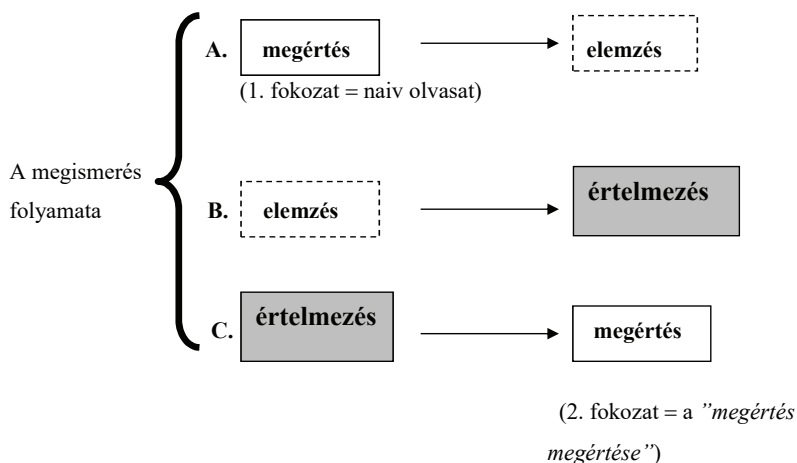
e tanítási módszer a kronologikus elrendezést alapul vevő, tradicionális, az irodalmi alkotásokat sokszor a történelmi fejlődésrajz illusztrációiként kezelő megközelítéseknél.

* * *

Nem véletlenül fordul a figyelem – a kutatás területén és az oktatásban egyaránt – a hermeneutika lehetőségeinek és módozatainak feltárásához. A modern értelemben vett hermeneutika ui. már nem is az egyes szövegek értelmezésének eljárásait vonultatja fel, hanem a műalkotás (a szöveg), az író és a mindenkori olvasó (befogadó) hármas összetevőjének egymáshoz való vonatkozásait és összefüggéseit tárja fel.

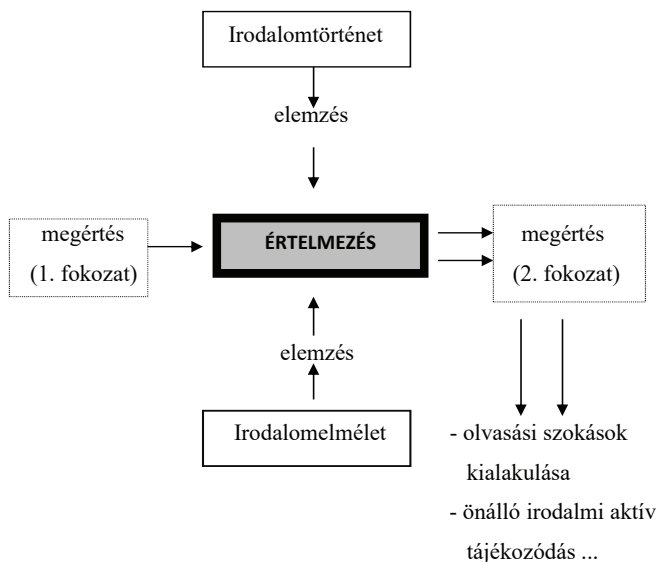
A szakirodalomban az utóbbi időben sokszor emlegetett Ricoeur hermeneutikai modell (Ricoeur híres kijelentése – „*a szimbólum szüli a gondolatot*” – a hermeneutika alapvető premisszáját fejezi ki), mely összefogja az új filozófiai iskolát és a tradicionális (a szövegértelmezés teóriájával és gyakorlatával foglalkozó) hermeneutikát. E modell szerint a művészet (így az irodalom) szimbólumai mind olyan üzeneteket hordoznak, amelyeket filozófiai interpretációval lehet megfejteni. Ennek megfelelően a hermeneutika a közvetett jelentések megfejtésének módszere, amely koncepciójának részévé avatja a szövegelemző iskolákat (strukturizmus, narratológia stb.), valamint a modern szemiotika és a befogadás esztétikai szempontjait és metódusait. Ez az elemzési modell a megismerés folyamatában a primér megértéstől az értelmezésen át az alkalmazásig vezet, hogy újból elérjen a komplex megértéshez, a „*megértés megértéséhez*”. Sematikusan kivetítve e folyamat így ábrázolható:

s bekövetkezik az, hogy a mű értelmezi az értelmezőt, aki szinte újrateremti a művet. Ezért a hermeneutikai értelmezés „kreatív értelmezés”. Lásd részletesebben Fabinyi Tibor *A hermeneutika tudománya és művészete* című tanulmányát, mely *A hermeneutika elmélete* című szöveggyűjtemény előszavaként is megjelent (JATEPress, Szeged, 1998).

Az újabb irodalomtanítási programok létrehozása és széles körű megvalósítása tehát nem tartja meghatározónak a kronológia elsődlegességét, hanem a műértő olvasás képességének fejlesztését helyezi előtérbe a mennyiségen alapuló irodalmi ismeretek átadásával szemben. Végül is nem jelenti ez a történetiséggel való abszolút szembefordulást, hiszen a változás elsősorban az irodalom szemléleti kérdéseit érinti, ami azonban feltételezi az értelmezés középpontba helyezését. Az irodalomtörténet és irodalomelmélet a műértelmzés kiegészítőjeként és segédtudományaként természetesen vesz részt az olvasóvá nevelés folyamatában, s az irodalomtanítás alapvetően lényegi feladatát valósíthatná meg, hogy a diákokban az iskola után is fennmaradó és működő olvasási szokásokat hozzon létre, és felkészítsen az önálló és aktív kulturális és irodalmi tájékozódásra.

Az ilyen – értelmezésen alapuló – tanítási modell (program) lényegi meghatározói így foglalhatók rendszerbe:

Ez a felvázolt viszonyrendszer is azt látszik bizonyítani, hogy az olvasóvá nevelés és értelmezés lényegi vonása és logikája eltér az irodalomtörténet érvényesítésétől és logikájától. Az olvasás megszerettetése és a szövegértelmezés képességének kifejlesztése ui. szoros összefüggésben áll egymással. Példának okáért: régebbi korok irodalmi alkotásait alsó osztályos tanulókkal feltételezhetően nehezebben lehet megszerettetni, mint az idősebb diákokkal, egy teljesen új paraméterekkel rendelkező kontextusban, már olvasási tapasztalatokkal és élményekkel megalapozott olvasói (befogadói) világgal. Pedig az irodalomtanítás mindenkori sikere is – szinte feltétel nélkül – ezen áll vagy bukik.

* * *

Az újabb metodikai szakirodalom módszerek helyett inkább „*modellek-ről*” beszél, és igen fontosnak tartja azt, hogy a diákok több értelmezési

modell alkalmazását is kipróbálhassák. Célszerűnek ítéli meg, hogy a soron levő irodalmi mű interpretációjánál/értelmezésénél a diákok más-más modell alkalmazásával kísérlik meg az művek megközelítését. Tekintettel arra, hogy a diákok többnyire kész elemzéseket, értelmezéseket és értékeléseket vesznek át az órákon, s nem gyakorolják/gyakorolhatják az önálló ítéletalkotást, háttérbe kerül a „kritikus állásfoglalás” kinyilvánítása és alkalmazása. Enélkül pedig az irodalomtanítás egyoldalúvá válik, és egyik fontos feladatát hanyagolja el, mert a megtanítandó elemzések mellett a saját értelmezések felszínre hozását elősegítő módszereket is el kell sajátítaniuk a befogadóknak. Az olvasók ui. különböző korokban másként érthették az adott irodalmi művet, az értelmezések különbözőek lehettek, s emellett az újabb interpretációk létrehozására is további lehetőség nyílik. Ez biztosíthatja kellő szinten a művészi megvalósulás minősítését, másfelől a műalkotásban megjelenített értékrendhez való tudatos viszonyulást is, mint a kritikai szemlélet megnyilvánulását. Ezekhez az értékrendekhez való tudatos kapcsolódást, szembesülést (esetenként személyes állásfoglalást) tarthatjuk az említett ricoeuri hermeneutikai elemzési modell harmadik, tehát az alkalmazásra vonatkoztatható fokozatának.

* * *

Szükséges, hogy a szerteágazó problémakör, az irodalomtanítás megújítása éreztesse hatását a kisebbségi magyar iskolák életében, munkájában is. A megújulás alapját képezi – ez egyre nyilvánvalóbban kap hangsúlyt – egy „hermeneutizáló” szempontokat érvényesítő, az irodalmiság fogalmát és lényegét nem pusztán az irodalmi nyelvben megtestesítő, hanem az irodalmi kommunikációs folyamatot egészében látó nyitott irodalomszemlélet. Bizonyára az újabb elméleti kutatások eredményeként és hatására átértékelődik az eddigi tanítási gyakorlat is, majd fokozatosan háttérbe szorul a kötött és a jelenünkben meghatározó kronológia szerepe, akárcsak az irodalmat visszatükrözésként felfogó szemlélet, és felváltja azt a mű és az olvasó nyitott párbeszédésként jellemezhető, az önnevelést és „önmegértést” az eddiginél jobban elősegítő, a produkció és recepció kölcsönös aktív viszonyát előtérbe helyező irodalomtanítási felfogás.

Az irodalom fogalmának értelmezése a változások tükrében

Interpreting the concept of literature in the light of change

Abstract

At the beginning of the study the author interprets the essence of literature as a communication form that creates exchange of information between people and influences the factors of communication (sender-creator, encoding, medium - book, recipient, reader - host...). While examining the concept of literature it can be conceptualized that the substantive definition of literature generally depends on the given historical and social context, and on the level of literary life and literary consciousness. Emphasis is placed on the fact that literary knowledge can be formed according to the functioning of the relationship between the author and the reader. It is precisely because hermeneutics has found (rediscovered) a unique reader in its history and updated the defining dimensions of receptionaesthetics.

Keywords

aesthetics, literature, literary communication, reader, hermeneutics, genre conventions, the semantics of literature, minority literature, originality

Esztétikum az információcserében

Amikor jelző nélkül „irodalom”-ról beszélünk, valójában az ún. szép-irodalomra gondolunk, amelyben az esztétikai érték mindig kitüntetett és meghatározó jelentőséggel bír. Az ide sorolható műveket kizárólag vagy nagymértékben az esztétikai élmények kedvéért olvassuk, mivel azok művészi értékekkel rendelkeznek – ettől szépirodalmiak. Az irodalom fogalma alatt azonban nemcsak szépirodalmi szövegeket értünk, hanem szélesebb értelemben ebbe a kategóriába sorolhatók a szellemi kultúrát képező filozófia, művészet, vallás, ideológia, politika, erkölcs és jog tárgykörébe tartozó szövegek is, melyek időszerű eredményekről tudósítanak. Emellett a

közérdekű hírtudósítás, a hírlapok és az újságok szövegei, a rádiós és televíziós közlemények is „*irodalom*”-nak tekinthetők, bár sajátosságaikban merőben eltér(het)nek a szépirodalomtól. A legtágabb értelemben felfogott irodalom egyes ágait a bevett szóhasználatban „*szakirodalomnak*”, illetve ez utóbbit „*hírközlési irodalomnak*” is szokás nevezni. Szinte már értelemzavaróan hat, hogy a „*szépirodalmat*” sokszor csupán „*irodalomként*” emlegetjük, hiszen irodalomtudományról, irodalmi életről, irodalmi klubokról beszélünk, nem pedig szépirodalom-tudományról, szépirodalmi életről, szépirodalmi klubokról stb.

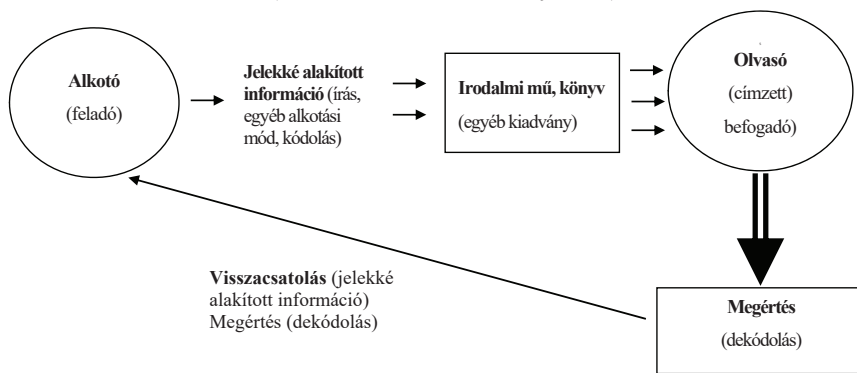
A jelentések szűkítése során a szépirodalmi szövegek egyéb alkategóriákba is sorolhatók, így például Szerdahelyi István a szépirodalmi szövegeket „*autonóm művészeti*” és „*alkalmazott művészeti*” szövegekre osztja, és mindkét szövegosztályt további alosztályokra különíti el.⁶⁷ Ilyen értelemben az autonóm művészeti irodalom alosztályai a visszatükröző művészeti irodalom és a szépművészeti irodalom, az alkalmazott művészeti pedig a szórakoztató irodalom, a didaktikus irodalom, az agitatív irodalom és a használati irodalom. Megjegyezzük azonban, hogy az irodalomelméleti/irodalomesztétikai irányzatok egy része tagadja, hogy ezek a felsorolt szövegosztályok és részeik mindegyike teljes jogú alkotóeleme lenne az ún. „*igazi*” irodalomnak. Különösen az alkalmazott irodalommal kapcsolatban gyakran olvashatóak fenntartó, sőt elutasító állásfoglalások, mivel az ilyen művek nagyon parttalan, ill. leszűkített irodalomfogalomból indulnak ki. A Szerdahelyi-féle irodalomértelmezések és megkülönböztetések más vélemények megkötöttségeivel szemben kellően nyitott szempontokat érvényesítenek, s a „*továbbhagyományozandó*” és „*szépirodalmi*” szöveg értelmezésén túl az irodalmat mint „*irodalmiságot*”, „*intézményrendszert*” és mint az „*irodalomtudomány tárgyát*” is megkülönböztetik, attól függően, hogy jelleget, sajátosságot, kapcsolatrendszert, szövegcsoportot vagy éppen a kutatási tárgy szempontját tekintik-e meghatározónak.

* * *

67 Lásd bővebben Az irodalom szó jelentései. In: Szerdahelyi István: Irodalomelmélet mindenkinek. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó Rt, 1996, 15-20. o.

Az irodalom (s ezen belül a szépirodalom) bizonyos információkat nyújt, tehát jeleket közvetít a befogadók (olvasók) számára, így egy információs rendszer és kapcsolat része. Ennek okán és alapján az irodalmat úgy is fel lehet fogunk mint kommunikációs formát, amely emberek közötti információcserét hoz létre, és az emberek kommunikációs helyzetének tényezőit befolyásolja. Az irodalom mint kommunikációs forma – hasonlóan más kommunikáció folyamathoz – több lépésből tevődik össze: a feladó (az alkotó) az általa közölni kívánt információt egy meghatározott jelrendszer (írás) segítségével jelekké alakítja át (kódolás) és egy közvetítő közeg vagy eszköz (könyv) segítségével juttatja az információ befogadójához, az ún. címzethez (olvasó). A címzett (befogadó) a közvetített jeleket (információ) felfogja és megérti (dekódolás). A kommunikációs folyamat befejező szakaszaként a címzett (befogadó) valamilyen formában informálja a feladót (alkotó), hogy megértette a közleményt (műalkotást). Ez utóbbi jelenséget visszacsatolásnak is szokás nevezni a szakirodalomban.

Az irodalom mint kommunikációs forma (információcsere és folyamat)

A kommunikációelméleti és szemiotikai problémákat tárgyaló összefoglaló művekben⁶⁸ evidensen kapnak hangsúlyt és megkülönböztetést az

⁶⁸ Lásd részletesebben például: Roman Jakobson: Hang – jel – vers (Összeállította Fónagy Iván és Szépe György). Gondolat Kiadó, Budapest, 1969; Józsa Péter: Kód, kultúra, kommunikáció. Budapest, 1976, 1978; Deme László: A beszéd és a nyelv. Budapest,

ún. írásbeliséghez kötött tömegkommunikációs formákban (sajtó, könyvkiadás), a csak hangokat közvetítő auditív tömegkommunikációs formákban (rádió, magnetofon, hanglezem) és/vagy csak a láthatóság síkján közvetítő vizuális formákban (fénykép, némafilm) történő kommunikációs lehetőségek. Ebből a szempontból tehát csupán az ún. audiovizuális tömegkommunikációs formák (televízió, videó) vehetik fel a versenyt a közvetlen kommunikációval az irodalom területén is.

* * *

Az információk nyújtása, a jelek közvetítése, a jelrendszerekben való gondolkodás jelenünk alapélménye – az irodalom értelmezésének esetében is. A jelviszonyok alakulása, változása és megnövekedett szerepe azonban a jelekre való „ráutaltságot” is magával hozta, ezzel együtt az empirikus igazságokra vonatkozó kétségeket és a megismerés bizonyos válságát is előidézte. Ennek irodalmi, költészeti esztétikai áttételét egyik tanulmányában Kulcsár Szabó Ernő írta le: „*A poétikai jelformák közvetve sem a valóságra, hanem egymásra vonatkoznak, mert csupán jelekkel hozzáférhető valóság jeleinek jeleiként hoznak létre esztétikai jelentést.*”⁶⁹ Feltehetően ez az áttételesség az oka az eredetiség háttérbe szorulásának, a műalkotások szerkesztésére, összerakhatóságára és ismétlésére (utánzására és hamisítására) vonatkozó kultusznak. Bizonyára ezért van az is, hogy a posztmodernnek nevezett művek nem a világ valóságára reflektálnak, hanem vagy egy zárt (tehát körülhatárolható és megismerhető), vagy egy el-/bezárt (tehát időn kívüli) világra. Ezzel kapcsolatban a művészi alkotás egyik alapvető problémájaként vetődhet fel – nem is véletlenül! – az utánzás és a teremtés kérdésének, pontosabban vitájának ténye, mely az esztétikai felfogásokat és nézeteket is meghatározhatja. Az utánzás (*mimészis*) és a költői teremtés (*poiészis*) a művészet és az alkotás alapvető kérdésének megvilágítására szolgálnak a reneszánsz óta és abszolút állapotukban csak elméletileg létező kategóriaként szerepelnek, gyakorlati megnyilvánulásukban

1976; Voigt Vilmos: Bevezetés a szemiotikába. Budapest, 1977; H Varga Gyula: Kommunikációs ismeretek. Hungarovox, Budapest, 2001 és más további művek.
69 Kulcsár Szabó Ernő: A másság mint jelenlét. Jelenkor, 1988, 7-8. szám, 701. o.

azonban mindig kiegészítik egymást.⁷⁰ Az utánzás és teremtés, valamint különböző viszonylataik, különbözőségeik a modern esztétika meghatározó elemeiként vannak jelen, akkor is, ha az irodalmat jelrendszerben való gondolkodásként és információk cseréjeként fogjuk fel. Lehet, hogy a jelek rendszerében való gondolkodás elvonatkoztatást és áttételességet okoz, a világ valóságától való eltávolodást is jelent, történelmi vonatkozásban azonban – amely ebben az esetben a lényegét sejteti – meghatározó tény, mert maga az esztétika tudománya (a széptan) is a teremtés, az alkotás és az utánzás, ismétlés viszonyából (közeledéséből, máskor ellentmondásaiból, sőt harcából) alakult ki.

Magyar irodalom – a tág értelmezés tere

Az irodalom fogalmáról hangoztatott nézetek, más-más szempontok hangsúlyozásával, különbözőek voltak a történelem során, és eltérnek egymástól jelenünkben is. Magyar viszonylatokban szintén jelentős változásokon esett át az irodalom fogalmának értelmezése, hiszen a modern értelemben vett magyar nemzeti irodalom fogalmának kialakulása csak a 18. század végére és a 19. század elejére (a nyelvújítás idejére, ill. a reformkorszakra) tehető, mely ebben a vonatkozásban is meghozta az igazán differenciált szemléletet. Az ezt megelőző évszázadok magyar irodalmának körülhatárolásakor éppen ezért nem indulhatunk ki a mai irodalomfogalmunkból és nem szorítkozhatunk csupán az írott, a műalkotás-jellegű, a magyar nyelvű és a nemzeti fejlődés vonalába tartozó művekre. Nem szűkíthetjük le az irodalom fogalmát a belletrisztikus alkotásokra, mivel az irodalomnak művészetként való felfogása a magyar irodalomtörténet során csak a klasszicizmus ideje alatt válik általánossá.

Az említettek miatt a régi magyar irodalom jellemzésekor és értékelésekor mindig számolni kell a nem szépirodalmi jellegű művekkel és műfa-

⁷⁰ Utalás Nicolai Hartmann esztétikai felfogásokat osztályozó megkülönböztetéseire (Esztétika. Budapest, 1977, 408. o.). Lásd részletesebben Ungvári Tamás értelmezését: In: A szépség születése. Bevezetés az irodalomelmélet alapfogalmaiba. Kozmosz Könyvek, Budapest, 1988, 13-16. o.

jokkal – igaz, nem mindig egyformán és mindenre kitérően. A középkori magyar irodalomban például az oklevél is része a literatúrának, a jogi és teológiai művek is alkotó elemei az „*irodalmi*” közegnek, hasonló alapon a magyarországi latin nyelvű irodalmat a 18. század végéig indokolt a magyar irodalom történetének részeként kezelni.⁷¹ A magyarság irodalma (is) – a szóbeli költészetet nem számítva – a barokkig túlnyomórészt latin nyelvű, s ha ezután csökkent is a latin jelentősége, a nemzeti irodalom fejlődését befolyásoló szerepét bizonyos mértékben még további három évszázadon át megőrizte. 1772 korszakot jelöl a magyar irodalom történetében, mert lezárja az ún. régi magyar irodalom nyolc évszázadot átfogó korszakát, és megnyitja a felvilágosodás korának irodalmát, amelyet a „*nemzeti megújulás*” koraként is számon tartunk. A század legjelentősebb tudományos művei latinul készültek, sőt a 19. század elején Révai Miklós és Verseghy Ferenc magyar nyelvről való nagy jelentőségű értekezéseiket is a klasszikus auktorok nyelvén tették közzé.⁷² Magyarul elsősorban a szépirodalom jelenik meg, az „*irodalom*”-nak az a része, amely elvileg mindenki számára hozzáférhető, s elindul egyfajta differenciálódás a szépirodalom és a szó szoros értelmében vett tudományok között – noha nem lehet szó teljes körű különválásról. Az írók, költők ui. nem zárkóz(hat)tak el az újfajta, felvilágosult gondolkodásmódtól és az egész korszakot átfogó problémák elől. A kor magyar írói között – feltehetően éppen ezért – több polihisztorral találkozhatunk, és szinte természetesnek tekinthető, hogy az író ekkor esetenként filozófus is, természettudós, nyelvtudós vagy éppen lélektani művek szerzője. Az alkotások megítélésében ebben a korszakban sem szorítkozhatunk a csak magyar nyelvű és esztétikai érdekű/értékű munkák figyelembevételére, mert az a képtelenségek egész sorát vonná maga után, és a sok alkotás értelmezhetetlenné válna. Az erősen differenciálódó korban

71 Erre vonatkozóan pontos képet kaphatunk A magyar irodalom története I. (Szerk.: Klaniczay Tibor). Budapest, Akadémiai Kiadó, 1964 kézikönyv irodalomértelmezésének tartalmi koncepciójából.

72 Révai Miklós két legjelentősebb munkája már a 19. század elején jelenik meg: *Antiquitates litteraturae Hungaricae* (1803), *Elaboratior grammatica* (1803-1806). Verseghy Ferenc fontos nyelvészeti és esztétikai műve szintén a 19. században lát napvilágot: *Analytica institutionum linguae Hungaricae*, I-II. kötet (1816-1817). E két szerző a nyelvújítás, a verselés és a fordítás kérdéseiben heves vitát folytattak egymással.

az irodalomtudat is az írói szerepeknek és műveknek megfelelően formálódik – ha pontosan értelmezzük, a tárgyalandó irodalom fogalmát nyilván bővíteni kell, a tudományét pedig szűkíteni. A nemzeti nyelv ui. ekkor válik az irodalomfogalom egyik lényeges mozzanatává, s minden korábbinál jelentősebb lépés történik a szépirodalom elkülönülésének irányába. A felvilágosodás korában az „irodalom” elnevezéssel illetett jelenségcsoportot és műveket nem valami közös tulajdonság, vonás kapcsolja össze, s ezáltal nem is lehet értelmezni azokat, hanem a különböző tulajdonsággal bíró elemeket inkább csak valamilyen funkció szervezi egységbe. Bíró Ferenc a felvilágosodás magyar irodalmáról írott részletes monográfiájában így veti fel és látja megoldhatónak ezt a kérdést: „...a fölöttébb kétes célkitűzés helyett, hogy előre és külön meghatározzuk a munkánk alcímében szereplő »irodalom« ismérveit (azaz: tárgyunkat azonos tulajdonságokkal bíró jelenségek együtteseként próbáljuk meg felfogni), az látszott értelmesnek, ha az egységet a funkció felől közelítjük meg, vagyis: a szóban forgó viszony leírását tűzzük ki célul. E leírásnak a kor számunkra releváns irodalomfogalma mentén, mintegy ennek az irodalomfogalomnak a körvonalait kirajzolva kell haladnia.”⁷³ Ennek alapján Bíró Ferenc nem a kor magyar és nem magyar nyelvű irodalmáról („tudományáról”) beszél általában, hanem mindkettőről úgy, hogy bemutatja azok küzdelmét, dialógusát és viszonyuk változásait. E megfontolás következtében az irodalom – nem irodalom szembeállítására relatívvá válik és korokhoz kapcsolódó kérdésként jelenik meg. Ennek analógiájaként a poétika jelentősége némiképp csökken, s előtérbe kerülnek a műfajokkal összefüggő problémák. Ez a megközelítés nem azt tartja fontosnak, hogy az elvont „irodalmi” minőséget meghatározza, s azt determináns elemmé avassa, hanem az eltérő jellegű elemeket egységbe szervező funkciók felé fordítja a figyelmet.

* * *

73 Bíró Ferenc: A felvilágosodás korának magyar irodalma. Budapest, Balassi Kiadó, 1994, 21. o.

Ahogy tehát az elmúlt korok irodalmának általunk kiemelt értelmezése pontosításokra szorul, ugyanúgy (ezen a vonalon) az irodalmi lexikonok, irodalmi enciklopédiák anyaga, az irodalomtörténeti feldolgozások szempontjai is szinte mindig magyarázatok kíséretében jelentek meg. Anélkül, hogy teljességre törekednének és komplex áttekintést nyújtanának ebből a szempontból, megelégszünk néhány utalással. Bizonyára a legnevesebb és egyben legismertebb (Benedek Marcell szerkesztésében megjelent) magyar írói lexikon az,⁷⁴ mely 1927-ben a magyar és világirodalom elfogulatlan bemutatására vállalkozott, s melynek szerzői nemcsak évszámok és művek bemutatását tűzték ki célul, hanem esztétikai értékeléseket, tömörített összefoglalásokat és esszéket tettek közzé. E kiadvány folytatásaként (már csak a magyar irodalmi vonatkozásokra koncentrálva) a hatvanas években jelent meg az a háromkötetes lexikon (főszerkesztője ugyancsak Benedek Marcell), amely „*a tulajdonképpeni szépírók és publicisták mellett az irodalomtörténet, az esztétika és részben a nyelvtudomány művelőiről, de egyéb tudományok népszerűsítőiről is*” számot ad, „*ha stílusuk megfelel a népszerűsítés igazi feladatának – egyszóval, ha írószámba mennek*”.⁷⁵ Ebben az esetben az irodalom differenciáltsága mellett az író fogalmának értelmezése is kitágul, középpontban tartva az írók, az irodalomtörténet, az irodalmi intézmények, az irodalomelmélet köréhez tartozó fogalmak bemutatását és jellemzését.

A 20. század nyolcvanas évek elején jelent meg a Romániai Magyar Irodalmi Lexikon, amely az előzőekkel szemben nem nemzeti, hanem nemzeti kisebbségi kört ölel fel, már alcímében is előrejelzi az „*irodalom*” terminusának kiterjesztését: „*Szépirodalom, közírás, tudományos irodalom, művelődés*”. Valójában itt a romániai magyarság írásbeliségének összegyűjtött címszavairól van szó, melyben „*a törzset alkotó szépirodalom mellett sorra kerül a közirodalom (publicisztika, újságírás, bibliográfia, népművelő irodalom), a tudományos irodalom (szakirodalom, tudományterjesztés), a művészeti irodalom, valamint a művészeteknek azok az alkotásai, amelyek tár-*

74 Utalás a Benedek Marcell által szerkesztett Irodalmi lexikon (Budapest, 1927) című kiadványra, melynek megírására ötven szerző vállalkozott.

75 Magyar irodalmi lexikon I–III. kötet (Főszerkesztő: Benedek Marcell). Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963, 1965. Az idézetrészek az előszökből valók.

gyuknál fogva kapcsolódnak az irodalomhoz (könyvgrafika, irodalmi tárgyú képzőművészeti alkotás, irodalmi művek megzenésítése, előadóművészet és színház, rádió, televízió film és fotóművészet irodalmi vonatkozásai).⁷⁶ Az irodalom holdudvarának, felvevő területének ez a kiszélesítése több mint valószínű azzal indokolható, hogy kisebbségi irodalomról van szó, s kisebbségi viszonyok között a társadalomtudományi és a művészeti szakterületek nem kellően differenciálódtak és fejlődtek, s ezáltal az irodalom közé csoportosíthatók, ill. az „irodalom” (mint kisebbségi irodalom) fejlődése, alakulása során rendszerint irodalmon kívüli feladatokat és funkciókat is magára kényszerült vállalni. Hasonló ismérvek jellemzőek a kilencvenes években megjelent szlovákiai magyar irodalmi lexikonra⁷⁷ is, azzal a különbséggel, hogy ez már alcímben sem pontosítja felvett témaköreit, jöllehet anyagába bekerültek a társművészetek (képzőművészet, zenetudomány, népművészet) címszavai, továbbá a nyelvtudomány, a történettudomány és a pedagógia mellett helyet kaptak még a természettudományok területének képviselői és eredményei is. Ez a lexikon nem foglalkozik irodalomtudományi és irodalomelméleti kérdésekkel, néhány sajátosan (cseh)szlovákiai magyar irodalmi fogalom és annak magyarázata („nyolcak”, „kilencek”, „valóságirodalom” stb.) azonban bekerült a kötet szócikkei közé.

Ez utóbbi két lexikon megkésett kiadásával köztudottan űrt kívántak betölteni a kiadók, s nemcsak az „irodalom”, hanem az egész adott kultúra, tudományágak fejlődését, alaposabb megismerését, s ezen túlmenően a nemzeti önismeret elmélyítését kívánták szolgálni. Ezek az irodalmi lexikonok az alkotói tehetségnek, a határon túli kisebbségi helytállásnak a demonstrálásai is, az általános szellemi értékek gyűjtőhelyei. Egyértelműen bizonyítják, hogy a magyar irodalom nemzeti és kisebbségi („nemzetiség”) vonalainak lexikontárházai az irodalom legtagabb értelmezéseit veszik igénybe és működtetik, beleértve azokat az irodalmon kívüli területeket és képviselőiket, amelyek a szellemi életnek szerves részeit képezik.

76 Romániai magyar irodalmi lexikon I. (A-F). Főszerkesztő: Balogh Edgár, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1981, 5. o.

77 A cseh/szlovákiai magyar irodalom lexikona 1918-1995 (Főszerkesztő: Fónod Zoltán). Madách-Posonium, Bratislava, 1997.

Értelmezés az öncélúság és a dimenzionáltság mentén

Sajátos, mondhatnánk szélsőséges az irodalomnak az a jellemzése, amelyet a francia összehasonlító irodalomtudomány kutatója, az irodalomszociológia egyik legismertebb képviselője, Robert Escarpit fogalmaz meg. Az irodalmat nem valamilyen minőségi kritériumok szerint határozza meg, hanem annak alapján szemléli, mennyire alkalmas az „öncélúságra”. Eszerint: „*Irodalmi minden olyan mű, amely nem eszköz, hanem öncél. Irodalmi minden nem funkcionális, azaz nem hasznosságot célzó kulturális szükségletet kielégítő olvasmány.*”⁷⁸ Tudvalevő, hogy az olvasás többnyire ma is funkcionális jellegű, mint például az újság, vagy egyéb nyomtatott szöveg olvasása, melyben az olvasó elsősorban információkat, dokumentációt keres. A sajtóban emellett jelentős mennyiségű nem funkcionális, tehát irodalmi jellegű szöveget is találunk – novellákat, meséket, folytatásos regényeket, esszéket stb. Egyes vélekedések szerint minden írásból lehet irodalom, amennyiben alkalmat ad a kikapcsolódásra, szórakozásra, vagy éppen ellenkezőleg a művelődésre és a gondolkodásra. Így azonban még az is kimutatható, hogy például az ételrecepteknek vagy éppen a vasúti menetrendnek is van/lehet irodalmi használata.

* * *

Az öncélúságon túlmutat az avantgárd „*plusz egy dimenziós irodalma*” (Tamkó Sirató Károly kifejezése), a vizuális költészet különböző megnyilvánulási formája, az az alkotói igyekezet, amely „*az irodalmat kilépteti a vonalból a síkba*”. A későbbi neoavantgárd sokdimenzionáltsága már valóban új képződménynek tekinthető, mely az irodalmat mindegyik előzményénél radikálisabban, teljesen új irányból közelítve hozzá, próbálja átértelmezni; szerepét, jelentését gyökeresen más alapokra helyezni. Adódik ez abból is, hogy az avantgárd/neoavantgárd alkotói magatartást is jelent – az újítás, a kísérletezés, a szabadság magatartását. Az avantgárd szellemnek e folytonossága ellenére a különböző iskolák és mozgalmak valójában min-

⁷⁸ Robert Escarpit: Irodalomszociológia. A könyv forradalma. Budapest, Gondolat Kiadó, 1973, 19. o.

dig arra törekedtek, hogy éppen ők találjanak rá az irodalomnak valami fontosabb, újabb és mélyebb tartalmú lényegére és szerepére. Azzal is, hogy lerombolják a régi beidegződéseket és normákat, az alkotó szellem számára új lehetőségeket biztosítsanak. Összefügg mindez jelenünk emberének bonyolultabb és zaklatottabb lelkivilágával, a korábitól, a megszokott formáktól való eltérés megnövekedett vágyával és a minden tekintetben leghatásosabb kifejezési módok szüntelen keresésével. Főleg az avantgárd hatására terjedt el az irodalom sajátos „látványtöbblete”, így közelítve egymáshoz a képzőművészetet és az irodalmat, egy további fokon a videót, a számítógépet és az irodalom különböző műfajait.

Számítógépen készült kinetikus irodalmi műveket csak 1985 óta láthat a közönség⁷⁹, bár kísérletezések már előbb is voltak. Az így készült kinetikus vizuális irodalmi mű alkotóelemeit (szöveg, kép, hang, grafika, szín) a részletek rendezőelvei, az egész művet a rendezőelvek összességének eredője teszi irodalmilag hatékonyvá. A rendezőelvekben a nyelvi és irodalmi kötöttségeken, valamint a számítógép specifikus adottságain túl megkülönböztetett feladat hárul a topográfiára és a mozgásra. Az ilyen mű megformálásának folyamatában nem játszik szerepet a „*forgatókönyv*”, amely más műfajban tartozéka az alkotói folyamatnak, ezért az alkotás asszociatív tere a lehetőségek szélső határáig terjed.

* * *

A dimenzionáltság előfeltételének bizonyul, ha az alkotó új médiumokat (videó, számítógép és egyéb elektronikus eszközök) bevon az alkotás körébe, másrészt ún. interdiszciplináris művészi tevékenységet folytat (irodalom – képzőművészet, irodalom – zene stb.), mivel ezek az utak immanensen új, adekvát (jelenünk világának megfelelő) alkotói attitűdhöz, ill. gondolkodáshoz vezetnek. Nem kizárólagos lehetőségekről van szó, hanem a fejlődés visszavonhatatlan alakító tényezőiről, amelyek egyértelműen jel-

79 Utalás Papp Tibor megállapítására, akinek a *Les très riches heures de l'ordinateur* no 1 című francia nyelvű művét 1985 júniusában mutatták be a párizsi Pompidou Kultúrközpontban. Két hónappal később Kalocsán, a Schöffner-szeminárium keretében megtartott Magyar Műhely-találkozón a *Vendégszövegek számítógépen 1* című munkája is bemutatásra került (Múzsával vagy múzsa nélkül? Budapest, Balassi Kiadó, 204. o.).

zik, hogy egyfajta civilizációs átrendeződés tanúi (sőt alanyai) vagyunk.

„Az irodalom elmúlt” – állapítja meg egyik, az irodalom jövőjéről szóló eszme-futtatásában az avantgárd ihletésű Szkárosi Endre és több, a fordulópontra jelentő, prózát és költészetet, irodalmat és művészetet újraegyesítő, művészet és valóság határait átjáró életműre hivatkozik. Az irodalmi és művészeti lényegi változásokat abban látja, hogy a valóság szerkezete és működése lett más, ami magával hozta az irodalom új értelmezésének lehetőségét is. Meglátásának következménye: *„A »tisztá« nyelvek, a steril művészeti szférák helyét »kevert« nyelvek, »eklektikus« képződmények foglalják el. Ennek strukturális, szerkezeti, látás-módbeli konzekvenciáival. Az önrendező káosz, a fegyelmezett anarchia, s nyomukban az ösztönvezérelt értelem romba dönt fogalomkészletünk fölött teremti meg a poétikai egyszerűséget s a rendet”*.⁸⁰ Az irodalom „elmúlásának” tényéről értekezni szélsőségesen valótlannak számít, reális azonban irodalomszemléleti változásokról beszélni, melyek több szinten érintik az eddig kialakított irodalomképet. Ezzel kapcsolatos észrevételeinket az alábbi pontokban foglalhatjuk össze:

- az írók és a műalkotások szintjén felerősödik az aktivitás (a mozgás), melynek következményeként már tapasztalható az irodalom műfaji gyarapodása, a szemléletváltás és a különböző alkotói nézetek vitája, az ellentétek bizonyos fokú kialakulása és elmélyülése;
- az alkotói érdeklődési körben egyre inkább szerepet és funkciót kap a forma, a szín, a hang, a kép (főként az avantgárd hagyományának következtében), melynek eredményeként az irodalom önálló jelrendszerében jelentéshordozóvá válik egyre több nem nyelvi (grafikai, fonikai, taktilis és más) elem;
- a lineárisan (könyvekben, szövegekben...) szerveződő irodalom, legyen bár rövid, csattanós, eredeti, meglepő és más egyéb effektív hatású, egyre kisebb felületen érintkezik a befogadó (olvasó) mentális dimenzióival, ennél fogva az írás, a hang és a kép összedolgozásából létrejövő audio-vizuális élményre egyre inkább fogékony;

⁸⁰ Szkárosi Endre: *Hogyan képzelem el a következő 25 év irodalmát?* Magyar Műhely, Párizs–Bécs–Budapest, 1988, 2. sz., 28. o.

- a számítógép feltételezhetően a papírra írt szöveg helyzetét fogja módosítani a kiadás és a terjesztés szintjén is – a konvencionális, szervezett szöveg-, ill. könyvkiadás elveszti monopoláris helyzetét, demokratizálódik a szöveg legmagasabb szintű előállítása/szerkesztése, jelenünkben az alkotók már formailag is nyomtatásra kész műveket állítanak elő, minek következtében vizuális kultúránk is gazdagodik.

Kivezető utak az újabb értelmezések felé

A fogalmak pontosítása tisztázza a lényegi összetevők felismerését: a szépirodalom abban különbözik az irodalom más fajtáitól, hogy szövegeiben az esztétikai értékek kitüntetett jelentőségűek, így meghatározó szerepet játszanak. Hogy mik ezek az esztétikai értékek (mi az, hogy esztétikum?), ennek megválaszolására elsősorban az esztétika tudománya a legilletékesebb. Az irodalom tudománya és elmélete saját közegében értelmezi az esztétikum megnyilvánulásait és értékrendszerének fontos részévé avatja. Az olvasón kívül legelőször az irodalomkritikus szembesül a mű értékeivel és mutatja fel azokat, úgy, hogy elemzi, értékeli és véleményezi az irodalmi alkotásokat. Az irodalomszociológusok körében (R. Escarpit esetében is) elterjedt a vélemény, hogy a kritika a kiadók, a szerzők, a laptulajdonosok, sőt egyéb érdekszövetségek reklámapparátusának szerves része, s így valójában nincs is különbség a napi sajtóban megjelenő publicisztikus és a tudományos igényű megírt műbíráló között. E leszűkítő vélemény (mely nyilvánvalóan tartalmaz valós elemeket) külső aspektusokat érvényesít, nem figyel arra a szakmai vonatkozású szempontokra, hogy a kritikus pótolhatatlan szerepet játszik abban a tudományos munkamegosztásban, amely az esztétika (mint művészettudomány), valamint az irodalmi értékelés közötti kapcsolatra épülő információcsere jelenti. A kritika az ún. élő, változó irodalmi folyamatok és új műalkotások megítélésében szolgál mértékül, szembesíti az esztétika normáival az új jelenségeket. Másrészt az igényes műbíráló tudatosítja a fejlődésben végbemenő műfaji, formai megújulásokat és módosulásokat, s a bevett formáktól eltérő, de sikeres

és értékes alkotásokra hivatkozva javasol(hat)ja az addigi irodalmi – esztétikai elgondolások, normák és leszűrt eredmények pontosítását, megváltoztatását. Egyrészt ekkor nyílik lehetőség az irodalom fogalmáról alkotott nézetek és vélemények újraértelmezésére.

* * *

Az irodalom fogalmának alapsejtje az irodalmi mű, melynek az a része, fajtája érdekes elsősorban, amit szépirodalmi jelzővel illetünk. Ezt a részét az irodalomnak egyre többen nevezik „*fikcionális irodalomnak*”, ill. „*fikcionális műnek*”. Az így felfogott szépirodalom-de-finíció Bojtár Endre tollából származik: „*Ha olyan meghatározást akarunk, amely elég általános ahhoz, hogy minden beleférjen, akkor a szépirodalmat nemigen mondhatjuk másnak, mint irodalmi célú irodalomnak, s ebből következik az irodalmi mű meghatározása: irodalmi mű az a rögzített és elkülönített (s ilyen értelemben zárt, befejezett) nyelvi egység, amit annak tartanak.*”⁸¹ E meghatározás lényegét a konvenció, az egyezmény fogalma képezi („...amit annak tartanak”), mert valójában az irodalmi mű alapjául szolgáló nyelvi jel is egyezményes. Az egyes mű azonban csak a társadalmi összefüggések hálózatában létezik, s az irodalomnak a társadalmi kommunikáció folyamatában az a feladata, hogy közkinccsé tegye az egyedit. Az irodalom ilyen alapon sokkal több tényezőes egyezményes rendszer, mint a nyelv, hiszen a nyelv csak bizonyos betűsorokat használ fel új fogalmak, szavak kialakításakor, azt is korlátozott módon. Ami azonban az ún. „*fikcionalitás*” jellemzője lehet nyelvi vonatkozásban, az az, hogy a (szép)irodalom nyelve és stílusa általában eltér a nem (szép)irodalomtól. A nyelvnek különösen az a tulajdonsága irodalmi, amit „*verses jellegnek*” nevezünk ui. egyezményen alapuló irodalomismereteink szerint a ritmusos, rímes, sorokra és versszakokra osztott szöveget irodalomként fogadjuk el. Hasonló alapon az irodalmi művek állandó sajátosságaiként tartjuk számon azt az ismérvet, hogy valamilyen műfajhoz sorolhatók, valamilyen műfajként jelennek meg. Irodalmi

81 Bojtár Endre: Az irodalmi mű értéke és értékelése. In: A strukturalizmus után. Érték, vers, hatás, történet, nyelv az irodalomelméletben (Szerk. Szili József). Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992, 20. o.

konvencióként kezelendő az az elfogadott egyezményrendszer is, melynek alapját az irodalmi/esztétikai értékesség képezi. Az egyediség és eredetiség értékéről van szó, pontosabban arról, hogy ha egy szöveget esztétikai és más szempontból egyedien értékesnek tartunk, emiatt is irodalmi műalkotásnak minősítjük.

A választóvonalak a felsoroltak egyik esetében sem magában a szövegben, hanem:

- a nyelv egyezményességében,
- a műfaji sajátosságokban,
- a mű eredetiségében,
- a mű értékességében találhatók meg.

Ezek az ismérvek egymást erősíthetik vagy gyengíthetik, de valójában egyenrangúak, nem hierarchizáltak, s az olvasó (befogadó) ismereteinek megfelelően felhasználhatja azokat annak eldöntésekor, mit is tart irodalomnak. Summa summárum: az irodalmi műveket tehát az alkotói szándék és a konvenció (egyezmény) teremti úgy, hogy a meglévő irodalomról alkotott fogalmakat használja fel. Eszerint az értelmezési lehetőség szerint az irodalom története sem más, mint a különböző egyezményrendszerek története, az irodalom értelmezőjének (kritikusának) feladata pedig ezek változásainak a felderítése és magyarázása.

* * *

Vizsgálódásaink további elvi tanulsága: az irodalom lényegi meghatározása szinte mindig az adott történelmi és társadalmi kontextustól függ, másrészt az irodalmat nem választják el áthatolhatatlan falak az egyéb „*diszkurzusformáktól*”, tehát van „*irodalmi*” az irodalmon kívül, és van „*nem irodalmi*” is az irodalmon belül. Ez a felismerés – akárhogy is nézzük – egyfajta relatív felfogást hirdet, amely támaszkodik a valóságos tényekre és konvergál Horváth Jánosnak a huszadik század elején tett definíciójával: „*Az irodalom fogalma tehát relatív: mást jelent a 18. század végén, mint a 19. század közepén. Oly meg-határozását adni, mely azt fejlődése minden szakaszában pontosan fődje, nem lehet*”.⁸² A relatív jelleg egyértelműen

82 Horváth János: Irodalmunk fejlődésének fő mozzanatai. Budapest, 1908, 49. o., illetve:

magában hordozza a szociológiai tartalmat, mivel az irodalommal foglalkozók (írók, kritikusok, olvasók...) idővel, a külső változások hatására, más-képp kezdtek gondolkodni és értekezni arról, amit irodalomnak tartottak. Közben az irodalom fogalmai is változtak, bővültek, differenciálódtak, s használatuk során cserélődtek, minnek következtében különböző hangsúlyú fogalommeghatározások keletkeztek. Tendencia értéke van annak a történeti változásnak, amely a fejlődés során az irodalom fogalmának a szűkülésére hívja fel a figyelmet. Ez a jelzés tudománytörténeti jelentőséggel is bír, mert az tényálláson túlmutató következtetés lényegében; felfogás dolga, hogy az irodalom kutatója mit hajlandó a fogalom ontológiai tárgyában végbemenő változásnak, ill. fejlődésnek tulajdonítani. Az a szempont is determinánssá válhat, hogy az irodalom „szűkebb” és „tágabb” fogalma nem két megkülönböztető jelenségként, hanem egyazon fogalom történeti fejlődésfázisának kifejeződéseként értelmeződik. Az irodalomfolyamatok legtöbb időszakában ui. nem feltétlenül válik külön az esztétikai érvényű, a művészi célzatú és a legtágabb értelemben a szellemi alkotások körét s intézményszerűségét jelentő irodalmiság.

Az irodalom jövőbeli alakulásának feltételeit legszélesebb értelemben az emberi civilizáció potenciális fejlődésének szintje is jelzi. Ennek része a műszaki, elektronikai, számítógépes fejlődés színvonala és az aktuális emberi kapcsolatok alakulásának minősége. Mi irodalom és mi nem? Erre a kérdésre formális vagy éppen konkrét osztályozásoknak megfelelő végérvényes válasszal egyre kevésbé találkozunk, és nem is számíthatunk egyértelműen készen kapott feleletre. Mindenképp tisztán kell látnunk az irodalmi és az esztétikai érték fogalmát és az értékszférák lehetőségeit, hogy világosabb, körülhatároltabb és egyértelműbb képet kapjunk e kérdéskör-ről. Az irodalom és az ún. olvasmány (sic!) kapcsolatáról való tudnivalókat az alkotó (szerző) és az olvasó (befogadó) közötti viszony jellege és funkcionáltsága alapján alakíthatjuk ki. A sajtóban és a könyvkiadásban ui. sok olyan szöveg van, amely szándékában funkcionális ugyan, de használatában (érvényesülésében) nem az, sőt kifejezetten irodalmi. A riportok, az esszék, a könyvkritikák, sőt a filozófiai, a bölcséleti munkák is az olvasók

Horváth János irodalomtörténeti munkái I. (Szerk.: Korompay János). Osiris Kiadó, Budapest, 2005.

szemében gyakran irodalminak számítanak, mert azok is. Az irodalom és az irodalmi jelenség – a befogadás szempontjából – többek között tehát egyéni és kollektív lélektani kérdéseket is felvet, mert az irodalom fogalmának értelmezése és definíciója az olvasó és az alkotó szándékának hasonlóságát, egyezését is feltételezi, tágabb értelemben pedig e szándékoknak legalább összeférhetőségét igényli. Az irodalom szerepkörének legújabb vizsgálatai éppen ennek a szempontnak az elsőbbségét hirdetik és érvényesítik egyre következetesebben, mert a hermeneutika megtalálta (valójában újra felfedezte) a történetiségében egyedi olvasót, és aktualizálta a befogadástétika meghatározó dimenzióit.

Válogatott szakirodalom

Irodalomtörténet

- A magyar irodalom története I–III. Főszerkesztő: Szegedy-Maszák Mihály, Budapest, 2007
- A magyar irodalom története 1–6. kötet (Nagy Spenót). Főszerkesztő: Sötér István, Budapest, 1964–1966
- A magyar irodalom története 1945–1975. 1–6. kötet (Nagy Sóska). Formailag azonban csak 4, mivel a II. és a III. kötet két-két alkötetben jelent meg. Szerkesztőbizottság: Béládi M., Bodnár Gy., Sötér I., Szabolcsi M., Budapest, 1981–1990
- Babits Mihály: Az európai irodalom története. Budapest, (é. n.)
- Bóka L. – Pándi P. (szerk.): A magyar irodalom története I–III. Budapest, 1971
- Kulcsár Szabó Ernő: A magyar irodalom története 1945–1991. Budapest, 1993
- Pomogáts Béla: Az újabb magyar irodalom 1945–1981. Budapest, 1982
- Szerb Antal: Magyar irodalomtörténet. Budapest, 1935
- Szerb Antal: A világirodalom története. Budapest, 1980

Irodalomelmélet

- Bécsy Tamás: A dráma esztétikája. Budapest, 1988
- Bókay Antal: Irodalomtudomány a modern és a posztmodern korban. Budapest, 1997
- Derrida, Jacques: Psyché ou l'Invention de l'autre. Paris, 1987
- de Man, Paul: Romanticism and Contemporary Criticism. The Gauss Seminar and Other Papers. Baltimore–London, 1993
- Eliot, Thomas Stearns: The Sacred Wood. Essays on Poetry and Criticism. London, 1960
- Hankiss Elemér: Az irodalmi mű mint komplex modell. Budapest, 1985
- Heidegger, Martin: A műalkotás eredete. Budapest, 1988
- Hegedűs Géza: A szépirodalom műfajai. Budapest, 1993
- Horatius, Quintus Flaccus: Ars poetica (Költészettan). Budapest, 1946
- Horányi Özséb – Szépe György (szerk.): A jel tudománya. Budapest, 1975
- Jefferson, Ann – Robey, David (szerk.): Bevezetés a modern irodalomelméletbe. Budapest, 1995
- Kulcsár Szabó Ernő: Hermeneutika, esztétika, irodalomelmélet. Szerk. Fehér M. István, Budapest, 2004
- Sükösd Mihály: Változatok a regényre. Budapest, 1971
- Szerdahelyi István: Költészetesztétika. Budapest, 1972
- Szerdahelyi István: Irodalomelméleti enciklopédia. Budapest, 1995
- Szerdahelyi István: Az esztétikai érték. Budapest, 1984
- Szili József: A strukturalizmus után. Érték, vers, hatás, történet, nyelv az irodalomelméletben. Budapest, 1992
- Szili József: Az irodalomfogalmak rendszere. Budapest, 1993
- Tamás Attila: A költői műalkotás fő kérdései. Budapest, 1972
- Ungvári Tamás: Poétika. Budapest, 1976
- Valéry, Paul: Littérature. Paris, 1930
- Vilesek Béla: Az irodalomtudomány „provokációja”. Budapest, 1995
- Wellek, R. – Warren, A.: Az irodalom elmélete. Budapest, 1972
- Zsilka Tibor: Poétikai szótár. Bratislava, 1977
- Žilka Tibor: Vademecum poetiky. Bratislava, 2006

Irodalmi komparatiztika

- Aktuelle Probleme der vergleichenden Literaturforschung (red.: L. Richter). Berlin, 1968
- Az összehasonlító irodalomtörténet klasszikusai (szerk.: Lengyel Béla). Budapest, 1995
- Dionýz Ďurišin: Problémy literárnej komparatistiky. Bratislava, 1967
- Dionýz Ďurišin: Čo je svetová literatúra? Bratislava, 1992
- Dionýz Ďurišin: Összehasonlító irodalomkutatás. Budapest, 1977
- Fried István: Kelet- és Közép-Európa között. Irodalmi párhuzamok és szemléltetések a keletközép-európai irodalmak köréből. Budapest, 1986
- Kol. (red.: Mikuláš Bakoš): Tradície a literárne vzťahy. Bratislava, 1972
- La Littérature comparée en Europe orientale (szerk.: Sótér István., Bor K., Klaniczay Tibor, Vajda Gy. Mihály). Budapest, 1963
- Nagy Pál: Az irodalom új műfajai. Budapest, 1995
- Nouvelles tendances en littérature comparée – Neue Tendenzen in der Komparatistik I., II., III., IV. (szerk.: Madácsy Piroska). Szeged–Amiens, 1991, 1996, 1999, 2004
- Pichois C. – Rousseau A.: La littérature comparée. Paris, 1967
- Sótér István: The Dilemma of Literary Science. Budapest, 1973
- Sziklay László: Együttélés és többnyelvűség az irodalomban. Budapest, 1987

Szlovák–magyar irodalmi kapcsolatok

- Adamová, Zuzana – Rosenbaum, Karol – Sziklay László (szerk.): Tanulmányok a csehszlovák–magyar irodalmi kapcsolatok köréből. Budapest, 1965
- Csanda Sándor: Hidak sorsa. Bratislava, 1965
- Csanda Sándor: Nemzetiségi irodalmunk és kapcsolatai. Bratislava, 1985
- Csehszlovák–magyar kulturális kapcsolatok (szerk.: Csanda Sándor). Bratislava, 1963
- Csukás István: Ady Endre a szlovák irodalomban. Budapest, 1961
- Chmel, Rudolf: Literatúra v kontaktoch. Bratislava, 1972
- Csukás István: Petőfi a szlovákoknál. Pozsony–Budapest, 1979
- Käfer István: Vzájomnosti slovensko-maďarské. Budapest, 1984
- Käfer István: A miénk és az övék. Írások a magyar–szlovák szellemi kölcsön-

- nösségről. Budapest, 1991
- Käfer István: *Dona nobis pacem (Magyar–szlovák kérdések)*. Piliscsaba, 1998
 - Sziklay László: *Visszhangok*. Bratislava, 1977
 - Sziklay László: *Szomszédainkról. A kelet-európai irodalom kérdései*. Budapest, 1987
 - Tomiš, Karol: *Szlovák tükörben*. Budapest, 1997
 - Tomiš, Karol: *A magyar irodalom a szlovák kultúrában. I. 1860–1918*. Bratislava, 2000
 - Varga Rózsa: *Keressétek, ami összeköt*. Bratislava, 1971
 - Wlachovský, Karol: *Köztes szerepben. Párbeszéd a magyar és szlovák irodalommal közös dolgainkról*. Budapest, 2001

Elméleti és metodológiai művek (műelemzés)

- A hermeneutika elmélete I-II. (szerk.: Fabiny Tibor). Szeged, 1987
- A műértelmezés helye az irodalomtudományban (szerk.: Bernáth Árpád). Szeged, 1990
- Arató László: *Irodalomtanítás a harmadik évezredben*. Budapest, 2006
- Bókay Antal: *Az irodalomtudomány alapjai. Irányzatok*. Szombathely, 1992
- Cs. Gyimesi Éva: *Teremtett világ. Rendhagyó bevezetés az irodalomba*. Budapest, 1992
- Hankiss Elemér (szerk.): *Strukturalizmus I-II*. Budapest, 1971
- Kulcsár Szabó Ernő: *Irodalom és hermeneutika*. Budapest, 2000
- Kulcsár Szabó Ernő: *Az új kritika dilemmái. Az irodalomértés helyzete az ezredvégen*. Budapest, 1994
- Sipos Lajos: *Irodalomtanítás a harmadik évezredben*. Budapest, 2006
- Szegedy-Maszák Mihály: *„Minta a szőnyegen”. A műértelmezés esélyei*. Budapest, 1995
- Szegedy-Maszák Mihály: *Irodalmi kánonok*. Budapest, 1998
- Szili József: *Az irodalomfogalmak rendszere*. Budapest, 1993
- *Szöveg és interpretáció* (A. Danto, J. Derrida, H.-G. Gadamer, M. Heidegger, P. de Man, P. Ricoeur írásai), szerk.: Bacsó Béla. Budapest, 1991
- *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből* (szerk.: Kanyó Z. – Vörös József). Irodalomtanítás, Budapest, 1997

Kézikönyvek és programok (műelemzés)

- Arató László – Pála Károly: Beavatás. Irodalom- és szövegértelmezés (kézirat). 1994
- Barta Klára – Farkas Andrea – Kis Zsuzsanna: Irodalmi fogalomtár A-Z. Budapest, 2000
- Irodalomtanítás I-II. (szerk.: Sipos Lajos). Budapest, 1994
- Irodalomtanítás Belgiumban, Franciaországban, Hollandiában, Japánban, Olaszországban, Portugáliában, a Szovjetunióban és Magyarországon. Budapest, 1991
- Kelemen Péter: Az irodalomtanítás kísérleti programjának alapelvei. Budapest, 1987
- Középiskolai irodalmi lexikon (szerk.: Kelecsényi László Zoltán). Budapest, 1997
- Műelemzés – műértés (szerk.: Sipos Lajos). Budapest, 1990
- Nyelvi, irodalmi, kommunikációs nevelési kísérlet (Kutatási jelentés), 1981–1984 (Zsolnai József és kutatócsoportja). Budapest, 1984
- Péczeli László: Bevezetés a műelemzésbe. Budapest, 1973
- Sipos Lajos: Az irodalomtanítás gyakorlata I. Budapest, 1990
- Sipos Lajos: Az irodalomtanítás gyakorlata II. Budapest, 1990
- Székér Endre: Hagyomány és újítás mai költői nyelvünkben. Budapest, 1988
- Tantervek, programok a magyar nyelv és irodalom tanításához (szerk.: Sipos Lajos). Budapest, ELTE BTK 20. sz. Magyar Irodalomtörténeti Tanszék és a Fővárosi Pedagógiai Intézet kiadása, Budapest, 1991
- Tanulmányok a műelemzés köréből (Szappanos Balázs, Bécsy Tamás, Harásnyi Zoltán), Budapest, 1977
- Vasy Géza: Korok, stílusok, irányzatok az európai irodalomban. Budapest, 1997
- Vasy Géza: Irodalmi fogalmak kisszótára – kiegészítésekkel A–ZS. Budapest, 1999
- Vörös József: Irodalomtanítás az általános és a középiskolában. Budapest, 1987

Identitás és integráció (magyar–szlovák kontextus)

- Chmel, Rudolf: Nagykövet voltam Magyarországon. Kalligram, Pozsony, 1997
- Čepan, Oskár: Literatúra medzi centrom a perifériou. In: Literárne bagately. Bratislava, 1992
- Käfer István: A szlovako-hungarológia és a hungaro-szlovakológia a Pázmány-hagyományú egyetemeken. Mint előadás elhangzott Nagyszombatban a Trnavská univerzita által rendezett tudományos tanácskozáson 1995 novemberében. In: Dona nobis pacem (Magyar–szlovák kérdések). Piliscsaba, 1998
- Kell-e nekünk Közép-Európa? Századvég (különszám), Budapest, 1989
- Kiš, Danilo: Kételyek kora. Újvidék–Pozsony, 1994
- Konrád György: Európa köldökén. Budapest, 1990
- Közép Európa a kapuk előtt. Szombathely, 2001
- Módos Péter: Az Unió és Magyarország. Beszélgetés Schöpflin György politológussal. In: Európai Utas, 16. évf. 2005/1
- Pomogáts Béla: Kisebbségben és magyarságban. Dunaszerdahely, 1997
- Újvári Zoltán: Gondolatok az identitás vizsgálatáról. In: Debreceni Szemle, 14. évf. 2006/1
- Zajac, Peter: Tvorivost' regiónu. In: Pulzovanie literatúry (Tvorivost' literatúry II.). Bratislava, 1993

II.

A hungarológia metamorfózisai

„Hungarológia, hungarisztika, magyarságtudomány: a magyar nyelv, kultúra, civilizáció és történelem nemzetközi szintű kutatásával és oktatásával foglalkozó tudományterületek együttes elnevezése. A szót 1920 körül Gragger Róbert, az első nem magyarországi magyar egyetemi tanszék (Berlin, 1917) alapítója alkotta hasonló latin elnevezések nyomán. Szűkebb értelmezése csak Magyarországon kívül ismeri el a fogalmat, a tágabb értelmezés Magyarországra is érvényesnek tartja. Kidolgozásában az 1930-as években jelentős szerepet vállalt Bartucz Lajos és Eckhardt Sándor. Németh László egyedi szellemtörténeti indítással egységes diszciplínaként, de nem akadémiai rendszerben, hanem mint »magatartás- és sorstudomány«-t, többek között a magyar kultúra jellegzetes vonásainak vizsgálatát és európai tájékozódását határozta meg. 1949 után a tudománypolitika mintegy három évtizeden át elutasította. Az 1990-es évek vitáiban ismét fölvetődött elméleti megalapozásának és diszciplínaként meghatározásának igénye. Gyakorlatban a kutatóhely szakember-adottságától függ, mit értenek rajta, esetenként az országismeretet is. Kutatására intézeteket hoztak létre, például: Pázmány Péter Tudományegyetem Magyarságtudományi Intézete (Budapest, 1939), Erdélyi Tudományos Intézet (Kolozsvár, 1940), Hungarológiai Intézet (Újvidék, 1969), Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság (1977). Világszerte egyetemi tanszékeken oktatják...”

Magyar Virtuális Enciklopédia
(Az MTA Filozófiai Kutatóintézete gondozásában – 2004)

A hungarológia intézményesített fórumai

Institutionalized forums of Hungarology

Abstract

As an introduction, the author examines those forums of Hungarology, which, as institutionalized forms, gradually facilitated the development of the perspectives and horizons of Hungarian science. He deals with publications (journals, periodics, conference volumes ...) which represent an irreplaceable professional representation of Hungarian affairs. He emphasizes the facts that represent the prospects of Hungarology, and these professional needs emphasize the integration of Hungarians and the issues of the situation of Hungarian minority. In the end, it expounds the timely problems that can be experienced at the completion of new tasks in defining the interpretation of the Central European region.

Keywords

Hungarology, institutionalized forums, literary traditions, self-knowledge, Central Europe, minority literature, cultural identity

A hungarológia fórumai

Annak ellenére, hogy a hungarológia fogalma több szempontból közelíthető meg, megfigyelhető bizonyos egységesülés a definíciós törekvésekben is. Ebből a szempontból példaértékűnek és irányt mutatónak tekinthető a *Hungarológia az ezredfordulón* című, 2000-ben megrendezett nemzetközi tudományos konferencia, melynek előadásai meg is jelentek.⁸³ E vendégoktatói konferencia megrendezésének ideje összefüggésben van a *Hungarológia* címen publikált periodikum megjelenésének időpontjával, melynek akkor közölt anyagai a rendezvény előkészítéséül is szolgáltak, s bizonyos

⁸³ Hungarológia. Nemzetközi Hungarológiai Központ folyóirata (Főszerkesztő: Tverdota György), Budapest, 2000, 1-2. és 3. sz.

formában vissza is tükrözték a konferencia felépítését és napirendi pontjait. Kissé furcsának tűnt, hogy Köpeczi Béla mint a Hungarológiai Tanács akkori elnöke bevezető tanulmányában a hungarológia helyzetének kilencvenes évek eleji állapotát mutatja be az ezredfordulón, egy közel tíz évvel azelőtt megjelent cikkének életre keltésével és újraközlésével.⁸⁴ Valójában a Köpeczi-írás – bár történtek változások a hungarológia fejlődésében – reálisan tükrözte a tudományterület akkori állapotát, mivel nem sokat veszített aktualitásából. A hungarológia egységesítési szándéka Köpeczi Béla áttekintéséből is kitűnik, mivel ahogy megállapította: „*A magam részéről a hungarológiát a magyarságra vonatkozó ismeretek kereteként fogom fel, ami azt jelenti, hogy különböző diszciplínák elemeinek egy meghatározott célra irányított, egymásra is vonatkoztatott egységeként.*”⁸⁵ A szempontok és a tudományterület összetevőinek összefüggéseire mutat rá a tanulmány szerzője, amely az egységesítés alapjának számít, akárhogy is határoznánk meg a hungarológia fogalmát. Az „*ismeretek kerete*” ui. akkor is megmarad, ha a hungarológiát filológiai stúdiumnak, művelődéstörténetnek, vagy éppen „*sorstudománynak*” fogjuk fel.

A hungarológiai érdekű keretek – az érintett szempontokat figyelembe véve – a jelenlegi „*összmagyarság*” nyelvi-kulturális-történelmi örökségére terjednek ki. A fokozatosan körvonalazódó komplexitás igénye az egységesülés iránya felé haladva érezhetően elmélyítette és gazdagította a hungarológia fogalmi tartalmát, akár a magyar mint idegen nyelv és a magyar kultúra oktatását illeti, akár a magyarság külföldön való megismertetésének módjait és formáit jelenti. Mindez a folyamat átformálta és tovább erősítette az intézményi-szervezeti keretekben folyó munkát, mind a hungarológusképzést, a lektorátusokon végzett munkát, mind pedig az ún. „*magyarságőrző*” oktatási és kulturális-művészeti programok bővítésének szféráját. A tudatosan alkalmazott funkcionális és kommunikatív szemlélet érvényesítése közelebb hozta a hungarológia oktatását és kutatását ahhoz a kerethez, amely az „*európai filológiai hagyomány*”-hoz történő kapcsolódást és viszonyulást biztosítja.

84 Köpeczi Béla A hungarológia helyzete és lehetőségei című írása először a Magyar Nemzet 1992. szept. 25-i számában jelent meg.

85 Hungarológia 2 (2000) / 1-2. Nemzetközi Hungarológiai Központ, Budapest, 2000, 9. o.

Az intézményesített formák kibővítése fokozatosan elősegítette a hungarológia távlatainak és horizontjának kibontakozását, a megjelenő fórumok pedig hozzájárultak a fontos részletkérdések áttekintő elemzéséhez. Így például azok a folyóiratok, amelyeket az 1977-ben alapított Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság⁸⁶ indított el a múlt század hetvenes és nyolcvanas éveiben (Hungarológiai Értesítő, Hungarian Studies) távlatilag lett hivatva közvetíteni a hungarológia keretében elért eredményeket. A bulletin jellegű Hungarológiai Értesítő (1979-) a Társaság magyarságtudományi tájékoztató folyóirata elsősorban a multidiszciplináris hungarológiai kutatások nemzetközi információcseréjét segítette és segíti elő. Az angol, német, francia nyelvű írásokat közlő Hungarian Studies (1985-) célja pedig, később is, hogy a „*hungarológia régóta hiányolt területeit is felölelve független, nemzetközi fórumot biztosítson a bölcsészettudományok és társadalomtudományok (irodalomtörténet, filológia, néprajz, folklór, zene-tudomány, művészettörténet, filozófia, történelem, szociológia) területén, a magyar múlt és jelen bármely vonatkozásában írott magas színvonalú tanulmányoknak.*“⁸⁷ A periodikum emlékezetes első számának⁸⁸ szerzői és témái már garanciát jelentettek a szakmai színvonal biztosításához. Szabó T. Attila, Pomogáts Béla, Béládi Miklós, Bisztray György, Fried István, Voigt Vilmos és további szakemberek tanulmányai, kiadványokról írt recenziói biztosították a komplex hungarológiai szemlélet érvényesítését, a határon túli kisebbségi magyarság fontos kiadványainak (Romániai magyar irodalmi lexikon I., Magyar irodalmi hagyományok szlovákiai lexikona, A csehszlovákiai hungarológia bibliográfiája...) prezentálását. Az új szempontokat, célokat és formát jelentő folyóirat (későbbi főszerkesztője Szegedy-Maszák Mihály) színvonalas és szintetizáló képet nyújtott és nyújt a külföldi érdeklődők számára a magyarságtudomány legfrissebb eredményeiről, ezenkívül minden kötete (száma) tartalmaz még rövidebb közleményeket, könyvkritikákat és sok más hasznos információt a magyarságtu-

86 A Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság legnagyobb vállalkozása az 1981 augusztusában megrendezett első hungarológiai kongresszus, amely a magyarságtudományt művelők első nemzetközi seregszemléje volt. A Társaság elnöke ezen a kongresszuson Bo Wickman, főtítkára Klaniczay Tibor, főtítkárhelyettese Béládi Miklós lett.

87 Részlet a folyóirat profiljának meghatározásából. In: www.akademiai.com

88 HS, Hungarian Studies, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1985, volume 1, number 1.

domány iránt érdeklődő külföldiek számára.

Szükséges – a legjelentősebb intézmények között – megemlítenünk A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága/Anyanyelvi Konferencia (elnöke évtizedeken át Pomogáts Béla) fórumát⁸⁹, a Nyelvünk és Kultúránk (egy ideig főszerkesztője Cservenka Judit) című folyóiratot, mely szintén fontos és küldetéses szerepet töltött be a hungarológia fejlesztésében és gyakorlati művelésében. A Társaság alapvető célkitűzése értelmében az „öt világrész magyarságának” kívánt „segítséget nyújtani anyanyelve ápolásában, kultúrája megtartásában, fejlesztésében és magyarságtudata megőrzésében”. Feladatai közé tartozik a kulturális és pedagógiai munkán kívül „a magyar anyanyelv és kultúra megtartását, művelését mint alapvető egyéni és kollektív emberi jogot védő tevékenység” is.⁹⁰ Az Anyanyelvi Konferencia az európai integrációs folyamatot is segítette, amely az egyes nemzetek önazonosságának megtartását, erősítését a kontinens nélkülözhetetlen feltételének tekinti, vállalásaiban és kinyilatkoztatásaiban pedig a legidősebb feladatokat fogalmazza meg. Egyik fontos konferenciájának zárónyilatkozatában ez olvasható: „Az anyanyelv és a kultúra nemzetépítő szerepének biztosítására uniós keretben hozzájárulhatnánk a szubszidiaritás alapjain nyugvó közösségi autonómiaformák létét közjogilag szavatoló európai normák kidolgozásához.”⁹¹ Ez a kivetített igény a legszélesebb horizontra tekint a magyarság érdekének képviselésében, mivel a rendszerváltás után bekövetkezett változások értelmében újrafogalmazza az aktuális irányelveket a magyar nyelv és kultúra nemzetépítő szerepére vonatkozóan.

A magyarországi hungarológiai intézményrendszer szerepét és funkcióját hosszú évtizedekig a Balassi Bálint Intézet vállalta magára. „A Balassi

89 A Társaság választott tisztségviselői: megválasztva a nagyváradi közgyűlésen, 2015. május 15-én, tiszteletbeli elnök: Pomogáts Béla, elnök: Balázs Géza, alelnök: Moritz László (Svédország), Pusztay János (Magyarország – Szlovákia), tiszteletbeli alelnökök: Dupka György (Ukrajna), Hódi Éva (Szerbia), Kolár Péter (Szlovákia), Magyarai Sára (Románia), Romhányi László (Nagy-Britannia). Az elnökséget segítő tanácsadó testület tagja még: Bodó Barna (Románia), Dupka György (Ukrajna), Gyetvainé Szorcsik Angéla, Koncz Gábor, Ludányi András (USA), Nagy Zoltán.

90 Részlet a Nyelvünk és Kultúránk periodikum borítójának belső oldalán található célkitűzés és feladatsor szövegéből.

91 A XII. Anyanyelvi Konferencia zárónyilatkozata. In: Nyelvünk és Kultúránk, 2010/4, XL.évf.,163. szám, 10. o.

Intézet a határon túli magyar kultúra magyarországi és az egyetemes magyar kultúra külföldi bemutatásáért felel. Az egységes és egyetemes magyar kultúrát terjeszti és népszerűsíti a nagyvilágban, úgy hogy ezzel párhuzamosan segíti a külföldön vagy határon kívül létező magyar hagyományok és kultúra megismertetését Magyarországon [...] Menedzseli a 17 országban működő intézetek és a 19 országban dolgozó vendégoktatók és lektorok hálózatát, amellyel megvalósul a korábbi két struktúra hatékonyabb összehangolása, a kulturális diplomácia komplex feladatainak végrehajtása.”⁹² Emellett kiadói feladatokat látott el, hungarológiai programokat, tudományos konferenciákat szervezett, nyelvtanítást, egyéb képzési formákat és szolgáltatásokat bonyolított. Kárpát-medencei hallgatói centrumként szerepet vállalt az európai integrációs folyamat nemzetközi mobilitási programjainak megvalósításában, továbbá ösztöndíjakkal és képzéssel segítette a határon túli kisebbségi magyar és más nemzetiségű fiatalok magyarországi tanulmányait.⁹³

A határon túli magyarságra vonatkozó könyvtári-dokumentációs hátteret a Magyarságkutató Intézet (1985-) látja el, melynek tevékenységi köre két nagy szakterületre terjed ki: a gyűjteményépítésre és a bibliográfiai-dokumentációs munkára. A Magyarságkutató Csoport évkönyvei *Magyarságkutató* címen jelennek meg, a Magyarországon és a külföldön megjelenő szakirodalomra kiterjedően pedig az Országos Széchényi Könyvtár Hungarika Dokumentációs Osztálya biztosítja a szakbibliográfia rendszerezését. A *Hungarológiai Évkönyv* (a magyar egyetemek hungarológiai műhelyeinek sorozata) 2000-ben indult és a magyarországi összefogás szándékával és szintjén jelent publikációs fórumot a hungarológiai felsőoktatás anyaországi eredményeiről és feladatairól. (Eddig közel tíz száma jelent meg, szerkesztői: Nádor Orsolya és Szűcs Tibor.) A periodikum tartalmazza a Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszusok Magyar mint idegen nyelv szekciójának megtartott előadásait is. A felvázolt fórumok sora kiegészít-

92 Olvasható volt a Balassi Bálint Intézet honlapjának bemutatkozó részében, <http://www.bbi.hu/>

93 2016. augusztus 31-ével jogutódlással megszűnt a Balassi Intézet. A kulturális és tudománydiplomáciai feladatok ellátásáról szóló kormányrendelet szerint a Balassi Bálint Intézet jogutódja 1916. szeptember 1-jétől – a rendeletben meghatározott kivétellel – a Külgazdasági és Külügyminisztérium.

hető még azzal, hogy a Magyar Alkalmazott Nyelvészet és Nyelvtanárok Egyesületének (MANYE)⁹⁴ – amely 1990-ben alakult – szervezésében az alkalmazott nyelvészeti kongresszusokon külön szekciója van a hungarológiának. Elnöke hosszú évekig Szépe György (2003–2008) majd Klaudy Kinga (2008–2013) volt.⁹⁵

Ha áttekintésünk nem is teljes, ezek a tények, eredmények és célkitűzések is azt látszanak bizonyítani, hogy a hungarológia most kiemelt fontos fórumai stabil alapokkal rendelkeznek, a magyarság helyzetének és megismertetésének ügyében pótolhatatlan szakmai képviselőket jelentenek. Speciális feladatokat vállalnak és teljesítenek mind a nyelvi jogokért folyó küzdelemben, a magyar kultúra mindennemű támogatásában, mind a magyar szellem Kárpát-medencei erősítésében.

Előterben a kisebbségi kérdés és az identitás

Az 1989-es társadalmi és politikai változások hatására a szakemberek és az illetékes szervek felülvizsgálták a hungarológia távlati lehetőségeit, s részben megfogalmazták a követendő célokat is, amelyek a magyarságtudomány továbbfejlesztését irányozták elő. A magyar kultúra nemzetközi megismertetésének határozottabb szándéka az előző időkhöz képest még inkább előtérbe került mind az oktatás, mind a kutatás területén. Ami azonban még további újat jelentett a korábbiakhoz képest, az a magyar kisebbségi kérdés határozottabb beemelése a hungarológia értelmezésébe.⁹⁶ Ebből a szempontból irányadó volt a már idézett, 2000-ben a hungarológia aktu-

94 A Magyar Alkalmazott Nyelvészek és Nyelvtanárok Egyesülete 1993-ban jött létre Szépe György kezdeményezésére. Célja elősegíteni és támogatni az alkalmazott nyelvészet minden ágának művelését, oktatását és kutatását, főként a nyelvtanítását – beleértve a magyarnak anyanyelvként és idegen nyelvként való oktatását.

95 A MANYE felépítése 2013. április 4-től: elnök: Prószéky Gábor, alelnökök: Bárdos Jenő, Fóris Ágota, Klaudy Kinga, Medgyes Péter, Székely Gábor.

96 Megjegyzendő, hogy a Kárpát-medence lakosságának közel a felét a magyarság teszi ki közel tizenhárom milliós lélekszámmal. Ebből tízmillió Magyarországon, másfél millió Romániában, majdnem félmillió Szlovákiában, száznolcvanezer Kárpátalján, majdnem háromszázezer a Vajdaságban, s ezen kívül kisebb létszámban Ausztriában, Horvátországban és Szlovéniában élnek magyarok.

alizált helyzetéről és lehetőségeiről tartott Köpeczi-előadás egyik központi tételének megfogalmazása, miszerint: „*A hungarológiát eddig is úgy fogtuk fel, mint amely az egész magyarság – tehát nemcsak a magyarországi magyarság – megismerését szolgálja. Most azonban még tudatosabban kell arra törekednünk, hogy az egységes kultúrnemzet fogalmát érvényesítsük, nemcsak a nyelv és irodalom vagy a történelem, hanem a külföldi magyarság jelenlegi helyzetének, eredményeinek és problémáinak feltárása szempontjából is.*”⁹⁷ A kialakult helyzet és a változás kezdte megmutatni azt a további lehetőséget a hungarológiát illetően, ami addig csak részben volt kihasználva és ami feltételezhetően a politikai rendszer megváltozásának volt köszönhető.

A politikai rendszerváltás után kedvezőbbek lettek a körülmények a valószínű magyarságkép megismertetésére, az oktatásban és a kutatásban még határozottabban érvényesülhettek a szakszerűség aspektusai. Ennek fontos részévé vált – mint az európai integráció – törekvésének egyik alapvető feltétele is – a kisebbségi kérdéssel való részletes foglalkozás, a kisebbségi kultúrák újraértelmezésének ténye, a sokoldalú kapcsolatok általános és speciális értelmének keresése. A szakszerűség azóta is jó ellenszernek bizonyult a nacionalizmus ellenében, amelynek forrása sokszor az előítélet és a hamis, valótlan nemzeti sztereotípiák éltetése. Az európai integráció fokozatos megvalósulásának és lényegének feltétele pedig ennek az ellentéte, a nacionalizmus leküzdése, vagyis a nemzetek és országok kölcsönös együttműködése, elismerése, ami – jó esetben – az egyes népek helyzetének minél hitelesebb megismerését is jelenti.

2006 tavaszán a magyar köztársasági elnök, Sólyom László indította útjára azt a konferenciasorozatot, amelynek célja a határon túli magyarok helyzetének és problémáinak az említett pontosabb megismerése; egy megújult szemlélet lerakása, elindítása, elsősorban a magyarországi közvélemény és közélet számára. A tanulmánykötet – *Határon túli magyarság a 21. században* –, melyet a budapesti Köztársasági Elnöki Hivatal jelentetett meg⁹⁸, egyrészt a konferenciasorozat tanulságait összegzi, másrészt

97 Köpeczi Béla: I. m. 11. o.

98 *Határon túli magyarság a 21. században*. Konferenciasorozat a Sándor-palotában 2006-2008 (Ed.: Bitskey Botond), Köztársasági Elnöki Hivatal, Budapest, 2010, 269 o.

igyekszik figyelembe venni a kisebbségi magyarságot érintő legfrissebb kutatásokat és egyben támpontokat igyekszik adni a magyarországi magyarság- és identitáspolitikai fejlesztéséhez. A tanulmánykötet tartalmaz egy CD-mellékletet is, amelyen megtalálhatók a magyar államfő határon túli magyarsággal kapcsolatos beszédei és interjúi, valamint azok az információk, amelyek a szomszédos országokban, a kisebbségi magyar közösségek körében tett látogatásait dokumentálják. Akár a státusztörvényről, a kettős állampolgárságról legyen is szó, akár a Kárpát-medencei Magyar Képviselők Fórumán elmondott beszédét vagy éppen a beszercebányai Bél Mátyás Egyetemen (ahol nyilvános beszélgetés keretében párbeszédet folytatott a szlovák köztársasági elnökkel és az egyetemistákkal) hangoztatott véleményét értelmezzük, annak a következetes álláspontnak a hangsúlya érezhető ki, amit tömören a tanulmánykötet előszavában Sólyom László összegezett: *„Szükség van a tárgyilagos szembenézésre az összmagyarság helyzetével és jövőjével [...] a határon túli magyarok kérdésében tudás nélkül a pusztá érzelmi hozzáállás könnyen tévútra vezet. Nem elég a kisebbségi jogokért harcolni, hanem ismerni kell a szomszéd államokba élő magyarságot, és empátiával kell fordulni a szomszéd népek felé is.”*⁹⁹ A legmagasabb szintű magyar állami képviselő ezzel a kitételrel továbblépett a megkezdett folyamat kiszélesítésében, a határon túli kisebbségi magyarság felé fordított figyelmet ui. kiegészíti a szomszédos országok nemzeti kultúrájának megismerési szándékával. Ez az ideológiai alapvetésnek is számító gesztus lehetőséget ad a hungarológia „*térfelének*” és bázisának a kibővítésére, azzal a megfontolással, hogy a metafizikus elképzelések nem jelenthetnek megoldásokat, a szellemi teljesítmények pedig a kulturális környezettől és a térbeli távolságoktól függetlenül összecsengethetők és elősegíthetők, elmélyíthetők az önmegismerést a hasonló (vagy azonos) történelemmel és sorssal rendelkező szomszédos népekkel való összehasonlítás során.

Újabb feladatok, lehetőségek kirajzolódása figyelhető meg a közép-európai régió értelmezésének időszerű meghatározásában is:

- mivel a megfelelő, elsősorban hungarológiai információs és intézményi bázisok (kutatóintézetek, tanszékek) funkcióinak és prog-

99 Sólyom László: Előszó. In: Határon túli magyarság a 21. században. I. m. 8. o.

ramjainak újbóli átgondolásáról, felújításáról ill. kibővítéséről van szó, melyeknek szerepük van a térség szellemi arculatának formálásában;

- a Magyarországgal szomszédos országok többségi nemzeteinek értelmiségével való kétoldali kapcsolatok megerősítése is fontos feladatnak számít (a hungarológiával elsősorban ennek a társadalmi rétegnek a tagjai foglalkozhatnak érdemlegesen, akik – jogosan – erkölcsi és anyagi megbecsülést is várnak, illetve igényelnek);
- a nemzeti önazonosság, ill. azonosságtudat általában térhez kötődik, amely a helyi kultúrához kapcsolódik és a „*kulturális örökséget*” jelenti. Ehhez tehetjük azt az elfogadott vélekedést, amelynek értelmében napjaink kultúrája a globalizáció kultúrája is, tehát ún. „*keverék-kultúra*”. E fogalom az értelmezések során természetesen differenciálódik és átértékelődik, az Európai Unió pedig egyfajta választ is fogalmaz a globalizációra, minek értelmében Európát a „*keresztény kultúrán alapuló sokszínűség*” jellemzi. Ebben a közegben a nemzeti kisebbségeknek (különösen Közép-Európában) – így a határon túli kisebbségi magyaroknak is – sajátos helyük és szerepük van, melynek előnyei érvényesíthetők a hungarológia oktatásában és népszerűsítésében, s melynek a közép-európai régióban konkrét identitáserősítő szerepe és funkciója van.

* * *

A hungarológia kiterjesztése, a határon túli magyar kisebbségek iránti fokozott érdeklődés, továbbá a szomszédos országok közötti kölcsönös szorosabb kapcsolatteremtés igénye (mindkét kezdeményezést hangsúlyozni érdemes!) az eddigieknél jobban lehetővé teszi az „*összmagyar-ság*” hiteles megismerését. Ennek szerves részét képezi a helyi kultúrák kiemelése, akár Erdélyben, a Felvidéken, a Vajdaságban és a Kárpátalján. A hungarológiának ez a szintetizálónak tekinthető és nevezhető megközelítési módja és értelmezése – mint a gyakorlatban már kiderült – funkcionális és célszerű, mivel a határon túli magyar tudományosságának feltérképezése és fejlesztése nemcsak az adott magyar kisebbség szempontjából fontos, ha-

nem a sokszor hangoztatott összehasonlítás elérése és érvényesítése miatt is lényeges. A komparatív szemlélet és értelmezés mutathat rá, hogy a „szét-szagatottságból” nemcsak mindig hátrány, hanem előny is származhat. Éppen azért, mert a hungarológia komplex értelmezése érdekében a határon túli szakemberek olyan kutatásokat is végezhetnek, amelyek segíthetik az egyetemes magyar tudományosság kiteljesedését, mind a regionális feladatok optimális ellátásában, mind pedig a másokkal való összehasonlítás szempontjainak reálissá tételében. Mindez, mint szakosított tevékenység hozzájárul a magyarságról kialakított kép pozitív előjelű formálásához és népszerűsítéséhez.

Megállapítható, hogy az európai diktatórikus társadalmi rendszerek több évtizede összeomlottak ugyan, a kisebbségi helyzet azonban – a maga valóságában – továbbra is fennmaradt a Kárpát-medencében. Az európai egységesülés távlatából, továbbá a hungarológia stratégiája szempontjából is relevánsnak számít, hogy a kisebbségi magyar nemzetrészek önszemlélete és önszerveződése hogyan alakul a jövőben. Az elemzések és felismerések nem elégedhetnek meg azzal, hogy csupán megállapítsák, miként jutott kisebbségi helyzetbe a magyarság egy része, mivel a cél – szintén a valós helyzetből kiindulva – a kisebbségek reális önismeretre való buzdításának és nevelésének elérése, továbbá az önrendelkezésen alapuló kisebbségi „életstratégia” megteremtése lehet. Ehhez pedig az kell, hogy:

- a kisebbségi magyarság a kultúrák egymás mellett élésének és kölcsönhatásának „megtartó példái” kutassa és tanulmányozza intenzíven, annak érdekében, hogy – az eredményeket felhasználva – az analóg helyzetet túlélt európai kis népek (nemzetrészek) önszerveződési működő modelljeit elsajátíthassa. Azzal a meggyőződéssel és céllal, hogy a magyar kisebbségi szellemi élet korszerű formáit perspektivikusan ki lehessen dolgozni a Kárpát-medencében, hogy az európai megújulás „korparancsának” ne vethessenek gátat a trianoni döntés eredményeként létrejött korlátok;
- a közéleti tettekben az eddigieknél tágabb összefüggésrendszerben szükséges gondolkodni és az európai integráció biztosította lehetőségei között új, komplex viszonyulási rendszert kell kialakítani az élet minden területén, így a társadalom- és gazdaságszervezésben, a

- tudományban, az irodalmi életben és a művelődésben egyaránt;
- az egyén és a kisebbségi nemzeti közösség identitásának megerősödésében biztosítva legyen a meghatározó szereppel bíró anyanyelvi nevelés és gyakorlás minden művelődési szinten. Ez a feltétel azonban alapvetően több dologhoz kapcsolódik, mivel a kisebbségi (nemzeti) identitás őrzéséhez/megőrzéséhez „*intézmények*” kellenek, tehát a család, az iskola, az egyház, a népi hagyományokat őrző csoportok, média (televízió, újság) és az érdekvédő politikai párt/pártok. Ha ezek az „*intézmények*” hiányoznak – a tapasztalat is mutatja – az önazonosság megőrzése kisebbségi kontextusban nagyon nehéz vagy éppen lehetetlen;
 - a kisebbségi magyarságoknak minden nehézség ellenére tudatosítaniuk szükséges a korszellem megváltozásának egyik legfontosabb stratégiai célját, miszerint az új kialakult helyzetben a követendő távlati eszmény a nyelvileg, a kulturális hagyományok szintjén és történelmileg értelmezett kulturális nemzet összehangolása és fokozatos „*újjáteremtése*” lehet.

Irodalom (válogatás)

- Béládi Miklós szerk. (1982): A magyar irodalom története 1945–1975. IV. kötet. A határon túli irodalom. Akadémiai Kiadó, Budapest, 451 o.
- Fedinec Csilla szerk. (2008): Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban. Magyar Tudományosság Külföldön, Elnöki Bizottság, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 312 o.
- Fülel-Szántó Endre (1989): Hungarológia és európaiság. In: A hungarológia oktatása 5-6, 3-10. o.
- Gíay Béla – B. Nádor Orsolya (szerk.): Hungarológiai Ismerettár 5. A hungarológia fogalma, Nemzetközi Hungarológiai Központ, 1990, vagy <http://mek.oszk.hu/02000/02055/02055.htm>
- Görömbei András (2008): Azonosságtudat, nemzet, irodalom (Magyar esszék sorozat). Nap, Budapest, 185 o.
- Jankovics József – Monok István (2000): A hungarológiáról és magyarországi

- intézményeiről. In: HUNGAROLÓGIA 2 (2000) / 1-2. Nemzetközi Hungarológiai Központ, Budapest, 43-52. o.
- Kerekes Dóra szerk. (2003): A magyar mint idegen nyelv és a hungarológia oktatása az Európai Uniós csatlakozás jegyében. Balassi Füzetek, 1. szám, Budapest, 155 o.
 - Kósa László szerk. (1991): A magyarságtudomány kézikönyve. Akadémiai Kiadó, Budapest, 808 o.
 - M. Róna Judit (1982): A hungarológia régen és ma. In: Jelenkor, Pécs, XXV. évf. 1982/2, 157-160. o.
 - Nádor Orsolya (2013): A Magyarságtudomány című folyóirat szerepe a hungarológia fogalmának alakulásában. In: Hungarológiai Évkönyv 14. A magyar egyetemek hungarológiai műhelyeinek kiadványsorozata, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara, Pécs, 195-208. o.
 - Rákos Péter (1986): Hungarológia: a dolog és a szó. In: Hungarológiai Értesítő 1-2, Budapest, 321-328. o.
 - Sente Gábor – Szvath-Vecsera Dóry – Dombi Judit szerk. (2017): A MANYE XXVI. Kongresszusa. Absztraktkötet. Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Magyar Alkalmazott Nyelvészek és Nyelvtanárok Egyesülete és Pécsi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola, Pécs, 66 o.
 - Szűcs Tibor (2013): A magyar nyelv és kultúra areális helye Európában. In: Hungarológiai Évkönyv 14. A magyar egyetemek hungarológiai műhelyeinek kiadványsorozata, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara, Pécs, 226-234. o.

A hungarológia mint identitásképző interdiszciplináris tudomány

Hungarology as an identity-former interdisciplinary science

Abstract

The author of the study presents Hungarology as an important identity-forming discipline, the most important of which is the knowledge of the Hungarian language. It also distinguishes a „language-dependent” and a „language-independent” Hungarology as an interdisciplinary science, the most authentic region of which is Central Europe. At the end of the dissertation, the author presents the latest publications of Hungarology and the symbol system of it.

Keywords

identity, communication, Hungarology, mother tongue, foreign language, Central Europe, interpretation, symbols

Nyelvismeret és hungarológia

A nyelv, a kultúra, az identitás és a kommunikáció kapcsolatát úgy is értelmezhetjük, mint egymást kölcsönösen meghatározó, egymást átható kategóriákat. Jelenünkben egyre gyakoribbak az olyan élethelyzetek, amelyekben az információcsere különböző anyanyelvű és különböző kultúrához tartozó emberek között megy végbe. A más és más elvárások és tapasztalati terek kontextusából érkező kommunikációs partnerek különböző értékrendeket, stílusokat, szereotípiákat, attitűdöket és persze előítéleteket hoznak magukkal, amelyek végső soron jelentősen befolyásolják a kapcsolatteremtés és információcsere hatékonyságát. Ebben a helyzetben a tanulások felismerése, levonása és kamatoztatása fontos szempont a hungarológia alakulásának, művelésének jövőjét illetően.

A hungarológia oktatása a gyakorlatban különböző nyelvi szinteken valósulhat meg, s értelmezése is ehhez a feltételhez igazítható, mivel – né-

zetek szerint – a magyar nyelv bizonyos szintű ismerete elengedhetetlen a hungarológia szakszerű és differenciált műveléséhez. Bizonyára bármelyik nemzettudomány megismerésére érvényes az a kutatásban alkalmazott metodológiai elv, melynek értelmében a tudományág (tartalmi konkretizálás nélkül is) általánosítható eljárásokat használ(hat) tárgyának feltárásánál. Metodológiai és módszertani megközelítések alkalmazása – az általánosíthatóság jegyében – meghatározza a kutatás körét, jellegét és összefüggéseit. Ez vonatkoztatható azokra az esetekre is, amikor el kell dönteni azt a kérdést, hogy kizárólag csak magyar nyelven folyhat-e a hungarológia oktatása.

Minden fenntartás ellenére a magyar nemzettudomány oktatása és kutatása – elementáris szinten – részben idegen nyelven is történhet a megismerés különböző fokain és más-más fázisaiban. Ez elsősorban Magyarországon határain túl, idegen nyelvi környezetben, legtöbbször lefordított anyag segítségével, speciális tanári felkészülés mellett valósulhat meg, ahol az érdeklődők még nem tudnak magyarul, s a nyelvoktatásban helyet kapnak olyan információk, amelyek a magyarság kultúráját, történelmét, szokásait és más meghatározó tulajdonságait érintik. A nyelvet oktató tanár így szinte akár az első nyelvórától taníthat „*hungarológiát*” is, alapozásként néhány információ felhasználásával. A magyarságról szóló általános ismeretek idegennyelvű közlésének szintjén, vagy éppen később (egy magasabb fokon), például a reáliák értelmezésének eseteiben az oktatás módszerének kiemelkedő szerepe van, ezért szükséges konkrétan is utalnunk néhány fontos kivitelezésére és momentumára:

- az ismeretterjesztés a nyelvtudás és a fordítás kiválasztásának szintjén alkalmazkodni kell az érdeklődők (a diákság) nyelvi szintjéhez és ennek megfelelően alakítani a magyarázatokat és a kommentárokat;
- a magyar nyelv, kultúra, történelem és más területek (hungarikumok) sajátosságait, azoknak idegen nyelvi megfelelőit sokszor csak körülírással lehet kifejezni;
- a magyar irodalmi alkotások műfordításainak, azok művészi igényeinek sajátosan magas fokú nyelvi és kulturális képzés eredményeként lehet csak adekvát módon eleget tenni;

- a művelődéstörténet, a földrajzi és országismeret hozzáférhetősége szintén sajátos összefüggésrendben és tágabb kulturális értelmezésben kaphat megfelelő magyarázatokat.

* * *

A hungarológiához tartozó szakterületek két fő összetevőjének – a „magyar mint idegen nyelv” és a „hungarológia” – összekapcsolása jelentheti az egyfajta szintézist, ill. a komplexitás elérését az oktatásban. Több magyarországi egyetemen (a budapesti ELTE¹⁰⁰, a pécsi PTE¹⁰¹...) már évek óta folyik a magyar mint idegennyelv-szakos képzés, esetenként – a kínálatok értelmében – specializációként is létezik egy redukált tantervi program a magyar és idegen nyelvi szak mellett, mely bizonyos mértékig még máshol kísérleti stádiumban van és teljes mértékben újdonságnak számít. A hungarológia tanulmányi program keretében levő meghatározó szakterületek kapcsolatát és a rendszerben elfoglalt viszonyulásukat fedi fel többek között Szücs Tibor megállapítása, mely diagnózis értékű és perspektíva-teremtő: *„A nyelvészethez tartozó nyelvi összetevő (»magyar mint idegen nyelv«) és a nyelvészetten kívül eső kulturális összetevő (»hungarológia«) különműködéséből és (mégis) összefüggéséből eredő konceptuális nehézségek természetesen jelentős mértékben csökkennek, ha a két részt egy olyan fölérendelt keretbe tudjuk elhelyezni, mint a szemiotika vagy a kulturális antropológia. Ekkor persze újra kell értékelni fölérendelt keretnek az európai filológiai hagyományhoz történő viszonyulását.”*¹⁰² A „fölérendelt keret”, akárcsak a nemzettudományok kutatásának metodológiai elvei és megfontolásai, továbbá azok részletes és alkalmazható kidolgozásai még csak részben állnak rendelkezésre, pedig ez feltételezhetően megkönnyítené és egyértelművé tenné a hungarológiához tartozó szakterületek elemző megközelítését és értelmezését. Szükséges megjegyeznünk, hogy a rendszerértékű szempontok mellett azonban sosem szabad elfeledkeznünk a sa-

100 Lásd bővebben: <http://www.btk.elte.hu/ba/bevezetes>

101 Lásd bővebben: <http://felveteli.pte.hu/menu/21>

102 Szücs Tibor: A hungarológia egysége a tanárképzésben. In: A magyar mint idegen nyelv és a hungarológia oktatása az Európai Unió csatlakozás jegyében (Konferencia a Balassi Bálint Intézetben, 2003. márc. 13-14.). BBI, Budapest, 2003, 105. o.

játosságok és a specifikumok által megkövetelt adekvát eljárási módokról sem. A gyakorlat ezzel kapcsolatban azt mutatja, hogy ezeket leginkább a kutatások eredményeiből lehet leszűrni és átmenteni az oktatás aktuális szintű területeire.

A nyelvismeret és a hungarológia szerteágazó kérdésköréből itt és most kiemeljük még azokat az elnevezéseket és fogalmi pontosításokat, amelyek fontos szerepet kapnak a diszciplína kutatásában. Az összefüggések új kontextusában Szende Virág egyik tanulmányában¹⁰³ „nyelvfüggő” és „nyelvfüggetlen” hungarológiáról értekeznek. A hungarológia tudományként történő elismertetésének az igénye veti fel ezt a megkülönböztetést, s az a készítés, hogy a magyarságtudomány milyen irányból közelítve határozható meg a legáltalánosabb és legobjektívebb szinten. Így került előtérbe a hungarológia oktatásának és kutatásának keretébe sorolt szakterületek közötti összefüggések újbóli és sajátos bemutatása, attól függően, hogy milyen szerepet és funkciót kap ebben a kontextusban a nyelv és a nyelvismeret. A magyar nyelv (s annak bizonyos szintű elsajátítása és tudása) – függetlenül attól, hogy hogyan kezeljük a hungarológián belüli szakterületek viszonyát – a magyarságtudományban és annak oktatásában mindenképpen központi, funkcionális szerepet kap a jövőben is, úgy is, mint különálló diszciplína, s úgy is, mint az oktatásnak a pótolhatatlan eszköze.

A hungarológia oktatásába az elmondottak alapján és mintájára kerül be a „nyelvdomináns és a tudományoktatás” (Szende Virág és mások nyomán) minősítő kategória is, amely végső soron szintén annak a függvénye, hogy milyen nyelvi szinten, milyen szakmai igényességgel szükséges (lehet) a hungarológiai tárgyakat oktatni, illetve milyen igényességgel várható el a nemzettudomány tudományos szintű és differenciált művelése. Ideális esetnek mondható az, ha a diák jól ismeri és használja a magyar nyelvet, más és szélsőséges esetnek számít viszont az, ha a hungarológia iránt érdeklődő nem ismeri a magyar nyelvet, de szeretne megtanulni magyarul és szeretne minél többet megtudni a magyarságról. Mindennek a sikeressége nyilvánvalóan a tanár megbízható szakmai felkészültségén és differenciált módszertani képzettségén múlik.

103 Szende Virág: Hungarológiaoktatás különböző nyelvi szinteken. In: A magyar mint idegen nyelv..., i. m.

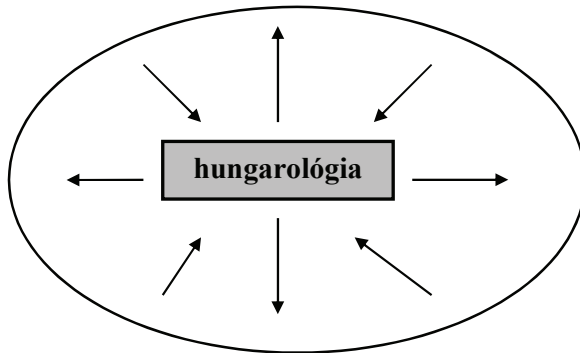
A korigény közép-európai szintű megjelenése a hungarológiában

Jelenünk követelményeinek és egyben lehetőségeinek megfelelően szükség van egy új, szerkezeti és funkcionálisan megújult tartalmi összetevőkből álló (kulturpolitikai) koncepcióra, amely a hungarológia megújításakor természetesen veszi figyelembe az elmúlt időszakban lezajlott társadalmi, politikai és egyben személyi körülményeket. A hungarológia eddigi történetének áttekintéséből bárki számára kiderül, hogy egy olyan tudományterületről van szó, amelyet mindenkor rendkívüli módon befolyásolt az aktuális politika és a politikai rendszer működése. Akár a kutatásról, akár az oktatásról legyen is szó, politikai támogatás nélkül nem lett volna sikeres és hatékony az ágazat. (Nyilvánvaló, hogy elsősorban tudomány- és oktatás-politikai támogatást értünk a tételszerűségek alatt.) A hungarológia új lehetőségeinek személyi és tárgyi biztosításához az előzőekhez képest feltételezhetően határozottabb anyagi támogatásra (tehát egyúttal nagyobb politikai támogatásra – sic!) is szükség lesz a szükséges keretek biztosításához. Másrészt: semmiképpen sem lenne üdvözítő, sőt kimondottan hiba lenne, ha a szakmai dolgokat is a politika próbálná helyettesíteni és ab ovo kisajátítaná magának, hogy mit és hogyan kell csinálni a hungarológia kutatását és oktatását illetően. Elengedhetetlenül szükséges a hungarológia múltjából kivehető tanulságok számbavétele is ahhoz, hogy megállapíthassuk: a hungarológia potenciálisan a jövő interdiszciplináris tudománya lehet, melynek feladatai, funkciói nem pusztán a múltban voltak, és nem csupán a hagyományai veendőek számításba, hanem – tervei és jövőbeli helyzetének kialakítását támogató – egyre jobban igényli módszereinek, eszközrendszerének és presztízsének megújítását.

A hungarológia a különböző szintek, színterek és kontextusok (magyarországi szint, a határon túli kisebbségi magyarság közege, közép-európai tartomány, európai kontextus...) más-más feltételrendszert jelentenek, amelyekben a hungarológia oktatása, kutatása és egyben népszerűsítése különböző módszereket és eszközrendszert igényel.

Megfigyeléseink és tapasztalataink szerint a hungarológia mint tudományterület, funkcionálisan és a leghatékonyabban a közép-európai kontextusba kerülhet be leginkább, mivel ebben a régióban érintkezik közvetle-

közép-európai régió

nül a realitással és válhat valóságosan is leginkább értékteremtővé a maga sajátosságaival, válhat intézményrendszerével hatásos identitásképző, -erősítő motívummá. Ebben a régióban építheti továbbá annak az alapjait is, hogy az interdiszciplinaritás vonalán egyben nemzetközi tudománnyá fejlődjön. A közép-európai szellemi légkörön belül a történelmi múlt és a földrajzi közelség miatt is a hungarológia keretében érintett tudományok (nyelv- és irodalomtudomány, történelemtudomány, kulturális antropológia, folklorisztika, művelődéstörténet...) interdiszciplináris koncepciója reálisan megvalósulhat a magyar civilizáció Magyarország határain túli rendszerében. A szomszédos országok kultúráihoz való magyar kötődés részletes vizsgálata, komparatív és interkulturális értelmezése pedig az önismeret további rétegeinek feltárását biztosítja, az önazonosság folytonos alakulását, keletkezését bizonyítja, az európai kontextushoz, sőt bizonyos értelemben az egyetemes civilizációhoz való viszony megvilágítását is jelenti. Mindez nem mond ellent az Európai Unió által többször hangoztatott ideológiai és kultúrpolitikai céloknak, sőt a Régiók Európája meghirdetett nemzetközi program bizonyító erejű példája lehet, amely a földrajzilag érintkező, országhatárokon átnyúló kulturális és gazdasági együttműködés szempontjából is egyre fontosabbnak bizonyul. Külön pozitív és inspiráló hatása lehet a magyar kultúra integrációs törekvéseire is, mivel fékezheti a szomszédos nem-zetállamok nacionalizmusát és az országhatárok kialakított ellenhatásait, s az adott feltételek között hatékonyan megvalósíthatja és érvényesítheti kitűzött céljait.

Az európai és az etnikai közösségek kulturális emlékezete (a jelképek és a valóság világa)

A „kulturális emlékezet” általános szinten összefügg a kultúrák önszabályozó mechanizmusával, amely azt hangsúlyozza, hogy időről időre meg kell erősítenie az identitását. A csoport (közösség) tagjai összetartozásának tudata is megerősítésre szorul bizonyos idő eltelte után, s ezt a kiválasztott jelképek, szimbolikus cselekedetek, tárgyak vagy éppen gesztusok és a nevelés formáinak, propagálásának segítségével szilárdítják meg programosan az adott csoport (közösség) tagjainak tudatában. Így idéződnek fel a kulturális emlékezet részei, összetevői, akár a múltból, akár a jelenből vett példák nyomán, a kisebb és nagyobb összetartozó közösségek életében.

Aktualitásánál fogva emelhetjük ki, hogy – a nemzetállamokhoz hasonló módon – jelenünkben az Európai Unió is használ hivatalos jelképeket, szimbólumokat, programszerűen főleg azért, hogy erősítse az állampolgárok uniós és európai közeledését és a közös célokkal való azonosulását. Ennélfogva az európai zászlóban a tizenkét csillag által alkotott kör az európai népek közötti egységet, szolidaritást és összhangot jelképezi.¹⁰⁴ Az európai himnusz dallama Beethoven IX. szimfóniájából származik, és himnuszként szöveg nélkül hangzik fel.¹⁰⁵ Az Európai Unió elfogadott jelmondata – *Egység a sokféleségben* – számtalan nemzetközi tudományos konferencia és kutatói projekt témája volt eddig is. Már a tankönyvekből is tanulják a diákok, hogy az EU születésnapja május 9-én van¹⁰⁶, az euró logót a görög €, azaz epszilon (ez a kultúra az európai civilizáció közös bölcsője) és az Európa szó első betűje nyomán alkották meg. Az már szintén megszokott

104 A csillagos zászló 1955 óta volt az Európai Tanács jelképe, amit 1986-ban emeltek az Unió hivatalos lobogójává. (Jelképében a háttér a kék eget, a csillagok az európai embereket szimbolizálják. A 12-es számnak nincs köze a tagállamok számához, a teljességet igyekeznek jelképezni.) Megjegyzendő, hogy az európai zászló használata mellett a tagállamok megtartják saját nemzeti szimbólumaikat, így lobogóikat is.

105 Az Európai Unió állam- és kormányfői az Európai Tanács 1985-ös milánói ülésén Ludwig van Beethoven IX. szimfóniájának negyedik tételéből az Örömdát fogadták el európai himnusznak. (Megjegyzendő, hogy emellett minden tagország megőrzi saját nemzeti himnuszát.)

106 Annak emlékére, hogy Robert Schuman francia külügyminiszter először 1950. május 9-én fogalmazta meg az Európai Unió eszméjének gondolatát.

tény, hogy 1999-től az euró lett az egységes európai valuta... Bővíthetnénk még a példázatot további jelképek felvonultatásával és értelmezésével, de talán ennyi is elég ahhoz, hogy észrevegyük: az Európai Unió szimbólumai jelenünkben már az európai kulturális emlékezet hagyományteremtő részévé váltak, melyek fokozatosan hangsúlyos szerepeket kapnak a már csatlakozott és a jövőben csatlakozó nemzetállamok mindennapi valóságában, kulturális, társadalmi és politikai életében.

A jelképek hatásköre azonban nem egyirányú, nem csupán a nagyobb szervezet és alakulat hatása érződik a kisebb egység létében és működésében, mert fordítva is reális az állítás. A közelmúltban az Európai Unió soros magyar elnöksége példának okáért sajátos, de hatásértékében mindenképp felfigyeltető módon mutatta be Brüsszelben a magyarság jelképes történelmének összefoglalását és meghatározó momentumait. A hagyomány szerint az Európai Unió soros elnöki tisztét ellátó ország feladata, hogy feldíszítse a tagállamok kormányait képviselő Tanács – Justus Lipsius németalföldi humanista gondolkodóról elnevezett – brüsszeli épületét, ahol a Tanács üléseit szokták tartani. A magyar díszek egyike ebből az alkalomból egy nagyméretű szőnyeg volt, amelyet 23 darab, nemzeti értéket felidéző, szeg-mensből állítottak össze.¹⁰⁷ A történelem meghatározó személyiségei mellett nemzeti szimbólumok is helyet kaptak rajta, így a kokárda, a turul, a Rákóczi-zászló és a Martinovics-fa. Építmények közül a Mátyás-templom, az Esterházy-kastély, a Lánchíd és további jelképes értékű alkotás és történelmi emlék. Ebben az esetben egy kis közép-európai tagállam mutatta fel kulturális emlékezetéhez tartozó nemzeti szimbólumait, s fejtette ki hatását (még ha nem is nyerte el mindenki tetszését) a többi tagállamra és az egész Európai Unióra.

* * *

Egy nemzet kulturális emlékezetének egyik legfontosabb forrása a népművészete – mely sajátos és eredeti jelleggel bír –, s amelynek jelvilága

¹⁰⁷ A Pápai Livia textilművész készítette szőnyegen Magyarország történeti térképe mellett szerepeltek a magyar történelem nagyjai, feltalálói, világszerte ismert tudósai, épületei és nemzeti szimbólumai.

és képvilága, azoknak összefonódása, beleértve a mítoszok és a mesék jelképeit, valamint a nyelv (képes) beszédfordulatait, közösen alkotják egy etnikus közösség kultúráját. A vizsgálatok és elemzések tanúsága szerint a magyar nemzeti szimbólumok egyben etnikus stílust is hordoznak, s ezáltal – közvetett és közvetlen módon is – az összetartozás tudatát erősítik. A magyar „*kulturális örökség*” valójában szintén jelképes világ, melynek létrehozásában, alakításában a magyar nemzethez tartozók mindannyian részt vesznek, országhatáron belül és országhatáron túl. Lényegében ez a sajátosság különbözteti meg a magyarságot egy másik nemzeti csoport tagjaitól, teszi szuverén közösséggé, mivel saját nyelve (stílusa!) van és létrehozta saját szimbólumrendszerét, melynek alapja az a sajátos „*tudati hagyomány*”, amely egyediségeivel, esetlegességeivel és történeti gyökereivel összetartja a magyar nemzetet.

A hungarológia vonalán mindennek a folyamatnak a felerősödése és deklarálása az elmúlt évtizedben volt igazán megfigyelhető, melynek eredményeként összeállítások és a nemzeti tudatot erősítő kiadványok jelentek meg, köztük olyan hivatalos szintű publikációk is az Európai Unió (államainak nemzeti) szimbólumairól, melyek közül a nemzeti lobogót, a himnuszot, a legmagasabb kitüntetések jelentését, továbbá a nemzeti ünnepeket és az emlékhelyeket is ismertetik és bemutatják. Magyar nemzeti jelképeket bemutató kötetek is szép számban megjelentek, melyeknek szerzői kollektívái az asszociációkat is vizsgálják és elemzik, amelyek a mindennapi életben a magyarságtudathoz kapcsolódnak.¹⁰⁸ Ebben a témában talán a legnagyobb vállalkozásnak számít a gyakorlati hasznával is kitűnő kiadvány, melyet a Címerszakértő és -Nyilvántartó Iroda 2002-től bocsátott ki a közigazgatási hivatalok és a legszélesebb nyilvánosság számára

108 2000-ben és 2010-ben is megjelent Hoppál Mihály – Jankovics Marcell – Nagy András – Szemadám György: *Jelképtár* (Helikon Kiadó kft., Budapest) című kötet. Lukácsy Sándor összeállításában 2000-ben adták ki a Nemzeti olvasókönyv. Magyar klasszikusok gondolatai az anyanyelvről és a hazáról (Athenaeum Könyvkiadó kft.) című kötetet, melyről az összeállító írta a kiadvány fűlszövegében: „Szükség volna egy hazai gyűjteményre, mely tartalmazná azokat a szövegeket, melyeknek ismeretét az egészséges nemzeti tudat nem nélkülözheti. Egy könyvre, melyből ki-ki megtudhatná, milyen időtálló és parancs értékű gondolatokat hagyományoztak ránk elődeink e földről, néperől és történelméről, a társadalmi lét vezéreszméiről, a közéleti viselkedés normáiról...”

Magyarország megyéinek és településeinek címer- és jelképtára címen.¹⁰⁹ Megállapítható, hogy – eltérően a magyar gyakorlattól – az EU tagállamaiban kevésnek mondható a könnyen elérhető, rendszerezett, színvonalas információs anyag az újonnan felvett tagok kultúrájáról, történelméről, természeti kincseiről és más értékeiről.

Az utóbbi évtized nemzeti tudatformáló, hungarológiaihoz is kapcsolható magyar könyvek és más kiadványok három jellegzetes csoportját különböztethetjük meg:

- A. az egyik csomagba azok tartoznak, amelyek a magyarság eredetéről, kialakulásáról, életének, történetének és kultúrájának változásáról hozzáférhető ismereteket dolgozzák fel¹¹⁰;
- B. a másik csoportba sorolhatók azok a „*történelemkönyvek*”, amelyek a honfoglalástól 2000-ig tárgyalják Magyarország történetét. Nem egyszerűen a korábbi hasonló munkák tömör összefoglalásaként hatnak, hanem a régi források újszerű elemzésével eddig hozzáférhetetlen források megszólaltatásával új eredményeket közölnek. A politikai és hadtörténelem bemutatása mellett a társadalom- és művelődéstörténet is nagy teret kap ezekben a kiadványokban, a középkori emberek hiedelemvilágától a 20. század mindennapjaiig. Ezek a tankönyvként, de főként kézikönyvként is jól forgatható, gazdag térképanyagú, nagyvonalúan illusztrált kötetek hiteles képet rajzolnak a magyar nép történetének eseményeiről, legfontosabb sorsformáló alakjairól és évszázadairól;¹¹¹

109 Magyar–angol nyelvű multimedialis CD-room, 19 megye és 1700 település címerképe, közel 4000 fotóval, nyelvenként 1500 kinyomtatható szöveges oldallal, Szeged, 2002.

110 Példának okáért említjük a következő jellemző kiadványokat: Érdy Miklós: A magyarság keleti eredete és hun kapcsolata, Kairosz Könyvkiadó kft., 2010; Gróf Zichy István: Magyar őstörténet. Attraktor Kiadó, 2009; Hoppál Mihály: Hiedelem és hagyomány. L'Harmattan kft., 2006; Nemere István: Régi magyar világ. Szófia Kiadó, 2010; Nógrády Árpád – Pálffy Géza – Velkey Ferenc: Magyar uralkodók. Tóth Könyvkereskedés és Kiadó, 2007 és további hasonló kiadványok.

111 Néhány bizonyíték erejű könyv az elmondottak illusztrálására: Bertényi Iván – Diószegi István – Horváth Jenő – Kalmár János – Dr. Szabó Péter: Királyok könyve, Magyarország és Erdély királyai, királynői, fejedelmei és kormányzói. Helikon Kiadó kft., 2008; Tóth István György: Millenniumi magyar történet. Osiris Kiadó kft., Szekfű Gyula: Valahol utat veszítettünk. Holnap Kiadó kft. 2000; Barta János – Gergely Jenő – Kristó Gyula: Magyarország története előidőktől 2000-ig. Pannonica Kiadó, 2002;

C. a harmadik sajtós csoportba tartozó könyvek a hungarológia külföldi terjesztésére és népszerűsítésére szolgálnak, mivel különböző idegen nyelveken közvetítik az információkat a magyar nép összefoglalt történetéről, legfontosabb dolgairól és eseményeiről. Sokkal inkább egyfajta tablók ezek a kiadványok (mint történelemkönyvek), melyekbe a magyar nemzet nagyjait, értékeit, szimbólumait, a nemzeti múlt darabkáit gyűjtötték össze a szerzők, melyek megbízhatóan körvonalazzák a külföldiek számára, kik a magyarok, és mit jelent Magyarország.¹¹² Ezek a sorozatok elsősorban szintén arra hivatottak, hogy átfogó képet adjanak a magyar nemzet történelméről, szellemi alkotásairól, amely immár több mint ezer éve él és alakítja kapcsolatait Közép-Európában, s amelynek kultúrája hosszú évszázadok óta szerves része az európainak.

Az elmondottakkal kapcsolatban és alapján felmerülhet az igény egy szélesebb és komplexebb aktualizált hungarológiai kép kialakítására, mely beépíti tartalmi struktúrájába a legújabb eredményeket és melynek attribútuma joggal lehet Szent-Györgyi Albert, Nobel-díjas magyar tudós kompetens megállapítása, miszerint „*minden ország akkora, amennyivel hozzájárul az emberi haladáshoz, teljesen függetlenül attól, hogy a térképeken mekkora terület jelöli helyét a világban*”. S ez a gondolat – az azt kiváltó aktualizált háttérjelenségekkel és maradandó értékekkel – termékenyítő hatással lehet a magyar nemzettudomány perspektívájának további megerősítésében.

Gyáni Gábor – Kövér György: Magyarország társadalomtörténete. A reformkortól a második világháborúig. Osiris Kiadó kft. 2006; Nagy György: Magyarország apró betűs története. A honfoglalástól napjainkig. Kossuth Kiadó, 2010 és további hasonló kiadványok.

112 Buzinkay Géza: Hungarian history in a Nutshell. Merhavia kft. 2003; Uő: Histoire brève de la Hongrie. Merhavia kft. 2003; Uő: Compendio di storia d’Ungheria. Merhavia kft. 2003; Gazda István – Gervai András: Weltberühmte Ungarn. Kossuth Kiadó kft., 2004; Uő: Hongrois Célébres. Kossuth Kiadó kft., 2004; Lázár István: Histoire de la Hongrie. Corvina Kiadó, kft. 2006; Molnár Miklós: A Concise History of Hungary. Cambridge Univerzity Press, 2010 és további hasonló kiadványok. Az elmúlt évtizedben egyébként számos népszerűsítő kiadványsorozat jelent meg Magyarországról és Budapestről héber, koreai, japán, kínai és minden európai nyelven.

Irodalom (válogatás a jegyzetekben használt szakirodalmon kívül)

- Balassa Iván – Ortutay Gyula (1980): Magyar néprajz. Budapest: Corvina Kiadó
- Bitskey István (2008): Az identitástudat formái az újkori Kárpát-medencében. Humanizmus, religio, identitástudat. Tanulmányok a kora újkori Magyarország művelődéstörténetéről (Studia litteraria, XLV). Debrecen: DEENK, 11–23.
- Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban. Szerk. Fedinec Csilla (2008), Budapest: MTA
- Fülel-Szántó Endre (1987): A hungarológia helye és szerepe a tudományok és a művelődéspolitikai rendszerében. A Hungarológia Oktatása 2. Budapest, 3-19. o. Újra (1990): A hungarológia fogalma. Budapest, 326-266. o.
- Görömbei András (2000): A kisebbségi magyarság és irodalma az ezredvégen. In: Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvégen. Szerk. Uő. Debrecen, Kosuth Egyetemi Kiadó; vagy Uő: (2003): Irodalom és nemzeti önismeret. Budapest: Nap, 80–101. o.
- Görömbei András (2003): Irodalom és nemzeti önismeret. Budapest: Nap Kiadó
- Jankovics József (1986): a „hungarológia” – címszó. In: Kulturális Kisenciklopédia. Főszerk. Kenyeres Ágnes Budapest: Kossuth, 229-231. o.
- Kósa László szerk. (1991): A magyarságtudomány kézikönyve. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Kulcsár Szabó Ernő (2000): A (nemzeti) kultúra – mint változékony üzenetek metaforája. Avagy: Emlékműve-e önmagának a „Hungarológia”? Tiszatáj, 54/3., 66-77. o.
- Nádor Orsolya (1998): A magyar mint idegen nyelv / hungarológia oktatásának történeti áttekintése a kezdetektől napjainkig. In: A magyar mint idegen nyelv / hungarológia. Tankönyv és szöveggyűjtemény. Írta és szerkesztette: Giay Béla és Nádor Orsolya: Budapest: Janus/Osiris, 55–125. o.
- Pomogáts Béla (2008): Érdekek védelmében. Az emigráció küldetéséről. Budapest: Vigília, 5. sz.
- Rákos Péter (1983): Hungarológia: a dolog és a szó. In: A hungarológia régen és ma. Budapest
- Romsics Ignác (2005): Magyarország története a XX. században. Budapest: Osiris Kiadó, (az 1945 utáni részek)
- Szépe György – Darányi András szerk. (1999): Nyelv, hatalom, egyenlőség.

Nyelvpolitikai írások. Budapest: Corvina Kiadó

- Szirák Péter (2000): A regionalitás és a posztmodern kánon a XX. századi magyar irodalomban. In: Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvégen. Szerk. Görömbei András, Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 29–57. o.
- Szűcs Tibor (2003): A hungarológia egysége a tanárképzésben. In: Gremesberger László és Nádor Orsolya (szerk.): A magyar mint idegen nyelv és a hungarológia oktatása az európai uniós csatlakozás jegyében. Budapest: Balassi Füzetek, 1. szám,
- S. Varga Pál (2005): A nemzet mint szimbolikus értelemvilág. Uő: A nemzeti költészet csarnokai (A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban). Budapest: Balassi, 69–82. o.

A hungarológia és a magyarságkép formálódásáról

The formation of Hungarology and Hungarian image

Abstract

At the beginning of the study, the author makes essential definitions about Hungarology as a discipline, then outlines the typical Hungaro scientific aspects. It conceptually summarizes the most important aspects of cultural identity and emphasizes the concrete results that are the most relevant to Hungarian minority ethnicity. Finally, he points out the prospective tasks that require further research.

Keywords

cultural identity, interpretation aspects, hermeutics, new concept, Hungarian minority, mother tongue

„Hungarológia, hungarisztika, magyarságtudomány: a magyar nyelv, kultúra, civilizáció és történelem nemzetközi szintű kutatásával és oktatásával foglalkozó tudománysszakok együttes elnevezése...”

Magyar Virtuális Enciklopédia

Lényegi meghatározók és értelmezési lehetőségek

Már az elején szükséges jelezni, hogy a hungarológia nem valamiféle állandó és stabil paraméterekkel rendelkező, változatlan „diszciplína”, amelynek lényegét egyszer és mindenkorra lehetséges megfogalmazni, esetleg újból és újból mozgásba lendíteni. A szakmai körök és a vele foglalkozók másképpen közelítik meg, fogalmazzák meg tartalmi és szervezeti részeit. Nincs mindenki számára elfogadott hungarológia-fogalom tehát, s amikor az a kiindulópont érvényesül, miszerint előbb meg kell határozni a hungarológia fogalmát, majd ehhez kell rendelni az intézményeket, ki kell

tűzni az egyes feladatokat és létrehozni a szervezeti egységeket, bizonyára nem jól járnak el az illetékesek. Azért lehet ab ovo hibás ez a módszer és kiindulópont, mert egy fogalom meghatározása mindig csak teoretikus szinten ma-rad, és nem hozhat létre a gyakorlattal összekapcsolható érvényes hungarológia fogalmat. Másrészt a fogalom feladatokkal való rendszeres, konkrét összekötése sem hozhatja meg a fogalom elfogadható komplex definiálását, mivel nem rendszerezi az általános ismérveket.

A kezdeti, legrégebbi definíciók és értelmezések következtében a történelmi fogalomhasználat is különbözőképpen alakult: az egyik felfogás a magyar tudomány és kultúra külföldi terjesztésének egészét besorolja a hungarológia tárgykörébe, a másik szerint csupán a magyar filológia és leginkább annak egy része, a magyar nyelv mint idegen nyelv oktatása tartozik a hungarológiába. Anélkül, hogy itt és most részletekbe bocsátkoznánk, elvi szinten megállapítható, hogy a hungarológia definíciója többször átalakult, kimutatható és megállapítható, mit jelentett fejlődésének különböző szakaszaiban, milyen diszciplínákat fogott össze, hogyan korszerűsödtek módszerei és eszközrendszere, hogyan tudta hatékonyan segíteni a magyarságkép hazai és külföldi formálását.

A kisebbségi magyar nemzeti irodalmak megértésére és értékelésére fordított figyelem számára törvényszerűen fontossá válik, hogy feltárja, miért fontos a tiszta önismeret, milyen szerepe van és lehet az önazonosság megtartásában a nyelvnek, a kultúrának, az irodalomnak, valamint a tudásnak és a tudománynak. Magyar identitásunk és önazonosságunk jó-részt a meglevő és kipróbált értékek megőrzésének és felkutatásának kettő-ségében és egyben feszültségében formálódik – tehát szükségszerűségből és egyben elhatározásból fakad. Talán a legfontosabb forrása mindennek a magyarságtudomány és magyarságkutatás (hungarológia) múltjának, de még inkább jelenének és jövőjének a megismerése, alakulásának formálása. A hungarológiának mindig is fontos szerepe volt a magyar nemzeti tudat megújításában, s nincs ez másképp az európai integráció korában sem, mivel egyben a magyar kultúra történelmi integrálódásának korát éljük. A Kárpát-medencei magyarság soha nem hagyta el szülőhelyét, a kisebbségi helyzetbe kényszerített nemzetrészeket ui. kétes politikai döntések következtében csatolták el az anyaországtól, vagy éppen különféle okokkal

motivált kiválás, emigráció idézte elő. A következtetés így tudatilag és logikailag sem hagy kételyeket afelől, hogy a korszerű nemzeti önismeretnek a magyarság minden részére szükséges kiterjednie, mivel az egész nemzet csupán a kisebbségek együtt látásával és tapasztalásával ismerhető meg hitelesen. S a magyarságtudomány értelmezésének és egyben jövőjének is ezt az igényt kell alapul vennie ahhoz, hogy a részek csak az egészben nyerjenek céltudatos értelmet.

Bár lehetnek különböző nézetek a hungarológia lényegének és perspektíváinak értelmezésében és megítélésében, mindig érezhető a téma összetettsége és az a tény, hogy identitásunk legfontosabb sajátosságait a korszerű nemzettudomány (magyarságtudomány) eszközeivel lehet elsősorban megvilágítani, s hogy kutatási módszerében nyitottnak kell lennie, amely megállja a helyét a szembesítések és összehasonlítások során. Csak így válhat a kívánt megőrzés és változás termékeny – egyben jövőt biztosító – egységének képévé.

Alapjában a hungarológia fogalmának jelenünkben kétféle értelmezése létezik, s a két fő csoportot legfőljebb kiegészítik a további felvetett szempontok. Az egyik irány önálló tudományszakként értelmezi a magyarságtudományt, s ennél fogva igyekszik definiálni saját kutatási tárgyát, alkalmazott módszereit és eljárásait, a másik elgondolás viszont gyűjtőfogalomnak, interdiszciplináris feladatkörököt egyesítő tudományos tevékenységnek tartja a hungarológiát:

**Jellegadó
magyarságtudományi
szempontok
(konstrukciók)**

**Hermeneutikai és
újabb kultúrelméleti
kutatások**
(Kulcsár Szabó Ernő)

- „mindig keletkezésben
levő identitás ...”
- „minden kultúra csak dialogikus
helyzetben és
mindig valamely másikhoz
képest mutat fel
identitásjegyeket ...”

identitás

- = kultúráközi alakzat,
- = interkulturális tapasztalat.

**A belső azonosság
és változás tárgyiasságának
iránya**
(Görömbei András)

- „a belső hagyomány
felelevenítése és szembevetése
identitásképző erő ...”
- az identitásba szükséges bekap-
csolni mindazt az értéket,
melyet a magyarságtudomány
eddig létrehozott ...

identitás

- = önmagunkról alkotott kép,
- = a(nemzeti)önismeret és öntudat alapja.¹¹³

Az értelmezési lehetőségek kibővítését, differenciálását figyelembe véve idézünk egy további véleményt is Rákos Péter tollából: „*A hungarológia megteremtői, meghatározói s olyan – hogy így mondjam – törvényhozói*

113 A kiválasztott és felvázolt hungarológia-elméleti jellemző jegyek és szempontok többek között a következő forrásokból lettek kiemelve: Kulcsár Szabó Ernő: A (nemzeti) kultúra – mint változékony üzenetek metaforája – avagy: emlékműve-e önmagának a „hungarológia”? In: In honorem Tamás Attila. Debrecen, 2000, 471-483. o., továbbá Görömbei András: A magyarságtudomány útkeresései. Hungarológia, 2 (2002)/3, 23-40. o. (Nemzetközi Hungarológiai Központ, Budapest, 2000).

mint Németh László, vagy másfelől Ortutay Gyula stb. a magyar tárgyú tájékozódást, kutatást interdiszciplináris, komplex tudományként kívánták műveltetni. Ha ezt a sokszor hangoztatott igényt kellő következetességgel végiggondoljuk, elérkezünk egy fontos felismerésig: a hungarológiát alkotó tudományterületek: a nyelvtudomány, az irodalomtudomány, a történettudomány, a néprajz, a zenetörténet, a művészettörténet, a magyar tudomány története stb. nem pusztán összegükkel alkotják a hungarológiát, nem is csupán a felsoroltak és fel nem sorolt számos továbbiak interferenciája, kölcsönös viszonylataik szövevényes hálózata, hanem valamely egységes, nem tartalmi meghatározottságú, hanem bármely »nemzettudomány«-ra alkalmazható metodológiai elv, amely illetéknéppen tehát nem csupán »interdiszciplináris«, hanem »szupradiszciplináris« jellegű: az említett egyes tudományágak fölé emelkedve meghatározza illetékességüket, illetékességük mértékét, jellegét, körét és arányát: melyiktől mire várhatunk feleletet, melyek tényszerűségük, tudományos prognózisuk ellenőrizhetőségének ismérvei, hogy ötvöződhetnek részeredményeik egységes nemzetismeretté, mi az a tárgy, amely felé a nemzetismeret tudományos művelése konvergál; ez már lényegesen több annál, mint amikor – például – a magyar őshaza történész kutatói a nyelvtudománnyal és a zenetudománnyal szövetkeznek céljuk elérése, vagy más esetben a régészetet a művészettörténettel valamely lelet azonosítására és besorolására. A hungarológiának, mint tudománynak a tárgya tehát elvileg a magyarságra vonatkozó ismeretek summája is: az egyes magyar tárgyú tudományterületek összefüggésének komplex eredményei is: de ezenfelül, a tudományos megismerésnek inkább már céljaként, mint tárgyaként a nemzet történeti fejlődéséből vagy tudományosan rögzíthető egyéb adottságaiból levezethető jelenkori vagy jelenlegi helyzete, magatartása, szokásai, fejlődésének további esélyei.»¹¹⁴ Rákos Péter értelmezésében a „szupradiszciplináris” jelleg, továbbá a „magyarságra vonatkozó ismeretek summája” kitétel a hungarológia fogalmának integráns megközelítését jelenti, amelyben benne foglaltatik egy olyan dimenzió, mely elsősorban nem a tartalmi determinációk primátusát jelenti, hanem a részdiszciplinák fölé emelkedő és a kutatásban alkalmazható metodológiai elv fontosságára hívja fel a figyel-

114 Rákos Péter: Hungarológia: a dolog és a szó. In: A hungarológia régen és ma. Budapest, 1983. 321-328. o.

met. Mindez jelenünkben összekapcsolódik a reális nemzeti önismerettel és a magyarság identitástudatának megerősödésével, valamint a magyarság szellemi egészének integrációjával a fokozatosan változó európai kontextusban. Mivel a formálódó társadalmi körülmények között egész Európában a nemzettudományok megújulnak, a magyarságtudomány korszerűsödése objektív igényként is felmerül és ennek alapján értelmezhető.

Összegző kiadvány – új koncepció

A hungarológia tárgykörének pontosításában, értelmezésében és gyakorlati megnyilvánulásában fontos állomásnak tekinthető az 1991-ben megjelent *A magyarságtudomány kézikönyve* című összegző kiadvány. A kézikönyv alapkoncepciójából kiindulva: „...*a hungarológia, más szóval magyarságtudomány nem önálló tudományok, hanem a tudományközi kapcsolatok egyik fontos, összetett megjelenési formája. A beletartozó tudományágak koronként és esetenként kisebb nagyobb mértékben változtak, szinte minden elképzelés megfogalmazásakor cserélődtek. Ez a lehetőség ma is fennáll, és egy újabb tartalmi értelmezést nyújtva e könyv szerzői is élnek vele, amikor a magyarságtudományi alapismereteket összegezik.*”¹¹⁵ A kötet összeállítójának és anyagának elvi kiindulópontja, hogy a világ különböző pontjain élő magyarokat a nyelv, az etnikai összetartozás tudata, továbbá a kulturális és történelmi tradíció köti össze és nem a gazdasági vagy állami élet. Ennek értelmében a hungarológia alapja a nyelvi-kulturális összetartozás és nem a mindenkorli állapotoknak megfelelő államnemzet, a magyarságtudomány határai sem élesen elkülöníthetők, bár időben szemlélve a hungarológia fejlődését, a vele kapcsolatos közelmúlt történelme és a korabeli jelen bemutatása a kézikönyvben nincs képviselve. A könyv további szempontjának újszerűsége, hogy nem törekszik csak a nemzeti jelleg, az etnikus jellemzők feltétlen kiemelésére, mint az több hungarológia-interpretációban dominánsan megtalálható, hanem a közép-európai régióban élő magyarság történeti–kulturális beágyazottságára, önálló kultúrateremtő képességére is

¹¹⁵ *A magyarságtudomány kézikönyve* (Szerk.: Kósa László). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991, 11. o.

hangsúllyal figyel. Ez a kontextus érvényesül nem csupán a hun-garológiai törekvések bemutatásánál (Kiss Jenő), Magyarország történetének összefoglalásánál (Gergely András), a (magyar) irodalom és művészetek két fejezetben történő ismertetésénél (Kőszegi Péter, Szegedy-Maszák Mihály), a néprajz és folklór helyzetének feltérképezésénél (Kósa László, Szemerényi Ágnes).

A hungarológia kutatásának és oktatásának a feltételei, igényei, feladatai és funkciói a földrajzi tájak szerinti lehetőségekhez igazodtak az évek során, s ilyen értelemben az említett kézikönyv is eszerint különbözteti meg különböző hangsúllyal a legáltalánosabb ismerveket. Hozzá kell tennünk, hogy a magyarországi hungarológia-értelmezés (beleértve az egyes részeket és szakterületeket) az általános műveltség szerves részeként értelmezhető, melynek területei, oktatása és kutatása egyetemi, főiskolai és tudományos intézetek tanulmányi és kutatói programjaiban vannak konkrétan megfogalmazva, s bizonyos szinten hálózatot hoznak létre. Külön sajátos területet jelent a Magyarországgal szomszédos országokban a hungarológia interpretálása, ahol legtöbbször úgy oktatják és kutatják a hungarológiát, mint nemzetiségi-anyanyelvi tárgyat, amely elsősorban a nyelvre és az irodalomra korlátozódik, s melynek éppen ezért jelentős közösségi tudatformáló szerepe és funkciója van. Harmadrészt pedig megállapítható, hogy az anyaországtól földrajzilag távolabb eső európai országokban (például Svédország, Olaszország és más országok) és az amerikai, ausztráliai kontinensen történő hun-garológiai tárgyak oktatásának kevésbé van nemzeti és anyanyelvi jellegük az előző két besoroláshoz képest. Az ilyen utóbbi esetekben a kutatás és az oktatás színvonala és irányultsága is eltérő, azokat általában a hagyományok, a helyi feltételek és a személyi adottságok nagyban befolyásolják. Ebből következően mindhárom csoport igényeinek, szintjének megfelelő adekvát olvasói (befogadói) csoport is kialakult, melynek értelmében a hungarológia tárgyait kellő tartalmi elemekkel és metodikával szükséges oktatni. Azok a magyar származásúak, akik a magyar nyelvet elsajátítva a magyar történelmi múlttal és kultúrával már megismerkedtek nyilvánvalóan más igényeik vannak, mint azoknak, akik anyanyelvi iskola nélkül nőttek fel, alpműveltségüket is más környezetben szerezték, vagy azoknak, akiknek tudásuk valamilyen okoknál fogva elhal-

ványodott, de szeretnék azt feleleveníteni.

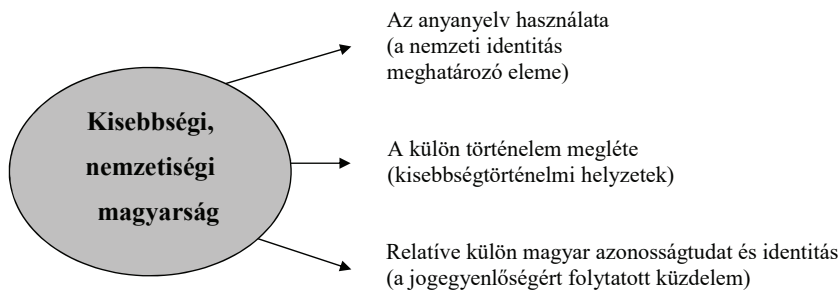
Az említett elvi szintű megkülönböztetés azért is fontos, mivel a magyarságtudomány Magyarországon az általános műveltség részét képezi, az egyes szakterületek oktatását és kutatását is beleértve. A határon túli kisebbségi közegben azonban – mint jeleztük – a hungarológia közösségi tudatformáló szerepe jelentős, elsősorban anyanyelvi tárgykörként van jelen, jórészt leredukálódva a nyelvre és az irodalomra. Ez utóbbi szempont nem érvényesül az anyaországtól földrajzilag távolabb eső európai és tengeren túli országokban, ahol az oktatás és a kutatás irányultsága is eltérő a közép-európai értelmezésektől.

Újabb konkrét eredmények az integráció szintjén

A hungarológia jelenlegi helyzetének jellemzésében, jegyeinek feltárásában fontos szereppel bír az MTA Magyar Tudományosság külföldön Elnöki Bizottsága által 2008-ban kiadott tanulmánygyűjtemény¹¹⁶, melynek értékes Előszavában (A nemzeti önismeret értékei) Görömbei András letisztult formában néven nevezi a hungarológiai kutatás jelenlegi meghatározó jegyeit, fogalmait és értékeit. A európai átrendeződés az utóbbi évtizedekben addig nem tapasztalt kihívások elé állította mind a közösségeket, mind az egyéneket, s az új történelmi helyzet egyértelműen megköveteli a korszerű önismeretet. Az önismeret fontos szerepe abban van, hogy az Európai Unióban kialakult újabb szellemi és szemléleti irányzatok hatással vannak a magyar kultúra integrációs törekvéseire, s közben lehetőséget adnak az egyes régiók specifikumainak és sajátosságainak a felmutatására. Ezzel lehetőség nyílik az egység és a sokféleség dialektikájának egyre határozottabbá válásának, melynek szerepe, funkciója lehet egy differenciáltabb magyarsággép kialakulásában. A sajátosságok a kisebbségi magyarság egészének, valamint nemzeti kisebbség anyanyelvhasználatának kérdéskörében is elvi szinten fejtik ki hatásukat:

A kisebbségi magyar alkotók egyénítő sajátossága főként azt jelenti,

¹¹⁶ Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban (Szerk.: Fedinec Csilla). MTA, Budapest, 2008.

hogy műveikben a kisebbségi élet, lét és sors tapasztalatai örökítődnek meg, az alkotások közös jegye pedig az, hogy anyanyelven, azaz magyar nyelven íródtak. A meghatározó jegy és az egyénítő sajátosságok kisebbségi közegben erősítik egymást az identitáskeresés és a kisebbségi létértelmezés, valamint az önismeret tisztázásában. Ezek a különlegességek fontos egyedi és utánozhatatlan részeivé válhatnak/válnak a művészi (esztétikai) kifejezés szintjén és annak hatásértékében.

A tanulmánykötet négy nagyobb fejezetében (Identitáskonstrukciók, A nyelv mint szimbólum, Történelmi léhelyzetek, Az irodalom eszköztára) feltárt anyag arról tanúskodik, hogy a Kárpát-medencében a magyarság jelenünkben az anyaországon kívül hét országban létezik – mint nemzeti kisebbség. Magyarországgal szomszédos országokban élő nemzeti kisebbségekről van szó, amelyekben nagyrészt az évtizedek során a magyar nemzeti kisebbség programos felszámolása, pontosabban „*homogenitásának megszüntetése*” kapott hangsúlyt. A fokozatosan kialakuló új történelmi helyzetben a diktatúrát felváltotta a demokrácia, de a társadalmi-politikai rendszerváltás és az Európai Unió létrejötte közel sem oldotta meg a szét-szórt magyarság (nemzeti) gondjait. Ezért hangsúlyozza a kötet Előszava, hogy a „*korszerű nemzeti önismeretnek tehát a magyarság minden részére ki kell terjednie*”. Ennek egyik fontos állomása a többszöri mellőzés és gyakori kirekesztés után, hogy 1990-ben az anyaországban állami és akadémiai szintre emelkedett a határon túli magyarsággal való következetesebb törődés, melynek következtében fokozatosan csökken az „*állami identitások kultusza*” és fokozatosan felelősödnek a regionális és etnikai-nemzeti identitás különböző formái. A fokozatosan európaivá váló magyarság értéke a

sajátosságai lehetnek, amelyeket „*úgy kell megfogalmazni, hogy a magyar értékek az európai összefüggésekben is megmutatkozzanak. Önmagunkat az új idő kihívásaira adott korszerű válaszok révén is meg kell őrizniünk, de jövőnk alapja a megőrzés és változás termékeny egysége lehet*”.¹¹⁷

A változás színtere az utóbbi években több szempontból is megmutatkozik. Bár az anyanyelv determináns tényező a kisebbségi magyarság nemzeti identitásának szempontjából, az ún. „*nyelvi szétfejlődés*” tényként kezelendő, ami azonban közel sem olyan veszélyes, mint a nyelvi leépülés, a nyelvi rendszer felszámolódása vagy a „*nyelvi funkcionális térvésztes*”.

Jogos megállapításoknak és elvárásoknak számítanak az alábbi kitételek a nemzeti kisebbségek anyanyelve használatának színterén:

- a nemzetiségi kisebbségek anyanyelve és annak használata az európai jogrend szerint legyen biztosítva;
- a magyar nyelvi ún. „*szétfejlődés*” a Kárpát-medencében jelenünkben hét országban változó szinten mutatkozik meg;
- a határon túli magyar közösségek „*sajátos szavai*” természetes jelenségek;
- a bilingvizmus ténye, az, hogy különböző nyelvi hatásokat fogad be a magyar nyelv;
- a cél nem lehet a kölcsönszavak kiirtása, hanem a meglévő „*közmagyar megfelelők*” elterjesztése.

A jövőt illetően további változást jelent a kisebbségi nemzeti identitás átértelmezett megfogalmazása, mely védelmet jelenthet a kisebbségi kiszolgáltatottság minden formája ellen. Ebben a vonatkozásban alapvető tényezőként tartható számon a kisebbségi magyarság külön történelme (kisebbségellenes intézkedések, kényszerítő rendelkezések és lépések a magyar nemzeti identitás feladására...). A magyar nemzeti identitás egyik leghivatottabb feltárója bizonyítottan az irodalom, mivel a külön élet és sors külön sajátos színeket adott a kultúra és művészet területén. Hasonlóképpen van ez a kisebbségi magyarság identitását illetően is, melynek közegében az önazonosság relatív változása tényként kezelendő, a megtartó értékek megőrzése és kibontakoztatása pedig fontos feladatnak számít.

117 Uo. 10. o.

Az Európai Unióba belépő magyarság jelenében és jövőjében valójában külön hangsúlyt kap a kisebbségi történelem és az ebből adódó helyzet, mely külön színeket ad/adott a kultúra és a tudomány minden területén. „Az egyes kisebbségi magyar irodalmak történetét újra és újra megírják – állapítja meg Görömbei András. – Elfogadott tehát a kisebbségi magyar nemzeti identitás léte és sajátossága [...] A nemzeti kisebbségek irodalmának a külön számbavétele sohasem a magyar irodalomtól való elszakításra ösztönöz, hanem a magyar irodalom egészében mutatja meg az egyes részek külön színét és értékét. Különleges figyelmet kapnak így a magyar nemzeti kisebbségek irodalmi, hiszen ha mindig csak a magyar irodalom egészét szemlélnénk, a kisebbségi magyar irodalmak értékeinek jó része említést sem kapna.”¹¹⁸

Ha csupán a most érintett kérdésekre gondolunk, észre vehetjük, hogy az Európai Unióban mennyiben megváltozik a közép-európai nemzetek és nemzeti kisebbségek helyzetéről kialakított kép. Ezzel kapcsolatban – kiegészítésként – az identitás még két kiválasztott jellegzetes, egyben forrásértékű motívumát érintjük röviden, annál az oknál fogva, hogy befolyásoló hatásuk határozottan érezhető a hungarológia tartalmi kiteljesedésének kontextusában.

Nem fér hozzá kétség, hogy a tájélmény a magyar irodalom és művészet egyik legrégebb és leginkább meghatározó, az identitást jelző hagyományai közé tartozik, melyre számtalan példát lehet hozni Petőfi Sándor költeményeitől Tamási Áronig. A táj különleges szerepe nemcsak a lírában, hanem a prózában, a festészetben, zenében és további művészeti ágakban megfigyelhető, úgy is, mint életszemlélet, gondolat és stílus művészi megjelenítése, vagy éppen úgy, mint az identitás keresésének szemléletes példája. A „forrás” fontosságának egyértelműsége szinte evidencia: a folklór (népköltészet) sokrétű és gazdag világából származó elemek különösen a gyűjtés és a feltárás után (a 19. század közepétől) a nemzeti identitás kifejezésének váltak fontos motívumaivá vagy éppen művészi-poétikai alkotórészeivé. A nemzetiségi (kisebbségi) identitástípus – hasonlóan az anyaországiéhoz – a (határon túli) magyarság irodalmában bontakozott ki fokozatosan, egyfajta rejtjeles nyelvet is képezve – a többségi nemzetétől eltérő önazonosság

118 Uo. 12. o.

hordozásának egyik determináns forrásaként. A saját kultúrába való zárkózás attitűdje mellett persze megfigyelhető az is, hogy a kisebbségi alkotók gyakran az identitáskeresés motívumait multikulturális, sőt egyetemes színvonalra emelésének igényével tették a két világháború között és teszik ma is (Győry Dezső, Szenteleky Kornél, Fehér Ferenc, Sütő András, Kányádi Sándor, Tolnai Ottó, Tózsér Árpád...).

A másik jellegzetes példánk azt az interdiszciplináris szándékmegvalósulást jelzi, amelynek elsődleges célja a közép-európai kontextusban vizsgálni és láttatni a magyar kultúrát, művészetet és irodalmat. Bár Közép-Európa a maga nemében „*virtuális tartomány*”, mégis jogos az a feltevés, hogy az egyetemes vagy akár a magyar nézőpont is hiányos lenne szempontjai nélkül, mivel reálisan léteznek közép-európai művészeti és tudományos kérdések, sőt léteznek az egyetemes stílusoknak közép-európai (regionális) variációi, melyeknek létrejöttében, fejlődésében meghatározó szerepük van a történelmi-társadalmi-politikai (és egyúttal természeti!) adottságokból fakadó sajátosságoknak. Továbbhaladva: egyes irányzatok, műfajok és motívumok előfordulási gyakorisága hasonlóan (esetenként azonosnak) mondható a régió több országában. Ezek jegyében és ismeretében kimutatható a közép-európai nemzeti, kisebbségi (nemzetiségi) és regionális – olykor „*kettős*” – identitás, mely szinte kicsinyített mása lehetne Közép-Európa belső történetének.

Az identitásoknak – ebből a két példából is kellően kitűnhet – eltérő viszonyrendszerük van, mely különböző nézőpontokból szemlélhető, különböző hangsúlyokkal kezelhető és minősíthető. Fontos megjegyeznünk, hogy az eltérő identitástartalmak vizsgálatakor a lokalitás kiemelt szerepet kap.

Tudatában vagyunk, hogy több fontos, egyszerűnek látszó kérdéskör további felderítésre, pontosításra és értelmezésre vár: Milyen részei, elemei vannak az identitásfajtáknak és ezek közül melyek a legmeghatározóbbak az anyaországi és a határon túli (kisebbségi) magyarok számára? Mit jelent a kisebbségi mentalitás és a belőle fakadó viselkedésforma, gondolkodás és élethelyzetek ábrázolása az irodalomban? Természetesen összetettebb kérdések is megvilágításra várnak, melyek még további felismerések forrásai lehetnek: Mennyiben lehetséges jelenünkben az irodalom identitásképző és -megőrző szerepe? Melyek azok az összetevők, amelyek az irodalmi

„egyetemesség” és „sajátosság” párhuzamaiban meghatározóak? Mennyire vállalhatnak szerepet az irodalmi kanonikus és kritikai attitűdök és egyben nyújthatnak alapot a kollektív identitásképző, -választó és -megőrző „értékudatok” kialakulásában? Mik a nemzeti identitás és az interkulturális kommu-nikatív kompetencia lehetséges összetevői?...

* * *

A kérdések tovább gyűrűzhetnek, újabb és újabb szempontokat vethetnek fel és adhatnak támpontokat a hungarológia fogalmának értelmezéséhez. Rövid lezárásként a hungarológia megújulásának néhány aspektusát említjük:

- A hungarológiának két megkülönböztethető irányultsága van: létezik egy ún. „*belső*” magyarságtudomány és annak országon belüli öröksége, és van olyan vonala, amely a külföld számára, a nemzetközi tudományos fórumokon a kultúrtudományok kontextusában fejt ki hatását. A kulturális önmegértés és megértetés számára mindkettő fontos, mivel jó esetben összefüggnek egymással, egymásra épülnek. A hungarológiának így lehet meg a hazai és a nemzetközi pozíciója és egyben megismerésének és hatékonyságának esélye. Amennyiben divergens a kialakított kép, az értékrendek is eltérően nyilvánulnak meg. [Ebből a szempontból példaként lehet megemlíteni Kertész Imre művének kritikai értékelését, mivel ő magyarországi szakmai és olvasói körökben elismert írónak számít ugyan, de éppen e befogadói körök előzetes véleménye szerint (mint ahogy ezt annak idején többször megírták) nem ő látszott magyar díjazott esetén a Nobel-díj várományosának. Ebben az esetben is eltért egymástól a hazai és a külföldi kialakított kép az irodalmi érték milyenségéről, s a kiválasztásnál bizonyára művészetpolitikai szempontok és szerepet kaptak.]
- Az utóbbi évtizedben tovább mélyült és gazdagodott a hungarológia fogalmi tartalma, függetlenül attól, hogy a fogalom sokféle megközelítéséből és az elméleti igényű definíciós törekvésekből nem jött létre teljes körű szakmabeli közmegegyezés. A leginkább

szembeötlő szemléleti változást jelenti a filológia kereteit kitágító interdiszciplináris szempontok alkalmazása, valamint a magyar nyelv és magyar civilizáció külső kapcsolatrendszerének egybevető, összehasonlító (kontrasztív, komparatív, interkulturális, „*szupradiszciplináris*” – sic!) vizsgálata – különös módon a szomszédos kultúrákhoz, az európai kontextushoz és az egyetemes civilizációhoz viszonyított kötődéseiben. E kutatások eredményeit a magyar nyelv és kultúra egybevető vizsgálatára, illetve a magyar nyelv és irodalom recepciójára és kapcsolattörténetére irányuló gazdag hagyomány képviseli elsősorban, s e nyelvközpontú tényezők egy tágabb hungarológiai horizonton a mindenkori adott kontextusok igényeihez igazodhatnak. Az összehasonlítás lehetősége fontos ismeretforrást jelent ebben az esetben is, mely befolyásolja az önazonosság változó értelmezését. A kulturális másság tapasztalata ui. részben átírhatja (a napi gyakorlatban is) az eddigi kialakított saját kultúraképet, más paraméterekkel ruházhat fel normákat és értékeket. Az ilyen (interkulturális) tapasztalat azt is előidézhetheti, hogy az identitás kérdéskörét is újabb megvilágításba láthassuk és felismerjük, hogy a saját identitásunk is folytonos megújulásban (változásban) van, hogy nem statikus, hanem folyamatosan elmozduló képződmény.

- A hungarológia megújulása szervesen összefügg a magyarságkép formálódásával. A kérdés az, hogy a sokféle irányultságú, stílusát is tekintve különböző magyarságkép sokszínűségében képes-e szisztematikus „*tudásformává*” válni, amely alkalmas lesz arra is, hogy akár egy interdiszciplináris kooperáció, illetve egy kultúratudományi diskurzus problémáira és kérdéseire is adekvát válaszokat tudjon adni. Mindemellett – s ezt szükséges hangsúlyoznunk – a hungarológiának a legkomplexebb módon kell tudnia definiálnia a magyar identitást, beleértve a genetikus önismeret összetevőit és a magyarságtudomány által eddig felszínre hozott minden értéket.

Irodalom (válogatás)

- Alabán Ferenc (2012): Hungarológia és önismeret. Nap Kiadó, Dunaszerdahely
- Béládi Miklós szerk. (1982): A magyar irodalom története 1945–1975. IV. kötet. A határon túli irodalom. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Fedinec Csilla szerk. (2008): Értékek, dimenziók a magyarságtudományban. MTA, Budapest
- Görömbei András (2000): A magyarságtudomány útkeresései. Hungarológia, 2, Budapest
- Görömbei András (2003): Irodalom és nemzeti önismeret. Nap Kiadó, Budapest
- Kissné Papp Margit (2000): Áttekintés a hungarológia jelenlegi helyzetéről és a legfontosabb további feladatairól. In: Hungarológia 2. 1-2, Budapest
- Kósa László szerk. (1991): A magyarságtudomány kézikönyve. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Kulcsár Szabó Ernő (2000): A (nemzeti) kultúra – mint változékony üzenetek metaforája – avagy emlékműve-e önmagának a „hungarológia”? In: In honorem Tamás Attila. Debrecen
- Pomogáts Béla (2008): Érdekek védelmében. Az emigráció küldetéséről. Vigília, 5. sz.
- Rákos Péter (1983): Hungarológia: a dolog és a szó. In: A hungarológia régen és ma. Budapest
- Szűcs Tibor (2003): A hungarológia egysége a tanárképzésben. In: Gremesberger László és Nádor Orsolya szerk. (2003): A magyar mint idegen nyelv és a hungarológia oktatása az európai uniós csatlakozás jegyében. Balassi Füzetek, 1. szám, Budapest

A hungarológia szintjei és perspektívái

Levels and perspectives of Hungarology

Abstract

The author of the study deals with the different levels and perspectives of Hungarology. It takes into account those specialized researches which concern the most important areas of Hungarology, and emphasizes the fundamental changes of the Hungarian literature beyond the borders and the literature of Hungarian immigrants after the political and social changes in 1989. It highlights the novelty and importance of interculturality, the productive impact of cultural relations, then summarizes the essence of studies of Hungarian scientific Academy which have an irreplaceable role in the new, more complex interpretation of the concept of Hungarology and in its research methods (Hungarian – Hungarian relations, the creation of Hungarian research programs in the Carpathian Basin, the shift towards polycentrism, the positive formation of national consciousness, the integrating effects...).

Keywords

research programs, minority literature, vision, immigration literature, Hungarology, cultural identity, cultural metamorphosis, Middle European ideology

A jövőt befolyásoló tényezők

A hungarológia differenciált, specializált kutatását és komplex oktatását befolyásoló tényezők közé szükséges sorolnunk több olyan területet és az általuk kiváltott lehetőségeket, melyek az 1989-es politikai és társadalmi rendszerváltással, az Európai Unió kibővülésével és fokozatos fejlődésével kapcsolatban is felmerülnek. Hangsúlyoznunk kell, hogy az országhatárok által egymástól elszakított magyar kisebbségeket nemcsak a nyelvközösség jellemzi és fogja össze, hanem a nemzeti identitásuk is megegyezik egymással. A magyarországi, a szlovákiai, a romániai és a vajdasági magyar

irodalmat a közös történelmi hagyomány és tudat, a közös értékrend is összeköti, tudva azt, hogy az egyes kisebbségekhez tartozók állampolgársága eltér egymástól. Az egyes magyar nemzeti kisebbségek nemzeti identitásuk és kulturális önazonosságuk fenntartása érdekében létrehozták saját kultúrájukat és irodalmukat, a kisebbségi (nemzetiségi) kultúra és tudat ápolása mellett azonban idővel is megőrizték a magyar nemzeti kultúra egységének tudatát. Ezt alapozta meg a kisebbségi magyar kultúrák és irodalmak szerveződési folyamata és a homogén magyar nemzethez való tartozás aktív érzése is. A hungarológia lépéstartásának momentumai az elmondottak értelmében a következő szempontokra is ki kell hogy terjedjenek:

- A közép-európai régió integrációs folyamatának következtében olyan fejlemények mennek végbe, amelyek az államhatárok megváltoztatása nélkül elősegítik a hagyományos (közös nyelven és közös történelmen alapuló) regionális összeköttetések megújulását, illetve egységesülését. A hagyományos európai (közép-európai) regionális struktúrák a történelem során különböző nemzeti államok keretébe kerültek, melyek a társadalmi-politikai erők hatására többször is megváltoztak, nem véve figyelembe a régiók érdekeit. Ennek ellenére ezek az egységek mégis fennmaradtak, esetenként újraszerveződtek, illetve újraértelmeződtek. A magyarság részének tekintendő határon túli kisebbségi magyarság helyzete különösen érdekelt az anyaországgal való szoros együttműködés kiteljesítésében, s ennek vissza kell tükröződnie a hungarológia összetevőiben és kutatási irányaiban.
- A regionális szolgálat nemcsak a kisebbségi magyar írókban és költőkben tudatosult (a transzszilvanizmus gondolata, a Fábry-féle európaiság, a „*helyi színek elmélete*”...) hanem a magyarországi alkotók műveiben is megjelentek és mind fontosabb szerepet kapnak/kaptak a történelmi tájak (Dunántúl, Alföld...). A kulturális regionalizmus támogatása a szélesebb értelmezhetősége miatt sem lehet közömbös, mert vannak magyar–szlovák, magyar–román és további régiók, amelyek összekötik a határok két oldalán lévő magyarságot és az adott régiókban élő minden népet. Hangsúlyozzuk: annál is inkább fontos ez a tény, mert a kulturális, szellemi régiók nem

írhatók körül állami és köz-igazgatási határokkal. Tovább fejlesztve a gondolatot: nemcsak a magyar kultúra, nemcsak a Kárpát-medence integrációjánál, hanem a közép-európai térség integrációs törekvéseiben is érvényesülhet a kulturális régiók szerepe, mivel feltételezhetően (sic!) a szellem, a kultúra és a hagyomány alkotja ma is a nagyobb területi egységeknek szellemét és lelki tartalmát. A tradicionális kulturális régiók az egész európai kontinens határáig is kiterjedhetnek, történeti jellegük nemcsak a múltból táplálkozik, hanem egyértelműen a jövőképet is jelentik.¹¹⁹ A regionális közeg jelentős befolyást gyakorol a magyarságtudomány közép-európai képeinek és hatásértékének alakulásában.

- Az összmagyarságról kialakított kép változik meg azzal a körülménnyel is, hogy a '89-es politikai rendszerváltás vívmányaként a különböző okok miatt emigrációba kényszerült magyar írók, szerkesztők és tudósok hazatérhettek az anyaországba. Itt elsősorban a második világháború utáni nyugati magyar irodalomra és képviselőikre (beleértve a tengerentúli alkotókat is) kell gondolnunk, akik 1946-ban és 1956-ban elhagyták Magyarországot, s akik közül 1989 után többen hazatértek. Az értékelő komplex összefoglalások még váratnak magukra, de az eddigi véleményekből kitűnik, hogy az emigrációt több esetben a magyar nemzeti kultúra és nemzeti közélet „virtuális” rendszerébe helyezték el, szervezeteiket, kiadóikat és szerkesztőségeiket a „virtuális Magyarország” részeként kezelik, amelyek hitelesen szolgálták a nemzeti identitás és a kultúra megerősödését, beleértve a magyar történelem huszadik századi sorsdöntő eseményeinek interpretálását is. Pomogáts Béla így értékelte az emigráció küldetésének egyik alapismérvét: *„Az emigráció szellemi életének és az emigráns intézményrendszernek nagy érdeme, hogy képes volt megőrizni azokat a kulturális és erkölcsi értékeket és hagyományokat, amelyeket a hazai irodalmi és tudományos*

119 Nem véletlenül kap helyet és fontos szerepet a „régiónk Európája” fogalom és egyben program az integrációs folyamatban, mert egyfelől az ún. „harmadik európai szint” (a régiók) figyelembevételét fogadja el a folyamat során, illetve az ehhez kapcsolódó döntéseknél az európai politika egy új vezérmotívumát jelöli.

*kultúra cenzurális okok következtében, azaz durva politikai kényszerűségek miatt nem őrizhetett, vagy csak ritkán őrizhetett meg.*¹²⁰

Az emigráció élményei és tapasztalatai szerves részévé kell hogy váljanak az egyetemes magyar kultúrának és irodalomnak, nem csupán az értékvédelem és hagyományörzés terén, hanem a hiteles történelmi tanúságtétel szintjén is.

A határon túli magyar irodalmiság és az emigrációs irodalom státuszának metamorfózisai

Az irodalom és a kultúra az 1989-es politikai rendszerváltás után ugyan megszabadult minden cenzurális ellenőrzéstől és kényszertől, ugyanakkor elveszítette különleges státuszát. Szinte általánosítható a sajátosság: a közép-európai posztszocialista országokban az tapasztalható, hogy az alkotás és a nyilvánosság elérése együtt járt az irodalom létezési formáinak bizonyos ellehetetlenülésével. Az írói megélhetés, a folyóirat-szerkesztés, a könyvkiadás és az irodalmi élet és intézményesített formáinak fenntartása, működtetése anyagi válságba került, és ezen nem sokat változtat az sem, hogy egyre-másra jönnek létre új folyóiratok és könyvkiadók, melyeknek fenntartása valójában heroikus és sokszor reménytelennek látszó küzdelmet és áldozatvállalást követel. Az atomjaira hulló irodalmi élet egyértelműen gyengíti az irodalom társadalmi és közéleti pozícióját és egyben megbecsülését, aminek persze több oka is van, de talán legfőképpen az, hogy a politikai váltás utáni gazdasági és politikai elit nem tulajdonít az irodalomnak és a művészeteknek olyan fontosságot, mint az az előző időszakokban volt. A de-mokratikus társadalmi rendben manapság az irodalmat már nem lehet közvetlen hatalmi és politikai célok szolgálatába állítani, sem a pártoknak befolyást szerezni az irodalom és a művészet világában. Ilyen értelemben az irodalom szinte magára maradt, állandósultak financiai problémái, részben pedig ki lett szolgáltatva a támogatók és az esetleges szponzorok ízlésének.

120 Pomogáts Béla: Értékek védelmében. Az emigráció küldetéséről. Vigília, 2008, 5. szám (Módosítva: 2008. 6. 24).

Az 1989-es közép-európai történelmi változások következtében fokozatosan helyreállt egyfajta magyar szellemi kohézió, melynek keretében újraértelmeződtek a magyarországi és a határon túli kisebbségi irodalmak közötti kapcsolatok és az emigrációs magyar irodalom is jogos és természetes helyet kapott a magyar szellemi élet kereteiben. Pomogáts Béla már 1997-ben, mint a Magyar Írószövetség elnöke egyik „*helyzetjelentésében*” a következőket állapíthatta meg: „*Mára az erdélyi, a felvidéki, a kárpátaljai, a vajdasági és a nyugati magyar irodalmi intézmények szoros összeköttetésben dolgoznak az anyaország kulturális intézményeivel, és olyan írók, mint az erdélyi Sütő András, Kányádi Sándor és Lászlóffy Aladár, a felvidéki Tózsér Árpád és Grendel Lajos, a vajdasági Tolnai Ottó, a nyugati Határ Győző a magyar nemzeti irodalom minden fórumon megbecsült reprezentánsai.*”¹²¹

A kisebbségi nemzeti irodalmak fejlődése, pontosabban egyfajta önállósodási folyamata azonban nem történt zavartalanul. A körülmények és a feltételek következtében a magyar irodalom és a kisebbségi nemzeti irodalmak kapcsolata is, s ezáltal fokozatosan kialakult az „egység” keretében az egyenjogúság elvének gyakorlati létrejötte. Közös célokról és összhangról természetesen ebben az esetben is akkor beszélhetünk, ha hozzátesszük, hogy az egység viszonylagosan és bizonyos megszorításokkal érvényes. Ez azt is jelenti, hogy nem vonja magával a gyámságot, a beavatkozást vagy éppen a felülről nézést. Mindenképpen azonban közös a hagyomány és azonos a nyelv, az író legfőbb eszköze és az anyanyelv mindennél erősebb kötetléssel fűzi össze őket. Az „egység” képzetét azonban már a múlt század nyolcvanas éveiben is többen kritizálták, és a pontosítást szorgalmazták. Így például Béládi Miklós egyik tanulmányában így kezelte a kérdést: „*Az egységes helyett alkalmasabb kifejezésnek találjuk az egyetemes szót, mert ennek a jelzőnek jelentése kizárólagosság nélküli, és valójában azt tartalmazza, ami napjaink tényleges helyzete. Az egyetemes magyar irodalom elsősorban leíró fogalom, türelme mellérendelő formában azt közli, hogy minden egyes részt magába foglal: a nemzeti és nemzetiségi irodalmak ösz-*

121 Pomogáts Béla: Helyzetjelentés helyett... Vélemények a magyar médiumok állapotáról. Médiahajó, Budapest, 97. Enamiké, 18-20. o. vagy: Az irodalom helyzete és szerepe. In: Az irodalom védelmében. Felsőmagyarországi Kiadó, Miskolc, 1998, 136. o.

*szességét öleli fel. Összességet mondunk, kitüntető jelzőt nem használunk, elsőbbségre természetesen elvileg és helyzetüknél fogva semelyik irodalmat nem részesítjük.*¹²² Béládi Miklós ezzel a véleményével elismeri, hogy a magyar irodalom legújabb kori története több központ szellemi terében létezik és fejlődik, mindegyik a saját lehetőségeivel kisebb vagy tágabb hatósugarával. A magyar irodalom sokféle hangzását is konstatálja és külön-külön méltányolja, de észreveszi benne a törvényszerű összetartozás momentumait. A kisebbségi nemzeti irodalmak egyik legfontosabb fejlődési fokát az jelzi, hogy hozzávetőlegesen a múlt század hatvanas éveitől kezdve, az öneszmélés története során fokozatosan elérkezett annak az ideje, hogy a kisebbségi nemzeti irodalmat elsősorban irodalomként, műalkotásként, vagyis az esztétikai érvényesség szempontjából kellett mérlegre tenni. Az irodalompolitika részbeni megváltozása, az önkritikus szemlélet felerősödése, a kétes és személyes érdekek elvetése, az igénynövekedés és a kritikai élet határozott megerősödése készítette elő a fordulatot a megbízható értékrend kialakulására/kialakítására, a hagyományok feltárására és újraértékelésére, valamint az esztétikai érték érvényre jutására.

Általánosítható az az ismérv, amely a hungarológia számára is hasznosítható szempont: a kisebbségi nemzeti irodalmakban a jelzett metamorfózis következtében megváltozott az irodalmi ízlés és szemléletmód is, s ezzel új megvilágításba került a hagyomány és újítás viszonya, s mind nagyobb teret kaptak a fiatal alkotói generációk és pályakezdő írók, akik a folytonosságba illeszkedés helyett az eredetiség és újítás jelszavával léptek fel. Az integráció következtében felélénkült irodalmi élet (több alkotói generáció párhuzamos működése) és a megerősödő irodalmi tudat következtében a kritika a későbbi évtizedekben is elsősorban az esztétikai (és irodalmi) értéket kérte/kéri számon a műveken, és azok elemzése során mutatott rá megkülönböztető sajátosságaikra is. Ezzel az irodalmi élet – a kisebbségi nemzeti kontextusban is – fokozatosan eljutott arra a szintre, hogy már nem pusztán a megkülönböztető regionális jegyek, hanem a sajátos regionális jegyekkel dúsitott művészi értékek határozzák meg és szabják meg karakterüket.

122 A magyar irodalom története 1945-1975. IV. kötet. A határon túli magyar irodalom (Szerk.: Béládi Miklós). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982, 17. o.

A magyar nemzeti irodalom és kultúra egyik fontos történelmi élményének és tapasztalatának számít az emigrációs irodalom és kultúra alakulása. Akárcsak a kisebbségi sorsban szerzett történelmi valóság tapasztalata a huszadik században, amely a kisebbségbe került nemzetrészt és annak tagjainak megpróbáltatásait és sorsának mélyrétegeiben zajló eseményeit és drámáit, az egyén integritásának kifejezését és egyben védelmét ábrázolta és kutatta az irodalomban. A nyugati magyar irodalom szerepe azonban abban is megnyilvánult, hogy értékvédő feladatot vállalt az 1956-os magyar forradalom hiteles emlékezetének és örökségének megőrzésében. Mindamelllett, hogy saját utakon járt, és mivel erősen hatottak rá a nyugat-európai nemzeti irodalmak újszerű törekvései és kísérletei, feladatának tekintette a különböző más fejlett irodalmakban megismert eredmények magyar irodalmi integrációját. Az emigráns egyéni költői világokból így kerülhettek át ezek az értékek az egyetemes magyar irodalom áramába. A nyugati magyar irodalom ugyancsak sokat tett azért, hogy a Kárpát-medencében élő kisebbségi magyarok életére, kultúrájára és irodalmára felhívja a külföldi magyarság figyelmét.

Amikor a politikai rendszerváltás után és következtében lazult a közép-európai ideológiai helyzet, a nyugati emigráció számos jelentős alakja hazatérhetett az anyaországba és bekapcsolódhatott a demokratikus államépítésébe és a polgárosuló szellemi folyamatok megszervezésébe. Ezeknek a lehetőségeknek azonban közel sem voltak egyértelműek és kedvezőek a konkrét feltételei. A rendszerváltás után úgy tűnt, hogy a nyugati magyar irodalom a magyar társadalom értékrendjében is új megvilágításba került, melyhez hozzájárultak olyan rendezvények és konferenciák, amelyet – példának okáért – a Csokonai Társaság is tartott Hévízen 1994-ben „*Ki fél a nyugati magyar irodalomtól?*” címen. A konferencián elhangzott előadások szövegét és a hozzászólásokat még 1994-ben a Kortárs is lehozta, s úgy tűnt, hogy a nyugati magyar irodalom végleg „*hazatért*”, tehát valójában kiteljesedett a sorsa és megszűnt. A látszat mögött azonban maguknak a nyugati magyar íróknak más volt a véleménye és tapasztalata. Kemenes Géfin László nyilatkozta ezzel kapcsolatban még 1995-ben: „*Szerény véle-*

ményem szerint ez a hazatérés nem történt meg, s ha van közös jellemzője a nyugati magyar költészetnek, az éppen az a hallgatás, amely odahaza körülveszi. Különösen áll ez az ötvenhatos nemzedékre, arra a szilenciumra, sőt bojkottra, amely írásainak hazai »fogadtatását« jellemzi...»¹²³ Borbándi Gyula ugyanezen a fórumon, az egyik 1995-ben készült müncheni interjúban így fogalmazott: „Emigrációs irodalom addig van, amíg emigráció van. A nyugati magyarok túlnyomó része immár nem tekinti magát emigránsnak, hiszen szülőföldjüket bármikor meglátogathatják, haza is telepedhetnek, és a kint maradók nem politikai, hanem személyes okokból tartózkodnak külföldön [...] Viszont a helyzet nem ilyen egyszerű és egyértelmű. Vannak Nyugaton szép számmal magyarok, akik továbbra is emigránsoknak tekintik és nevezik magukat, következésképpen ennek a tábornak költői és írói úgy érzik, hogy emigráns irodalmat alkotnak. A jelenlegi helyzetet tehát ez a megosztottság és felemás állapot jellemzi.”¹²⁴ Bizonyára eltelik még néhány évtized, hogy a nyugati magyar irodalom minden jelentős momentuma, s alkotóinak műve az irodalomtörténeti kontextusban megtalálja a maga valódi helyét, s fejlődésének állomásai, akárcsak sajátos funkciói és erkölcsi hivatásának és küldetésének összetevői letisztulnak.

Pomogáts Béla 2008-ból származó láttelepe pontosító szándékú és a nyugati magyar irodalom horizontjának jelentőségét kitágító értelemmel bír: „Az ország demokratizálása után hazatért magyar gondolkodók: írók, tudósok emigrációs tapasztalatai és felismerései iránt nem mutatkozott igazán nagy érdeklődés, és mindez a szerencsétlen következménnyel járt, hogy a demokráciák világában szerzett jártasság és tapasztalat nem tudta hatékony módon befolyásolni a hazai politikai gondolkodást és közéletet. A jelen világában a kádári korszak lelki és politikai reflexei – különben a közélet mindkét oldalán – még mindig jobban képesek érvényesülni, mint a nyugati demokráciákban megszerezhető elméleti tudás és politikai kultúra lelki reflexei. Talán azért is kell mindig újra felhívni a figyelmet az emigráció szellemi eredményeire, hogy ezek az eredmények elevenebb és tartósabb

123 „...maradok továbbra is kívülálló”. Beszélgetés Kemenes Géfin Lászlóval. In: Erdélyi Erzsébet – Nóbel Iván: Induljunk tehát: otthonról haza. Tárogató Kiadó, Budapest, 1996, 137. o.

124 „Küldetésem nem volt, szolgálatra nem kért fel senki.” Beszélgetés Borbándi Gyulával. Uo. 95. o.

közéleti szerepet kapjanak és követendő mintául szolgáljanak.”¹²⁵ Ugyan a kilencvenes években a diaszpórából hazatérő írókat, szerkesztőket, történészeket és tudósokat a magyar állam különböző elismerésekkel, ki-tüntetésekkel és díjakkal jutalmazott és a magyar hivatalok és intézmények is tanújelét adták a méltánylás nagyvonalú formáinak. Mindez azonban sokkal kevesebbe került – olvashatjuk ki a hazatért nyugati magyar irodalom képviselőinek emlékirataiból –, mint ha annak idején a hivatalos állami körök hallgattak volna szavukra, teljesítették volna kívánságaikat és jobban igénybe vették volna azokat a meglátásokat és szolgáltatásokat, amelyeket a haza érdekében és fejlődéséhez felajánlottak.

Az interkulturalitás aspektusai

Bár a globalizáció és a multikulturalizmus aktualizációjának következtében kitért a világunk, a politikai határok is részben megszűntek, a nyelvi korlátok és a kultúrák közötti különbségek továbbra is megmaradtak. S az sem változott meg, hogy minden ember egy bizonyos kultúrához kötődik leginkább és viselkedését a saját kultúrája befolyásolja a legjobban, éppen ezért, ha különböző nyelvet beszélő ember közötti információcserére kerül sor, interkulturális kommunikációról szokás beszélni.¹²⁶ E széles távú (és egyben szimplifikáló) megközelítés után szűkíthető a kör a a hungarológia és a magyar nyelv oktatásának problémájára, melynek szempontjából fontos feltárandó kérdés, hogy a magyar nyelv és kultúra mennyire tud bekapcsolódni a „*kultúrák cserekereskedelmébe*”, s mennyire tud részt vállalni az interkulturális kommunikációban. Mindez szükségszerűen kihat a

125 Pomogáts Béla: Értékek védelmében. Az emigráció küldetéséről. Vigília, 2008, 5. szám (Módosítva: 2008.6.24.).

126 Az aktuális és sokrétű témához kapcsolódó szakirodalomból most kiemeljük az Interkulturálne interpretácie – Kultúrákői interpretációk című konferenciaanyagot (Szerk.: Alabán Ferenc), Filologická fakulta Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici, Katedra ugrofinských a baltských jazykov, Banská Bystrica, 2000, továbbá Az interkulturális kommunikáció aspektusai című tanulmánygyűjteményt (Szerk.: Simigné Fenyő Sarolta és koll.), Miskolci Egyetemi Kiadó, 2010), amelyek elsősorban azt a kérdést részletezik, hogyan definiálható az interkulturalitás paradigmája modern vizsgálati eszközökkel.

hungarológia oktatási gyakorlatára és a kutatói koncepciók prioritására is. A magyar mint idegen nyelv oktatása a felvetett szempontokból előnyös helyzetben van, mivel több aspektus felhasználására törekedhet az interkulturalitáson belül. Megemlíthetők olyan területek, mint például az eltérő lingvakultúrájú emberek üzenetváltásai (társalgás, levelezés), a nemzetközi információcsere gyakorlata (fordítás, tolmácsolás), a nyelvoktatási aspektusok kérdésköre (nyelvi országismeret), a kultúrák diakrón párbeszéde (komparatiztikai szempontok), vagy éppen a különböző kurzusok (nyelvi világgép kialakítása, nyelvkultúra, specifikus frazeológia) megvalósítása.

A magyar nyelvudomány adóssága, hogy az interkulturális kommunikáció részletes komparatív leírására eddig nem fordított adekvát figyelmet, s a szempontok sem kerülhettek át a magyar idegen nyelvként való oktatási gyakorlatába, melynek szempontjai annak tantárgypedagógiai bevezetésében pontosan meghatározhatóak lennének. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy amikor a magyar mint idegen nyelv oktatása van napirenden, a diákoknak nemcsak nyelvet, hanem megfelelő nyelvkultúrát kellene elsajátítaniuk, amit a jelenlegi oktatási stratégia nem vesz eléggé figyelembe.

Az interkulturális kommunikáció egyik meghatározó alapelve a „*más-ságra*” való épülés, ezért a sztereotípiákkal ellentétben az egyik nyelvkultúra nem lehet jobb a másiknál, csupán más, tehát sajátosságaival tűnhet ki. Ilyen funkcióval bírhatnak az egyes nyelvekben a kulturális specifikum fő letéteményesei a nyelvi reáliák, mivel a szakszerűtlen, nem értő kezelésük és rossz értelmezésük csupán ún. „*kvázi-kommunikáció*”-hoz vezet. Ebből a szempontból például előnyösebb helyzetben vannak a szűkebb régió, tehát a szomszéd népek magyarul tanuló tagjai, akiknek oktatási módszerei (jó esetben) eltérnek a tágabb régió, tehát a földrajzilag távolabbi nemzetek tagjainak oktatási aspektusaitól és módszereitől.

Az interkulturális kommunikáció szempontjai rávilágítanak a kultúrkapcsolatok produktív hatására, illetve ezen hatások kölcsönösségére egy szűkebb vagy tágabb értelemben vett régióon belül. Ezeknek a szempontoknak a figyelembevétele és érvényesítése elősegítheti mind a nemzeti kultúrán belüli értékek, mind a különböző kultúrák közötti kölcsönhatások feltárását. Az interkulturalitás aspektusai alapján értelmezett hungarológia és magyar kultúra oktatása kitérít a diákok látókörét, hozzájárul a külön-

böző nézőpontok jobb felismeréséhez és megértéséhez, valamint természetes módon lehetővé teszi, hogy elfogadják: mindezek párhuzamosan élnek egymás mellett.

Programos célkitűzések – projekt támogatások

A hungarológia magasabb szintjének értelmezésébe beletartozik a határon túli magyarság eredményeinek a felmérése, ismerete is, továbbá ennek a tudományosságnak a nemzetközi megjelenítése. Ezzel kapcsolatos ismeretek alapján alkothatja meg a Kárpát-medencei magyar tudományosság a jelenkor igényeinek megfelelő új kutatási koncepciókat. Az elmúlt két évtized határon túli (külföldi) magyar tudományosságának törekvései és eredményei intézményesített áttekintése után az illetékes szervek (MTA) rámutattak arra, mi az, ami folytatást érdemel és mi az, ami a kutatások új irányát és új minőségét jelenti. Amikor a közelmúltban megjelent a Magyar–magyar interdiszciplináris kutatások, intézményi együttműködések (szerkesztette Fedinec Csilla) című kiadvány, már annak kísérőlevelében Tarnóczy Mariann, az MTA Határon Túli Magyarok Titkárságának vezetője előrejelezte a kiadvány megszületésének körülményeit és távlati célkitűzéseit: „...*Mára jelentős magyar kutatói kapacitások épültek ki a környező országokban. Ennek megfelelően egyrészt szükségesnek látszik külön szakpolitikaként megjeleníteni a magyar nemzetpolitika keretében a Kárpát-medencei magyar tudományosság ügyét, másrészt pedig megérett az idő a magyar–magyar, akár Kárpát-medencei szintű kutatási projektek, hálózatok létrehozásához. Változásra van szükség az Akadémia, sőt megítélésünk szerint a magyar kormányzat támogatás-politikájában is e téren.*”¹²⁷

A programos célkitűzések alapján a korábbi határon túli kisebbségi magyar kutatók egyéni segítése helyett a jövőben az ún. „*projekt támogatások*” igénye kerül előtérbe, amely az esetlegességek kiiktatása érdekében a támogatások eddiginél szigorúbb és következetesebb mérlegelését, az eredmények hasznosításának ellenőrzését tűzi ki, melynek érdekében a szakmai megmértést és az akkreditációs vizsgálatok eredményeit is hasznosítja.

127 Az idézett kísérőlevél 2010. július 12-én kelt.

Görömbei András állapítja meg ezzel kapcsolatban: „Az eszmecsere során körvonalazódott a támogatási rendszer új modellje, amelyben fontos szerepet kap az előre meghatározott kritériumok alapján kiemelt projektek támogatása, a kutatási hálózatépítés interdiszciplináris jellege, valamint a magyarországi és a környező országbeli intézmények együttműködése.”¹²⁸ A tervezett kutatási modell a következő szinteken és fokozatokban valósulhat meg, miszerint a változás hatása további területekre is kiterjed:

Ahhoz, hogy a felvázolt célok megvalósulhassanak több nehézséget szükséges meg- és feloldani. Alapvető különbségek vannak ui. az egyes határon túli kisebbségek tudományos helyzetét és feltételeit illetően. Köztudott például, hogy a romániai magyarság kiterjedt kutatói intézményhálózzal rendelkezik, több száz aktív kutatóval, a szlovákiai magyar kutatók jóval kevesebben vannak, a szlovének és horvátok pedig szakterületenként csupán egy-két magyar kutatóval rendelkeznek. A statisztikák pontosan számon tartják a Kárpát-medencei országok magyar kutatóinak tudományterületi megoszlását és a Magyar Tudományos Akadémia külső köztestületi

¹²⁸ Görömbei András: A Kárpát-medencei magyar tudomány jellege és távlatai. In: Magyar–magyar interdiszciplináris kutatások, intézményi együttműködések lehetősége. MTA, Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottsága, Budapest, 2010, 14. o.

tagságát is.¹²⁹ Az adatbázisok azonban csupán azokat a különbségeket jelzik, amelyek a létszámokból adódnak, nem jelölik viszont azokat a kutatási témákat és prioritásokat, amelyek eltérőek az anyaországitól és az adott állam többségi nemzetétől. Ezek a különbségek bizonyos értelemben korlátoakat is jelentenek azt illetően, hogy a határon túli magyar tudományosság részeit, intézményeit, egyéni kutatóit szakterületekre osztályozva rendszerbe lehessen foglalni, szorítani. Az eredményeket felmutató kutatók, csoportok és intézmények sajátosan kapcsolódhatnak a magyar tudományossághoz, s emellett határozott igényük van saját lényegük definíálására. Az itt megmutatkozó különbségek és feltételek miatt is problematikus az osztályozás és besorolás, még inkább a közös programokba való tömörítés lehetősége. A gyakorlat azt mutatja, hogy egy nemzeti kisebbségen belül is nehéz közös és megvalósítható kutatói projekteket kidolgozni és eredményesen megvalósítani.

* * *

Az utóbbi évek társadalmi közegében kialakult feltételek és lehetőségek tanúsítják, hogy a közös nyelven, kultúrán és identitástudaton alapuló magyarság aktív egységet képez. Ennek az egységnek szerves részét képezi a többközpontúság is, ami a határon túli kisebbségi és a diaszpórában élő magyarságot jelenti, melynek részei különböző más kultúrákkal kerültek közvetlen kapcsolatba és részben azokba integrálódtak. A magyar kultúra egysége azonban az idők során nem tört meg és nem veszélyezteti a szomszédos államok integritását sem, bár ezt nacionalista politikusok igyekeznek hamis ideológiák tárgyává tenni. A magyarságtudománynak érdeke és egyben fontos küldetése van abban a célkitűzésben, hogy az egyes nemzetrészeket és kisebbségeket, bárhol is legyenek, számon tartsa, az eddigieknél jobban odafigyeljen érdekeire és sajátosságaira. Minél alaposabb és hitelesebb lesz azok megismerése, annál inkább világosabbá és érthetővé válnak problémáik és igényeik, szülőföldjükön való boldogulásuk lehetősége,

129 A MTA köztestületi tagságának létszáma a Kárpát-medence országaiban a 2009-es adatokat figyelembe véve a következők voltak: Románia – 523 fő, Szerbia – 185 fő, Szlovákia – 131 fő, Ukrajna – 110 fő.

mint ahogy reálisan újrarendelhetővé válik támogatáspolitikájuk. Oksági összefüggés alapján ezzel együtt potenciálisan megteremtődnek annak a feltételei, hogy empátiával lehessen kezelni a szomszéd népek iránti kapcsolatokat is. Meglátásunk szerint a kisebbségi magyar ügyek integrálása elsősorban szakmai kérdésként kell hogy megjelenjen minden területen. Ez biztosíthatja csak a kívánatos egyenjogúságot, hogy ugyanazok a minőségi kritériumok érvényesüljenek a kulturális, az oktatási, a tudományos és minden más területen a kisebbségi eredmények megítélésében is. Ennek a koordinálásához fontos segítséget és támpontokat adhat a hungarológia azáltal, hogy nemzeti alapokból kiindulva él az összehasonlítás lehetőségeivel, mert ezzel is védi és erősíti a Kárpát-medencei magyar kulturális örökséget, ami egybeesik a magyar nemzetpolitika törekvéseivel. Ennek a ténynek a funkcionális szerepét, akárcsak eszköz jellegét hangsúlyozni szükséges a hungarológia fogalmának újabb értelmezésében és hatásértékének keresésében. Akárcsak oktatáspolitikájában és -szervezésében, mely a méltányos együttélés kilátásait és perspektíváit hivatott biztosítani az integrálódó közép-európai, tágabb értelemben pedig az integrálódó európai közegben.

Irodalom (válogatás)

- A Magyar Tudományos Akadémia munkájáról és a magyar tudomány általános helyzetéről 2015–2016. A beszámoló a Magyar Országgyűlés számára a Magyar Tudományos Akadémiáról szóló 1994. évi XL. törvény 3.§-ának rendelkezése alapján készült az MTA elnökének irányításával. Magyar Tudományos Akadémia, 2017, 133 o.
- A Balassi Bálint Intézet évkönyve (2003): Hungarológia a XXI. században. Főszerk. Ujváry Gábor, Budapest, 252 o.
- Béládi Miklós szerk. (1982): A magyar irodalom története 1945–1975. IV. kötet. A határon túli irodalom. Akadémiai Kiadó, Budapest, 451 o.
- Borbándi Gyula (1992): A nyugati magyar irodalmi lexikon és bibliográfia (lektorálta Alexa Károly), a kötethez készült Előszó Münchenben íródott 1992 februárjában. Az elektronikus kiadás a HITEL Lap-, Könyvkiadó és Kereskedelmi Kft. 1992. évi kiadása alapján készült az OSZK Magyar Elektronikus Könyv-

- tárában az ISZT támogatásával 2006-ban.
- Brandt Györgyi (1998): Gragger Róbert, a hungarológia tudományág megalapítója. Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és hungarológia köréből 37. szám. ELTE BTK, Központi Magyar Nyelvi Lektorátus, Budapest, http://www.zsebi2.hu/berlin/gragger_t.htm
 - Fried István (2012): Bevezetés az összehasonlító irodalomtudományba. Lucidus, Budapest, 264 o.
 - Fried István (1986): Kelet- és Közép-Európa között. Irodalmi párhuzamok és szembesítések a kelet-közép-európai irodalmak köréből. Gondolat, Budapest, 234 o.
 - Gragger Róbert (1921): Munkatervünk (Ford. Hegedűs Rita). In: A hungarológia fogalma (Szerk. Nádor Orsolya). 13–17., <http://mek.oszk.hu/02000/02055/02055.pdf>
 - Határtalan többszólamúságról (2000), Szőcs Géza: Kérdések a XXVI. század költőihöz című versét újraolvasva. Első közlésként a Nemzeti lét a globális integrációban – avagy egy válasz két kérdésre című írás függeléke volt: Határtalan hazában. Ezredfordulós töprengések. Szerk. Dávid Gyula – Veress Zoltán, Erdélyi Könyv Egylet, Stockholm–Budapest, 126-129. o.
 - Jakab András – Körtvélyesi Zsolt szerk. (2017): A Magyar Tudományos Akadémia helyzete és reformlehetőségei. Osiris Kiadó Kft., Budapest, 908 o.
 - K. Lengyel Zsolt (2012): Emigráció, Szórvány, Hungarológia. Válogatott írások 1985–2012. Ráció Kiadó, Budapest, 545 o.
 - Koutny Ilona szerk. (2017): A hungarológia ma: nyelvészet, kultúra és oktatás. A 2017. nov. 30. és dec. 1. között a poznanai Adam Mickiewicz Egyetem Magyar Szakjának 25 éves évfordulója alkalmából megrendezett nemzetközi konferencián megtartott előadások és más cikkek szerkesztett anyaga (Bibliotheca Hungarica; 5.).
 - Maróti Orsolya (2008): Hungarológia a gyakorlatban: műfordítók a Balassi Intézetben. Hungarológia és kultúrákutató, THL2 –1-2. sz. 107-111 o., <http://real.mtak.hu/74798/1/107-111.pdf>
 - M. Róna Judit (1982): A hungarológia régen és ma. In: Jelenkor. Irodalmi és művészeti folyóirat, 1982, 2. sz., 157-160. o.

Az irodalmi regionalizmus – hungarológiai érték

Kisebbségi irodalmunk értelmezéséről

Literary regionalism – hungarological value About the interpretation of our minority literature

Abstract

The study considers the formation of Hungarian cultural regions as a historical fact, as well as the peculiarities of Hungarian minority literature beyond the borders. Formation of regional values usually does not assume experimentation, applies the usual narratives and creates a unique way of communication and language style, with its specific thinking characteristics and emphases. In many pieces of Hungarian literature in Slovakia, the means of artistic expression were minority fate and experience, which provided facts for the interpretation of minority literature. Similar processes and factors have shaped the Central European culture and its literary characters. Based on this, we need to get to the deeper layers of literature and creative motivation in order to create a credible image about the relationship between minority identity and literary value. The path of minority authors' development leads from the search for reality, morality, identity and other literary values until the finding of aesthetics.

Keywords

cultural regions, regional values, minority literature, Central European man, identity, aesthetics, peculiarity, originality, hungarology, communication

„A világirodalmi kánonokban észlelhető regionális vagy éppen nemzeti elfogultság az irodalom felfogásának ellentétes tendenciáira hívja fel a figyelmet. A globalizáló tendenciákkal szemben regionális törekvések jelentkeznek, az egyes régiókon belül a korábbi nemzeti elkülönülések oldódása szintén a regionalizmus jegyében megy végbe. A regionalizmus nem egyszerűen földrajzi elv, inkább kulturális egységekre utal...”

(Szili József: Irodalomtudat-hasadás. Az irodalom interkulturális elmélete)

Identitás- és magatartásformák

A magyar irodalmi regionalizmus keretében (kissé leegyszerűsítve) Magyarország határain belüli és határon túli formákról beszélhetünk. S bár közismert, hogy a magyar kultúrán és irodalmon belül a történelem során kevésbé alakultak ki a regionális decentralizációnak olyan meghatározó intézményei és tradíciói, amelyek Európa fejlettebb nyugati és déli részén található, magyar vonatkozásban is létrejöttek sajátos jegyeket hordozó kulturális régiók. Az ország határain belül például a dunántúli, az alföldi, az ország határain kívül például az erdélyi, a felvidéki szellemiséget meg lehetett és meg lehet ma is különböztetni sajátos jellegénél fogva. Ezek a sajátos jegyek jelen vannak közvetett vagy közvetlen módon az irodalomban, a művészetekben és többek között abban a „*köz-kultúrában*” is, amely a mindennapi életben, az egyes társadalmi rétegek és csoportok gondolkodásmódjában, ízlésében, értékszemléletében és egész mentalitásában megfigyelhetők. Az európai kultúrában és irodalmi közegben létrejövő regionális irányzatok („*Heimatlidichtung*”, „*regionalisme*”...) főként német és francia körben mindig valamilyen hagyományos tájegység szellemiségét, történelmi, illetve kulturális identitását kívánták tudatosan kifejezni (Bajországra, Poroszországra a németeknél, breton, provanszál stb. a franciáknál).

A magyar irodalom története során – eltérően a német és francia közegtől és példaktól – kissé szokatlan az írók és az irodalmi művek regionális aspektusú szemlélete és vizsgálata, bár el kell ismerni, hogy a fejlődés során szokás volt megkülönböztetni a „*helyi színeket*”, a történelmi és kulturális hagyományokat és sajátosságokat. Bizonyára a magyar viszonyok relatív elmaradottsága is közrejátszott ebben, a fejlettebb és polgárosultabb nyugattal szemben. Megjegyezzük, hogy magyar vonatkozásban voltak különböző szintű „*megkülönböztetések*” már a 19. században, s egy Vahot Imre tanulmányban a magyar irodalom három regionális hagyománya, karaktere lett elkülönítve, melynek értelmében a „*dunai*” költők inkább epikusak, a „*tiszaiak*” drámaiak, a „*felvidékiek*” viszont lírai jellegzetességükkel tűnnek ki (Dunai és tiszai költők és Kazinczy Ferenc műiskolája).¹³⁰ Vahot

¹³⁰ Vahot Imre tanulmányát többen idézik munkájukban, így pl. Pomogáts Béla A kulturális regionalizmus című tanulmányában (Kisebbségtudományi Szemle, 1991, 2. évf., 2.

volt az, aki először tett kísérletet a nemzeti irodalom szellemi régióinak körülhatárolására és az általa megkülönböztetett három régió karakterjegyeinek leírására. Ő – földrajzi értelemben szemléletesen és szellemi tekintetben jelképesen – piramisként látta a magyar irodalom topografikus alkatát: a csúcson Kazinczy szűkebb páttriája, a Hegyalja, le egészen a Mátra vidékéig, a talapzat két végpontja pedig a Balaton tája, illetve a Tiszántúl, azaz Debrecen vidéke. Vagyis, már ebben a XIX. század közepén született, még oly elnagyolt kategorizálásban is fölismerhető a magyar irodalom két jellegzetes és meghatározóan sajátos szellemi tája, két karakteres spirituális irányultsága, a „szelíd és mediterrán Pannónia”, valamint a „szilaj alföldi Hungária”.

Kiegészíthetjük a felvázolt képet azzal, hogy Vahot Imre műve nemcsak a magyar tájirodalom föltérképezésének első dokumentuma, hanem olyan kezdeményezés, ami minden további hasonló ihletésű és tárgyú mű irányadó alapját is jelentette. Merthogy a XX. században sorra-rendre születtek a magyar nemzeti irodalom táji-szellemi tagolódását immár pontosabban, árnyaltabban meghatározó művek; e kérdéskörben mások mellett megszólalt Babits Mihály, Szerb Antal, Merényi Oszkár, Veres Péter, Féja Géza, Cs. Szabó László, Hamvas Béla, Tüskés Tibor, de a legismertebb kétségtelenül Szabó Zoltán, illetve az ő Szerelmes földrajz (1943) című könyve. Ez a kötet manapság is a legtöbbet hivatkozott munka, ha egy tájegység irodalmi gényzáról vagy a magyar irodalom genius locijáról esik szó. Szabó Zoltántól táj nemzet-nyelv-irodalom viszonyáról alapvető igazságokat tudunk meg, melyek bekerültek az irodalmi köztudatba is („Mert a nép sok tekintetben a táj alkotása, s a táj sok tekintetben a népé...” stb.).

Tüskés Tibor Pannóniai változatok című művében jogosan figyelmeztet arra, hogy a valódi, súlyos dunántúli hagyományt Zrínyi Miklós, Széchenyi István, Berzsenyi Dániel, Vörösmarty Mihály és Babits Mihály képviseli. Ezt a hagyományt folytatják Illyés Gyula és Weöres Sándor, Keresztury Dezső és Csanádi Imre, Simon István és Nagy László, Fodor András és

sz.), továbbá Tüskés Tibor Pannóniai változatok (Szépirodalmi Kiadó, Budapest 1977, 416 o.) című és Szabó Zoltán Szerelmes földrajz (lírai útirajz, Nyugat, Budapest 1942; Occidental Press, Washington, 1963, 196, 1981, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1988, Osiris Kiadó, Budapest 1999) című kötetében.

Csoóri Sándor, vagy éppen Egry József és Martyn Ferenc művei. Tüskés Tibor esszéinek szerepe és jelentősége is abban áll, hogy felismerte a táji hagyományok és a jelenkori műveltség között levő szerves kapcsolatot, s kísérletet tett arra, hogy megragadja ennek a kapcsolatnak a valóságos jelentkezési módját néhány dunántúli költő, mint Takács Gyula, Csorba Győző, Pákolitz István, Fodor András, Takács Imre, Kalász Márton; író, mint Fülep Lajos, Bertha Bulcsú, Lázár Ervin; és művész, mint Rippl-Rónai József, Egry József, Borsos Miklós (aki csak félig-meddig – tihanyi lakhelye következtében – számít Pannónia képviselőjének) munkásságában. A „*dunántúli*” jelző mögül Tüskés ilyen általános fogalmakat bont ki, mint: „*Világosság, tisztaság, racionális biztonság, arányérzék [...] emberi méretű valóság*”. Ezeket a fogalmakat keresi és igazolja költőinek vagy festőművészeinek munkásságát ismertetve, a pályaképek felrajzolása és a művek elemzése során.

Esetenként azonban tisztázandó, hogy a művészi értékek számvételekor megfelelő helyre kerüljenek a a táji hagyományok és a sajátosságok, mivel az értelmezések során túlzások is megfigyelhetők. Példának okáért megemlíthetjük, hogy 1930-ban Farkas Gyula¹³¹ *A magyar romantika* című művében tett kísérletet arra, hogy a regionális tradíciók jegyeivel magyarázza a születő romantikus irodalom változatait. (Különösen a dunántúli írók: Kisfaludy Károly és Vörösmarty tájjal kapcsolatos élményvilágát mutatta be úgy, mint a nemzeti romantika egyik forrásvidékét.) Ezek az elképzelések azonban nem érintették komolyabban a magyar nemzeti irodalom szemléletét és történetének feldolgozását. A magyar irodalomtörténet-írás – a múltban és a jelenben egyaránt, köztudottan ugyanis – nem regionális, hanem eszme-, irodalom- és stílustörténeti szempontok, illetve vizsgálatok nyomán rajzolt képet a sok évszázados magyar irodalmi kultúráról, s a tájélmények vizsgálata csupán színezte ezt a képet, mint ahogy színezte azt az írók történelmi ismereteinek és élményvilágának elemző vizsgálata. Tudatosíthatjuk az axiómát, hogy az érték mindig egyetemes – s ha jelző-

131 Farkas Gyula irodalomtörténész 1894-ben született Kismartonban (ma Ausztria-Burgenland). Egyetemi tanulmányait Budapesten, Halléban és Párizsban végezte. Magyar és német intézményekben tanított. 1947-től az 1957-ben bekövetkezett haláláig a göttingeni egyetem tanára volt. Műve, *A magyar romantika*. Fejezet a magyar irodalmi fejlődés történetéből, legutóbb 2012-ben az *Attraktor* (Gödöllő) kiadásában jelent meg.

vel is illetjük, annak sajátos tartalmi vonatkozásait kell értelmeznünk. A mai irodalom- és művészet történésznak tehát bizonyára nem az a feladata, hogy ne vegye észre, vagy rosszabb esetben tagadja a táj és a kultúra között feltételezett összefüggéseket, hanem az, hogy a valóságos (a szellemtörténet által feltételezettnél bonyolultabb és összetettebb) összefüggérendszeret írja le, olyan rendszert, amely számításba veszi a táji jellegzetességek történeti, kultúrtörténeti és szociológiai eredőit is.

* * *

A határon túli magyar kisebbségi irodalmak közül a legnagyobb múlttal és egyben a legtöbb eredményt és irodalmi sajátosságot felmutató irodalmat említjük. Az ún. erdélyi gondolat eszméjét, a transzilvanista történelemfelfogást egyrészt értekezésekben és publicisztikában, másrészt szépirodalmi alkotásokban már a két világháború közti időben főként Kós Károly adta közre, fejtette ki (*Erdély – Kultúrtörténeti vázlat*¹³²). Erdély ennek értelmében úgy jelenik meg, mint sajátos földrajzi, történelmi és kulturális egység, melynek népei (a magyarok, a románok és a szászok) egyrészt saját „*anyanemzeteikkel*” tartottak fenn szoros kapcsolatot, másrészt pedig az együttélés folytán élénk és ható kulturális és művelődési kapcsolatba is kerültek egymással. Ebben az esetben az említett népcsoportok viszonylagos egyensúlya alakította ki a regionális (autonóm) kulturális fejlődés lehetőségét.

Általános értelemben tehát elmondható, hogy a legjelentősebb magyar kulturális régiók valójában történelmi adottságnak tekintették és tekintik jelenünkben is sajátos helyzetüket, elfogadva azt, nem is törekedtek annak bizonygatására és külön definiálására. Ilyen értelemben nem váltak semilyen ideológia részévé, s inkább erkölcsi- és magatartáseményként jelentettek a nemzet, az irodalom és az emberek tudatában. Ehhez kapcsolódott a szellemi, az irodalmi és művészi formában való regionális sajátosságok megfogalmazása és megjelenítése.

132 Kós Károly: *Erdély – Kultúrtörténeti vázlat*. Erdélyi Szépművészeti Céh (Reprint), Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1988.

Hungarológiai érték a regionalizmusban

Az irodalmi regionalizmus és sajátosság értékei részben megegyeznek az ún. nem regionális értékek rendszerével, másrészt részben különböznek attól. Az esetek túlnyomó többségében egy regionális közegben képződő, létrejött irodalmi és művészi értékélmény egyúttal közösségteremtő energiával és hatásértékkel bír. Ezért is kezelhetjük úgy, mint sajátos hungarológiai értéket. További ismertető jegye, hogy (részben eltérően a modern művészetek értelmezésétől) a regionális műérték bizonyos szinten és mértékben levezethető a korábbiakhoz való viszonyából, sajátosságai révén kapcsolatban áll az előzményekkel. A regionális közegben létrejött műérték – akárcsak általános értelemben – nem vezethető le a műfaji előírások és formák teljesítéséből (vagy éppen tagadásából). Hangsúlyozottan érvényes ebben a közegben is, hogy minden egyes mű magának teremti meg formaelveit, amelyeket „*önerőből*” kell kiteljesítenie. Eleget kell tennie annak az igénynek, hogy önmagát „*konstituálja*” a befogadóban.

A leginkább hagyományokból megszülető regionális érték az új történelmi és társadalmi változások és kihívások következtében dialektikusan kapcsolódik a fejlődés, majd a perspektíva azonosítható vonalaihoz és irányzataihoz. Mondhatnánk azt is, hogy a regionális érték létrejöttét elősegítő (irodalmi) hagyományok az idő előre haladtával meghatározzák azok fejlődési, változási irányait és legfontosabb nembeli orientáltságát. Ebben az esetben figyelembe kell venniük a genezis által adott sajátosságokat, valamint a jelen, illetve a későbbiek számára jelentőséget és értelmet biztosító perspektivikus lehetőségeket. Ebbe ugyanúgy beletartozik a regionális tájékozódáson túl (pl. a szülőföld közösségi tapasztalatainak és élményeinek világa), mint az egyetemes szintű tájékozódás (pl. a kisebbségi magyar irodalmak esetében az összmagyar irodalomba való integrálódás iránya). Nyilvánvalóan ez a történetileg kialakult több irányú orientáltság genetikusan is kódolt, s a magyar irodalom kontextusán belül meghatározó jelentőségű a regionális irodalmi érték kialakulásában.

Az irodalmi alkotásban levő érték feltételezi a szerzőhöz (alkotóhoz) fűződő genetikus viszonyt, s az értéket képviselő sajátosság helyzeténél fogva is érintett helyzete által, továbbá részese az alkotó gondolati-emoci-

onális viszonylatainak és dimenzióinak. A regionális érték célközönsége elsősorban saját regionális (kisebbségi) közege, s azon keresztül az azonos nyelvű és kultúrájú befogadói réteg, magyar kontextusban beleértve az ösz-szmagyar irodalom befogadó közönséget, egy további szinten pedig, minden magyarul olvasó befogadót. A műalkotás értéke és hitelessége is függ a szerző (alkotó) kompetenciájától, s attól, hogy az mennyire képes saját élményeit esztétikailag értékessé tenni. Ez a sajátos viszony egyik meghatározó jellemzője az „*alkotói autentikusság*”, melynek segítségével definiálható a regionális szerző műve, s melynek létrejöttékor az alkotói attitűd, az alapeszme és érzelmi töltet valójában egy forrásból fakad. Az alkotó és műve a regionális közegben így tehát már genezisénel fogva sajátos szimbiózist alkot, minden külön- és kívülállási viszonyt felszámol és egyúttal egyedi kommunikációs módot és nyelvi, stílusközeget hoz létre. A regionális írói és költői magatartás elkülönítő jegye az is, hogy nem elsősorban a szövegközpontú és kísérletező motiváción alapszik, hanem jóval inkább ún. tapasztalati indíttatású, mely kedveli a „*mimetikus értékteremtést*”. Ennél fogva nagyrészt üzenetközvetítő szándékot és gondolatot hordoz, amit hitelesen akkor képes kiteljesíteni, ha kevésbé kísérletezik és leginkább a szokványosnak tartott narratív technikákat alkalmazza. Talán azért is valószínű, hogy az irodalmi formákkal való kísérletezés regionális kontextusban kevésbé gyakori, minek következtében a kritika körében figyelmet vált ki. S ez igaz azokban az esetekben is, ha a kísérletezés nem több más nemzeti irodalmakból átmentett szövegalkotási módnál, mondjuk kollázs-nál vagy montázs-nál.

A regionális irodalmakra általában jellemző még az az elbeszélői és asszociatív stílus, annak sajátos gondolkodási jellegzetességeivel és hangsúlyaival, sémáival és érzékenységi területeivel. A szövegen túlmenően a nyelvileg ki nem fejezett jelentéstartalom, kommunikációs mód is árnyalja a regionális szövegkontextust. A regionális kultúráknak ismertetői továbbá azok a nonverbális utalásoknak és gesztusoknak a sora, amelyeknek természetes használata jellemzője a regionális szövegeknek. Ennek egyik fontos eleme és összetevője lehet példának okáért a multikulturalizmus, melynek szintén megvannak a vizsgálódási eljárásai és a maga esztétikája.

A tipizált irodalmi tudatforma a valóság képével és ismeretével

A szlovákiai magyarok számára – ahogy azt már mások és másképpen is megfogalmazták – Fábry Zoltán, Győry Dezső, Dobos László, Tózsér Árpád, Duba Gyula, Gál Sándor, Cselényi László, Grendel Lajos, Talamon Alfonz és mások szövegei, művei forrásértékűek, a szlovákiai magyarság lényegének és mélyebb ismeretének forrásai. Többet jelenthetnek, mint a történelemkönyvek és dokumentum-interpretációk, s így a (cseh)szlovákiai magyar írásbeliség alapszövegei, művei közé kell sorolnunk azokat. Amikor Turczel Lajos és Fónod Zoltán egész kisebbségi irodalmunkról és Fábry Zoltán életművéről, Szeberényi Zoltán Győry Dezső költészetéről alkot átfogó képet, vagy amikor Koncsol László és Zalabai Zsigmond saját nemzedékének lírikusi és prózaírói teljesítményeit értelmezi és méri fel, központi helyen szerepel a valóság és a kisebbségi helyzet művészi kifejezésének értelmezése. Nyomon követhető ez az ún. „kísérletezők” és a fiatalabb alkotói generációk önkifejezésének jellemzésében és értékelésében is. Bár előfordul, hogy a kritikusai vagy elemzői szempontok ignorálják ezt a hagyományokkal rendelkező megközelítési szempontot, ill. motívumot. Mindez persze kritikusai hozzáállástól függetlenül létező fenomén, tehát tényként kezelendő.

A szlovákiai magyar irodalom sajátosságait felmutató és hangsúlyozó nézetek, vélemények sorából most csupán kiválasztunk néhány jellemzőnek mondhatót. Szeberényi Zoltán, aki aránylag sokat foglalkozott a szlovákiai magyar irodalom alkotóival és műveik értékelésének kérdéseivel, az egyik vele készült interjúban a század elején így vélekedik: *„Én nem röstellem azt, amit most nem nagyon becsülnek, hogy kisebbségi irodalommal foglalkozom, mert úgy érzem, hogy ennek az irodalomnak megvan a maga feladata, a kisebbségi írónak megvan a maga küldetése. Ezt mással helyettesíteni nem lehet. Nevetséges, hogy most azon vitatkoznak, van-e szlovákiai magyar irodalom, vagy nincs. Ezek olyan mondvacsinált problémák. Egy biztos, hogy az író nem független a társadalomtól, amelyben él, és ez visszahat, visszatükröződik az írásban, a műben. Hiszen a kisebbségi helyzet, sors áthangolja a fogalmakat. Nálunk egészen mást jelent a haza, mást jelent a szülőföld, és mást jelent az úgynevezett tájélmény. Mindez*

egészen másként jelenítődik meg a szlovákiai magyar írónál, mint annál, aki a többségi nemzet tagjaként saját országában él."¹³³ Egy egész életmű tapasztalatainak leszűréseként is értelmezhetők ezek a sorok. Summázatai egy irodalomról alkotott – legtöbbször elfogadható – véleménynek, mely túl a gyermekbetegségeken és történelminek mondható szakaszokon öszszmagyar irodalmi értékeknek is forráshelye. A Szeberényiéhez hasonló vélekedéseket tudunk felmutatni Fónod Zoltán, Csanda Sándor, Koncsol László, Duba Gyula és további – az idősebb és a fiatalabb generációhoz tartozó irodalomtörténészek és írók körébe sorolható – alkotóknál.

Az irodalomkritikus középnemzedék véleményét is tipizált jelenségként kezelhetjük, amelynek szintén megfontolandó tanulságai vannak. Zalabai Zsigmond – aki a „*Fábry-féle valóságérzék és etikai érdeklődés*” egyensúlyba kerülését igyekezett megvalósítani az „*esztétikai elemzéssel, az irodalmibb és műközpontúbb gondolkodással*” – tisztán látta azt a kettősséget, amely a szlovákiai magyar irodalmat mindig is jellemezte. Így fogalmazott: „*Én hiszek abban, hogy a nemzetiségi körülmények között van valamiféle szerepe, küldetése az írónak, az irodalmi tudatformának pedig pótolnia kell olyan egyéb – nem létező, vagy csökevényes – tudatformákat, melyek a nemzetiségi irodalomból hiányoznak. Ugyanakkor jótányit sem vagyok hajlandó engedni abból, hogy az író, bár gondolkozzék népben, nemzetben, és művei révén formálja a közösségi tudatot, ám az irodalmat mégiscsak irodalomként, a maga saját esztétikai törvényeinek megfelelően kell megélnie. Tehát a szlovákiai magyar írónak kijáró jelzők a következő sorrendben kellene hogy álljanak: nem szlovákiai és magyar és író, hanem író és magyar és azon belül – történetesen mert a sorsa úgy hozta – szlovákiai.*”¹³⁴

A szlovákiai magyar irodalom említett kettősségének hangsúlya reális szemléletet tükröz. Az egymástól eltérő szélsőséges felfogások, becsmérlő vélemények még nem változtatták meg soha ennek az irodalomnak a státuszát és minőségét. A fiatalabb irodalmárok körében is akad a valós tényeken alapuló véleményyt formáló elemző és értékelő kritikus. Ennek jó és

133 Egy irodalom szolgálatában. Lacza Éva beszélgetése a 75 éves Szeberényi Zoltán irodalomtörténésszel, Szabad Újság, 2005. augusztus 10, 11. o.

134 „...mindig csak a líra körében mozogok”. Beszélgetés Zalabai Zsigmonddal. In: Erdélyi Erzsébet – Nóbel Iván: Induljunk tehát: otthonról haza. Tárogató Kiadó, Budapest, 1966, 33. o.

egyben meggyőző példáját láthattuk Csanda Gábor szemléletében és emlékeztetésében a Fejezetek a szlovákiai magyar irodalomból című, az Irodalmi Szemlében folytatásokban közölt, összefoglaló írásában. Értelmezései irodalomtörténeti alapállásból indulnak ki, elfogulatlanul szemléli és kezeli a szlovákiai magyar irodalom létét bizonygató és kétségbevonó, vagy éppen tagadó véleményeket. Kortársai közül a legkörültekintőbben és legmegbízhatóbban foglal állást és minősít. A tankönyvbe szánt anyag – ami meg is jelent irodalmi tankönyvként a középiskolások számára – így tudott eleget tenni céljának, funkciójának és az elfogulatlanságon alapuló szemléleti objektivitásnak. Ezzel nem azt akarjuk állítani, hogy Csanda Gábor néhány kitétele nem képezheti vitatárgyat (pl. a „*kettős kötődés*” kommentálása, vagy éppen a szlovákiai magyar irodalom „*múltjának*” kezelése stb.), de mindenképpen nagyra értékelendő, hogy e kisebbségi irodalom néhány jellegzetes alkotására jó kritikai érzékkel hívja fel a figyelmet. Teszi ezt úgy, hogy megismerte az idősebb alkotógenerációk műveit is, és biztos kézzel képes válogatni azokból. Elveti az olcsó megoldásokat a szlovákiai magyar irodalom létének megkérdőjelezését illetően, mivel az általa kiválasztott szövegek „*az irodalomváltozatok problematizálását szolgálják*” és különböző olvasatok lehetőségeire alkalmasak. Több kortársával ellentétben nincs szándékában megfellebbezhetetlennek látszani, teret enged a másképp történő értelmezések lehetőségének is. Megközelítésében – nem véletlenül – külön fejezetet szentel az irodalom és a valóság összefüggésének és megállapítja: „*A szlovákiai magyar irodalom és kultúra helyzete (specifikuma) és ennek megítélése elvonatkozhatatlan a szlovákiai magyar identitástól, nemkülönben ennek folyamatos változásaitól, mely identitásváltozások természetesen e kisebbség története alakulásának következményei. A megtörténtek ismerete, a történelmi tapasztalat mint a kisebbségi önértéktudat alapja ebben a folyamatban az irodalmi mű hitelességének ismérvévé válhat, de legalábbis valamiféle követelményként merülhet fel e kisebbség képviselőinek önismeretére vonatkoztatva.*”¹³⁵ Összecseng mindez azokkal a véleményekkel, amelyek a szlovákiai magyar irodalom nyitottságának követelménye és az esztétikai értékprioritása mellett nem feled-

135 Fejezetek a szlovákiai magyar irodalomból (1). Irodalmi Szemle, 49. évf., 2006/11, 62. o.

keznek el ennek az irodalomnak a valóságos helyzetéről, amely közvetve és közvetlenül mindig nagyban befolyásolta e kisebbségi irodalom „*teremtett világának*” tudati állapotát. Ennek az irodalomnak a „*szövegszerűsége*” és „*nyelvi természete*” mellett fontos a valóságból való származása és „*világszerűsége*”, pontosabban a létező világból való építkezése és irodalmat teremtő kontextusa.

* * *

Azok számára, akik a szlovákiai magyar irodalom és kultúra értékelésének és megítélésének kérdésében mondanak véleményt, nem lehet mellékes a valóságra való hivatkozás. Már csak azért sem, mivel valóság nélkül egyetlen író és művész sem él meg, s azért sem, mert „*emlékezet nélkül sincs művészet*”. A szlovákiai magyar irodalom létének megkérdőjelezése inkább kisebb, mint nagyobb hatékonysággal búvópatak módjára újból és újból előjött, előjön, majd – éppen a valósággal való szembesülése után – elhalványodott, erejét és hatását veszve megszűnt. A kérdésfelvetés jó-részt mechanikus volta nem figyel az „*emlékezetre*”, nincs kellő történetisége, ignorálja a sajátosságokat és a fejlődés tényét. A paradigmaváltásra való hivatkozások igyekeznek elfelejteni a folytonosságot és a változások dialektikájának menetét, esetenként durva szimplifikációkat eredményeznek. A közel sem lineáris képet mutató fejlődésben megvan a helye a részleges változásoknak is, sőt a visszatérő momentumok megjelenésének és továbbélésének. Elvakultnak kell lenni ahhoz, hogy ezeket az elemző szem ne vegye észre. Irodalmi és művészeti berkekben – jelenünkben maradván – például a posztmodern fokozatos térvesztése és egyben elhalványulása kellő mintaként szolgál. A posztmodern prominensei mostanság már maguk „*realista*” és „*újrealista*” műveket írnak a magyar irodalomban is. Újból fontossá vált a „*történet*”. Nyilatkozataikból is egyértelművé válik, hogy például a nemrég elhunyt Esterházy Péter, vagy éppen a szlovákiai magyar Grendel Lajos és mások prózájában a „*sztori*”, a „*mese*” (tehát a tartalmi rész) alapvető és meghatározó fontosságúvá válik. Ebben az értelemben esetükben is „*realista*” alkotókról beszélhetünk, bár nyilvánvalóan nem a fogalom történelmi, két világháború közti értelmezésének megfelelően.

Itt és most nincs szándékunkban felsorolni azokat a véleményeket, indokolt és kevésbé indokolt eszmefuttatásokat, amelyek a szlovákiai magyar irodalom létének megkérdőjelezésével foglalkoztak. Csupán jelezzük, hogy voltak köztük olyanok is, akik ab ovo „hiábavaló” kérdésfeltevésnek, provokációnak minősítették az egész ügyet. A gyakran sarkított véleményt nyilvánító Cselényi László idevonatkozó végső következtetését idézem, aki egyik írásában „szubjektív mérleg”-et készített a csehszlovákiai magyar írásbeliség negyven évéről: „...arra sincs szükség, hogy újra meg újra feltegyük (ki tudja ki és mi által sugalmazva) a hiábavaló kérdést, hogy van-e egyáltalán csehszlovákiai magyar irodalom?”¹³⁶ A probléma ilyen minősítésére azért került sor, mivel a szlovákiai magyar irodalom által felmutatott eredmények akkor sem hagytak kétséget az iránt, hogy meg lehessen kérdőjelezni azokat. Hozzáteszük, olyan kisebbségi közösség irodalmáról és kultúrájáról van szó, amely a létrejöttétől számított eddig eltelt közel száz év alatt kényszerközösségből saját identitással bíró közösséggé alakult át, amihez nyilvánvalóan a közösen átélt élmények sokasága kellett. Ez a kisebbségi sors és élmények szolgálták az irodalmi feldolgozás témájául és tárgyául a szlovákiai magyar alkotók és az irodalom számára, hogy művészi formába jelenítse meg azokat.

Az emlékezet kedvéért említjük meg, hogy a szlovákiai magyarság saját identitásának tényét történészek és szociológusok szaktanulmányai és felmérései is kellőképpen igazolják. Azok tehát, akik e kisebbségi közösség tagjaként tagadják, vagy kétségbe vonják e közösség irodalmát és kultúráját, bizonyos mértékig saját identitásukat is megkérdőjelezzik, s nem vállalják a saját helyzetükkel való szembesülést. Általában, és ebben az esetben is, csupán a kérdések megfogalmazása nem elégséges, mivel nem motivál válaszadásra, inkább további kérdéseket provokál és indokolatlan reakciókat válthat ki.

136 Van-e hát szlovákiai magyar irodalom? Irodalmi Szemle, 36. évf., 1993/7-8, 65. o.

A szellemi formációk kapcsolata és a kisebbségi irodalom további értelmezései

Nem szabad elfeledkezni arról, hogy a kisebbségi magyarok sajátos és fontos munkát végezhetnek/végeznek a szellemi javak és kultúra csereforgalmában. Ez a lehetőség figyelhető meg abban az esetben is, ha mostanság nem szokás gyakran emlegetni ezt a tényt. A kisebbségi magyar alkotók eredeti művei új tapasztalást és új érzékenységet is továbbítanak a világ felé, mivel bennük és általuk meghonosodhatnak olyan formák, irányok és áramlatok, amelyek összeötvözik a magyar tradíciót a szomszéd népek irodalmának egyediségével. S bizonyára nem kell külön hangsúlyozni és méltatni az esetenként (sajnos) nem kellően értékelt, vagy éppen lebecsült, de mindig újra és újra esedékes fordító-ismertető-interpretáló szellemi munka hasznát. Ehhez a kérdéskörhöz kell hozzátennünk azt, hogy Közép-Európa népeit voltaképpen csak (nota bene) a nyelv és a múltból örökölt sokféle előítélet választja el egymástól. Másrészt: az életforma és a műveltségi szint és vonzalom alig különbözik. Ha tehát egymás nyelvét megtanuljuk és az előítéletek falait fokozatosan lebontjuk – ahogy azt már tapasztalt történészek és komparatisták javasolták és szorgalmazták –, olyan általánosan érvényes felismerésekre tehetünk szert, amelyek még elméletileg sem lehetnek közömbösek. Az ún. „népi történelem” ebben a régióban ugyanis nem ugyanazon a vonal mentén alakult, mint a nemzetek (államok) történelme, mivel ez utóbbit politikai érdekek és irányított ideológiák mindig nagyban befolyásolták. A létrehozott hamis tudatok hatottak az egyénekre és az egyes népekre, de természetes fejlődési menetüket csak időlegesen tudták eltéríteni. Ezért volt úgy, hogy még a legfeszültebb politikai helyzetekben és szított ellenségeskedések idején is, mindig voltak egymásra utaltságok, mélyrétegi és kulturális érintkezések, és ezzel járó párhuzamos jelenségek, amelyek tudatosítása közben más szint és jelentőséget kaptak az evidens különbözőségek is. Sajnos megállapítható az a tény, hogy hiányzik – pontosabban eddig még nem jött létre – egy olyan tudományszak, amely körültekintő szakszerűséggel feltárja és tisztázza, hogy milyen összetevők, tényezők hogyan és milyen mértékben alakították és formálták Közép-Európában az említett kettős – a „népi” és „nemzeti” – történelem körülményeit.

Ennek szerves kiegészítője lehetne a „közép-európai embert”, a közép-európai kultúrákat, irodalmakat sajátos meghatározó erőik, lehetőségeik vonalán történő értelmezések sora. Feltételezhetően ilyen elemzés, mely kiegészülne egy hasonló történelemnyomozás eredménnyel (még ez sem valósult meg!), minek következtében nyilvánvalóvá válna a tény, hogy ezek a népek sokáig nem a régió (táj) egyesítő (párhuzamosító) egymás mellettségben vagy éppen elválasztódásban éltek, hanem egy kívülről jövő politikai szempont, beléjük konstruált ideológia határozta meg egymáshoz való viszonyukat. Ez lehetett az oka annak, hogy a közép-európai régió népei egymással szemben is, bizonyos szinteken izolálták a saját kultúrájuknak és történelmüknek a jellegét. Még a legfejlettebb szellemi formációk és csoportok – kevés kivételtől eltekintve – sem törekedtek arra, hogy tényfeltáráon és jellegadóan feltárják, megismerjék és megértsék egymást, s ne maradjanak meg az esetleges és véletlenszerű kapcsolatoknál.

Az összehasonlító irodalomtudománnyal foglalkozók szerint is számtalan példa és megállapítás igazolja a kisebbségi magyar nemzeti irodalmak sajátos helyzetét és annak értelmezhetőségét. A jellemzések sorából ebből az alkalomból csupán két meglátást emelünk ki. Dobossy László, aki módszerességgel törekedett arra, hogy a közép-európai népek életében, kultúrájában a közös vonásokat és gyakran a felszín alatt érvényesülő párhuzamokat értelmezze, meggyőzően írta le: „...a szétszóródás után a szomszédos országokban új életre kelt részirodalmaknak igenis van sajátos és csak általuk vállalható szerepük az egyetemes irodalom távlatában: szép és hasznos feladatként, magyar nyelven, irodalmi hagyományainkba ágyazottan ők szövegezik meg azt a többit, azt a mást, ami általános érvényű tapasztalatként fakad a népek közt élés különleges állapotából [...] Peremmagyarok ők, s mégis olyan tapasztalat hordozói, amelynek érvénye túlmutat a hely és idő korlátain. Számukra a nemzethez tartozás nem valami változtathatatlan adottság, hanem önkéntes választás dolga.”¹³⁷ Dobossy László véleménye azért is felfigyeltető, mivel háttérben az a felismerés is meghúzódik, hogy a szlovákiai magyar irodalom első köztársaságbeli írói közül „úgyis szólván senki sem emelkedett a magyar szellemi munka élvonalába [...] Mert úgy írtak, ahogy akkor Pesten írtak...”, akik viszont „elszakították a budapesti

137 Dobossy László: A közép-európai ember. Magvető Kiadó, Budapest, 1973, 12. o.

*köldökzsínórt, s merészebben tájékozódtak a gondolkodás és az alkotómunka új vívmányairól, előbb-utóbb majdnem valamennyien igazolódtak.”*¹³⁸

Ami érvényes lehetett a két háború közötti időben, az időszerű társadalmi, politikai helyzetnek volt köszönhető, s bizonyára átmenetiségével is kitűnt. Különösebben bizonygatni nem szükséges, hogy az anyaországgal való szoros kapcsolat a határon túli kisebbségi magyarok kultúrájában, irodalmának fejlődésében nélkülözhetetlen és pótolhatatlan szereppel bír. Jelenünk magyar integrációs törekvései is a történelmi múlt, továbbá a magyar kultúra és nyelv egységbe tartozásának igényét, mint sajátos hungarológiai értéket, juttatják kifejezésre. A „budapesti köldökzsínór” megerősítéséről van tehát szó, amely táplálja és önigazolásának, identitásának fontos részét adja a nemzeti kisebbségi sorban élőknek. Azt is megerősített axiómaként láthatjuk, hogy a fejlődés során a szükségszerűség fölébe kerül az esetlegesnek és helyet adott a véletlennek. A jelenünk kívánt integrációs törekvései által deklarált elvek különböző szintjei korántsem a nemzeti elvek mellőzésével valósulnak meg, a kis létszámú nemzetek, nemzeti kisebbségek helyzetére pedig jellemző az adott közösség kultúrájának az egyén és az emberiség kultúrája közé iktatása, amely a magyar kultúrában és irodalomban időnként alaptörvényként jelenik/jelenhet meg.

* * *

Egy másik, elméleti kutatásairól ismert szlovák komparatista, Dionýz Ďurišin több fejtegetésében is foglalkozik a „kisebbségi”, ill. „nemzetiségi” irodalmakkal, s megállapításokat tesz a szlovákiai magyar irodalom kutatásának szempontjaival kapcsolatosan is. Ezeket a szempontokat az összehasonlító irodalomtudomány, pontosabban az irodalmak közti folyamat elmélete alapján kínálja, s lehetőségeit a szlovákiai magyar irodalom adott kontextusaihoz (összefüggésrendjéhez) kapcsolja. Megállapítása a kisebbségi/nemzetiségi irodalmak relatív önállóságát hangsúlyozza: „*A nemzetiségi irodalom az »egésznek« nem csupán része, hanem önálló irodalomtörténeti egység, s ebből adódnak sajátos kapcsolatai a nemzeti irodalommal és az irodalomközi folyamatokkal. Keletkezését, önépítő formáit*

138 Uo.

és további fejlődését egyfelől a regionális irodalmak és a nemzeti irodalom, másfelől a nemzeti irodalom és az irodalomközi jelenségek szempontjából ítélni lehetjük meg. Az irodalmak közötti helyzetét tekintve tehát létezése sokdimenziós.”¹³⁹ A szlovákiai magyar irodalom fejlődésének történetiségét is figyelembe véve Ďurišin rámutat arra a tényre, hogy az öntudatosodási folyamat fokozatosan valósult meg, egymásnak ellentmondó törekvések kíséretében, s hogy ennek a nemzetiségi irodalmak fejlődését alapjában véve két összefüggésrend határozta meg. Egyrészt kapcsolata a magyar nemzeti irodalommal, másrészt összefüggéseinek és specifikus szerepének keresése a (cseh)szlovák államalakulat irodalmi életében. Az alapvető kontextust a „kisebbségi” irodalom és a később kialakuló „nemzetiségi” irodalom közötti jelentésbeli különbséggel jellemzi: a fejlődés „kisebbségi” szakaszában az önálló lét tudata csak potenciálisan, „nemzetiségi” szakaszában pedig a sajátosság- és önállóságtudat meghatározó módon van jelen. Ahogy Ďurišin fogalmaz: „A csehszlovákiai magyar irodalom önállósága csupán ennek az irodalomnak az új csehszlovákiai politikai-társadalmi és irodalmi helyzetben betöltendő új feladatköre és küldetése felismerése által nyerhetett teljes jelentést”.¹⁴⁰ Ďurišin azt is sugallja, hogy ez a kisebbségi irodalom – mint szuverén egység és egész – olyan mértékben formálhatja kapcsolatait az adott államalakulatban, és azon túl, amilyen mértékben tudatosítja önállóságát és egyben sajátos feladatkörét. A szlovák kutató szempontjai és vitára serkentő nézetei első megközelítésre is külön tanulmányt érdemelnének...

* * *

Dobossy László és Dionýz Ďurišin is (bár értelmezéseik különbözőek) egyetért abban, hogy a szlovákiai magyar irodalom többletfeladatok ellátásában is eredményes lehet, sajátos jegyekkel bír és a helyzetükből adódó szerepeket vállalhatnak. Közös jegyeket tartalmaz véleményükben az is, hogy a kisebbségi irodalom sorsának biztosítékát nem az anyaországhoz való kapcsolatuk meghatározottságában látták. Az önálló úton járás, saját

139 Dionýz Ďurišin: A nemzetiségi irodalom mint irodalomtörténeti egység. In: Kontextus. Madách-műhely, Bratislava, 1985, 111. o.

140 Uo., 113. o.

intézményrendszer kialakítása és működtetése, a társadalmi és politikai, továbbá kulturális előnyök felfedezése és kihasználása szuverenitásukat és autonómiájukat erősítő tényezők. Dobossy László a merészebb és szabadabb tájékozódás lehetőségéből indul ki, amikor a két világháború közötti csehszlovákiai magyar irodalom új lehetőségeit látja, Dionýz Ďurišin viszont az adott (szocialista) rendszer vívmányaként és letéteményeként tartja számon az 1945 utáni kisebbségi irodalmak alaphelyzetét, további fejlődésének, erősödésének feltételeit. Ebben a kérdésben mindketten történelmileg bizonyos egyoldalú, tehát kevésbé azonosítható, ideiglenes feltételrendszerből és ideológiailag felismerhető tényezőkből indultak ki, amit már időszerűtlenné tett, meghaladt a társadalmi és politikai fejlődés Közép-Európában is.

* * *

A történelem és a társadalmi fejlődés ezekben az esetekben is rácsófol az előző időszakokban keletkezett – elfogadhatónak látszó – véleményekre és teóriákra. A Dobossy László és Dionýz Ďurišin által deklarált vélemények ugyan saját idejükben újszerűnek tündek és hatottak bizonyos körökben, az európai integrációs törekvések, s bennük a magyar kultúra integrációs törekvései és az országhatárok légiesülése, az anyaország és a határon kívüli kisebbségi magyarság összetartozásának felerősödő eszmeisége differenciáltabb, sőt ellentétes irányú fejlődési tendenciát és egyben perspektívát jelent a kisebbségi magyar nemzeti irodalmak számára. A szülőföld és a hazai táj alapvető meghatározó jellege mellett az anyaországhoz való tartozás tudata erősödik fel a történelmi múlt példájára, elsősorban a kultúra és területei határtalanításával. A Dobossy és a Ďurišin által hirdetett „önállóság” paraméterei ártértékelődnek, leegyszerűsödnek és más irányt vesznek, szekundér helyre szorítva a „befogadó országot”, és természetes módon primér helyre emelve a magyar nemzethez való tartozást és kapcsolatrendszer erősítését.

Az irodalom és alkotói lélektani motiváció mélyebb rétegeihez kell eljutnunk ahhoz, hogy hitelesebb képet kapjunk a nemzeti kisebbségi identitás és az irodalmi érték összefüggésrendjéről. A kérdés összetettsége –

mellyel már több írásunkban is foglalkoztunk¹⁴¹ – elfogadja és igazolja azt a felismerést, hogy a nemzeti kisebbségek kulturális identitása és az esztétikai érték között közvetlen kapcsolat is létezik, s hogy a művészi érték mint sajátos hungarológiai hozadék, hatékonyan elősegíti a nemzeti kisebbség kulturális identitásának meghatározását és felmutatását. S mindez már nem külső, hanem belső és minőségi paramétereket jelent. Ennek a kérdésnek a részletesebb vizsgálata bizonyítja, hogy a kisebbségi írók és költők fejlődési útja a valóság, a morál, az identitás és további más irodalmi értékek keresésétől vezet el az esztétikum megtalálásáig és annak teljes megéléséig, alkotói megformálásáig. Ennek a felismerésnek azért nem esetleges és véletlenszerű az érvényessége, mivel nem csupán az egyes írói és költői pályák ívét jelzi hitelesen, hanem a nemzeti kisebbségi magyar irodalmak történetének, alakulásának és fejlődésének útját is kivetíti.

Irodalom (válogatás)

- Bence Erika (2015): Virtuális irodalomtörténet. Gondolat Kiadó, Budapest
- Bókay Antal (2006): Bevezetés az irodalomtudományba. Osiris kiadó, Budapest
- Béládi Miklós (1982): Kisebbségi irodalom – Nemzetiségi irodalom. In: A magyar irodalom története. X. kötet. A magyar irodalom története 1945–1975. IV. A határon túli magyar irodalom. Magyar Tudományos Akadémia, Irodalomtudományi Intézet, Budapest
- Dobossy László (1985): Előítéletek ellen (Nemzet és emlékezet sorozat). Magvető Könyvkiadó, Budapest
- Dobossy László (1988): Válságok és változások. Magvető Könyvkiadó, Budapest
- Ďurišin, Dionýz (1989): Theory of Interliterary Process. Trans.: Jessie Kocmanová and Zdenek Pišteň, Slovak Academy of Sciences, Bratislava

141 Lásd részletesebben: Érték a sajátosságban (Vizsgálódások a kisebbségi magyar nemzeti irodalom érték-lehetőségeinek kontextusában). In: Alabán Ferenc: Irodalmi érték és sajátosság. Katedra hungaristiky, Filologická fakulta UMB, Banská Bystrica, 2003, 45-62. o. Továbbá: Identitás – Kontextus – Esztétika (A szlovákiai magyar irodalom kapcsolatrendszeréhez). In: Kultúra a súčasnosť 5. Katedra areálových kultúr, FŠŠ UKF v Nitre, 2007, 8-18. o.

- Ďurišin, Dionýz (1974): Sources and Systematics of Comparative Literature. Trans.: Peter Tkáč, Univerzita Komenského, Bratislava
- Fónod Zoltán (1993): Üzenet. A csehszlovákiai magyar irodalom 1918–1945. Monográfia. Madách-Posonium, Bratislava–Budapest
- Görömbei András (2008): Azonosságtudat, nemzet, irodalom. Magyar esszék. Nap, Budapest
- Pomogáts Béla (2005): Magyar régiók. Különbözés az egységben – egység a különben. Tanulmányok, előadások, jegyzetek. Lilium Aurum, Dunaszerdahely
- Pomogáts Béla (2009): Hazatért irodalom. Tanulmányok a nyugati magyar irodalomról. Krónika Nova, Budapest
- Rechnitzer János (1998): A területi stratégiák. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs
- Soós Edit (2000): Integráció és regionalizmus (PhD.-értekezés). ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Politika tudományi doktori iskola, Budapest
- Tózsér Árpád(1992): Escorial Közép-Európában. Esszék és tanulmányok. Madách, Pozsony

Regionalizmus – európaiság – önismeret

**A két háború közti csehszlovákiai magyar irodalom kutatásának
néhány elvi kérdése**

Regionalism – Europeanism – self-knowledge

Matters of principle of Hungarian literature in Czechoslovakia between the two world wars

Abstract

At the beginning of the study, the author summarizes and characterizes the most important studies dealing with the Hungarian minority literature in Czechoslovakia between the two world wars (monographs by Gábor Kemény G., Lajos Turczel, Sándor Csanda, Zoltán Fónod). He pays special attention to evaluating the work of Imre Forbáth and Zoltán Fábry. As an example, it treats the essence of the Europeanism of the two creators, which present days has been unfairly forgotten. He points out the fact that the Hungarians in Slovakia have so far formulated their own identity, their bound and right to their language, culture and homeland with the help of literature, but they have always demanded to show its peculiarities. Even in life-changing situations when ethics stood above the aesthetics. As a conclusion, the author summarizes the research topics he considers important and the tasks to be performed for the complex understanding of the given period (the values of the minority Hungarian literature in the Hungarian literature, the literary formulas of the minority self-identity and peculiarity...).

Keywords

the Hungarian literature in Czechoslovakia between the two world wars, Europeanism, self-identity, cultural integration, evaluation problems, regionalism in literature, ethics and aesthetics, fate problems in literature

„A Kárpát-medence, mi több, Közép-Európa és egész Európa kulturális régiókból épül fel, s alighanem a szellemnek és a hagyománynak ez a színes és gazdag mozaikja alkotja Európa lelkét...”

(P. B. nyomán)

Úgy beszélünk elvi kérdésekről, hogy konkrét dolgokat érintünk és fejtegetünk. Azért tehetjük ezt így (sőt így is kell tennünk), mivel a két háború közti szlovákiai magyar irodalom alkotóit, műveit, irányzatait, egyszóval irodalmi eredményeit már többen (a teljesség igényének érvényesítésével) értelmezték. Van tehát az irodalmi közvéleményben is egy kialakult kép erről a korszakról.

* * *

A két háború közti csehszlovákiai magyar irodalom kérdéskörének szintetizálásával több szerző is foglalkozott.¹⁴² Csanda Sándor alkotói portréi műnemekhez igazodnak, dolgozatából hiányzik az irodalmi fejlődés-kép, irodalompolitikai elkötelezettsége korlátozó hatását, viszont adat- és tényközlése a fent említett mű dokumentumértékét növeli. Turczel Lajos monográfiája a maga jellegénél fogva szélesebb értelemben alapozó jellegű, s így az irodalmon kívül hangsúllyal foglalkozik a kisebbségi helyzet kialakulásának meghatározóival, a kisebbségi önvédelem politikai formá-

¹⁴² Időrendi sorrendben ezek a legfontosabbak: Kemény (G.) Gábor 1940-ben jelentette meg Budapesten az *Így tűnt el egy gondolat (A felvidéki magyar irodalom története 1918-1938)* című, szellemtörténeti módszert alkalmazó könyvét. 1967-ben Turczel Lajosnak jelent meg *Két kor mezsgyéjén (A magyar irodalom fejlődési feltételei és problémái Csehszlovákiában 1918 és 1938 között)* című monográfiája, 1968-ban adták ki Csanda Sándor *Első nemzedék* című összegző portrészorozatát az első köztársaság kisebbségi magyar alkotóiról. (Mindkét kötet megjelent második kiadásban is: Csandáé 1982-ben, Turczelé 1983-ban). 1993-ban a budapesti Akadémiai Kiadó gondozásában látott napvilágot Fónod Zoltán *Üzenet (A csehszlovákiai magyar irodalom 1918-1945)* című monográfiája, amely az előzőekhez képest irodalomtörténeti módszerekkel, szintetizáló jelleggel, műfajok és irodalmi irányzatok szerint mutatja be ennek a kisebbségi irodalomnak az értékrendjét, utalva az anyaországi magyar, illetve a cseh és a szlovák irodalmi vonatkozásokra és hatásokra is. Fónod Zoltán monográfiájának rövidített változata egyetemi jegyzetként is megjelent 1992-ben.

ival, az iskola és a népművelés kérdéseivel, a tudományos élet és a sajtó fejlődésének ügyével. Fónod Zoltán könyve az, amely irodalmi kritériumok alkalmazásával, szándékának és célkitűzéseinek megfelelően rendszerben láttatja és dolgozza fel a korszak irodalmát. Jellemzője a műközpontúság és az esztétikai értékrend érvényesítése, az egyes alkotócsoportokon, irányzatokon és egyes alkotókon túl a szerző figyel az irodalom önismereti funkcióira, a fejlődési tendenciákra és az egyetemes magyar irodalmi értékrend alkalmazására.

A monografikus köteteken és írói portrékon kívül tanulmányok sora is foglalkozott a korszak irodalmával és az alkotókkal, értékelések is megjelentek az egyes irodalmi műfajokról és a korabeli irodalomkritikáról. Több szerző újból visszatér a két háború közti csehszlovákiai magyar irodalom kérdésköréhez, mások portrékat gyártanak, szöveggyűjteményeket tesznek közzé a korszak magyar irodalmi terméséből, vagy népszerűsítő formában igyekeznek megjeleníteni ezt az irodalmat az iskolások, ill. a legszélesebb olvasótábor számára.

* * *

Ezeket a tényeket tudatosítva azt is mondhatjuk, hogy az ún. „*első vitézség*” irodalma fel van dolgozva, s belső fejlődési szakaszai is átgondolva vannak körülhatárolva. Az a három fejlődési szakasz, amit az Üzenet című monográfiában találunk (1919–1924, 1924–1929, 1929–1938) az útkeresés és a műkedvelő irodalom kibontakozásától, a kisebbségi irodalom formálódásán át a modern irodalmi törekvések és az ún. „*új realizmus*” kialakulásának vonaláig mutatja be ezt a kisebbségi irodalmat. Fónod Zoltán korszakolása nem a politikai korszakolás kritériumaira épít (mint tették elődei), hanem az irodalom belső folyamatainak tényéhez igazodik, irányzatok, stílusok létét és hatását is figyelembe veszi – nála az eszmei és esztétikai szempontok játsszák a főszerepet. Mint ilyen és hasonló esetekben előfordul, hogy akadnak még feltáratlan adatok és tények e korszakból. Ezek befolyásolták az írói motiváltságot s magát az irodalmi életet is, de ha valaki újból feldolgozná ezt az irodalmat – az újszerűség és dimenziónaltság szándékával – bizonyára az irodalmi kommunikáció folyamatának

oldaláról kellene szempontjait kiválasztania és meghatározni (alkotó/alkotás – mű – befogadás/befogadó). Az irodalmiság elmélyítésének lehetőségét jelenti ennek a kontextusnak a hangsúlya, mely újabb tanulságokkal szolgálhatna az irodalmi művek és az esztétikai érték pontosabb értelmezését és megértését illetően. Az irodalmi „*alapviszony*” és e közeg alakulását befolyásoló, meghatározó körülmények részben az irodalomszociológia körébe is tartoznak, s kontextusaik szintén új szempontokkal gyarapíthatják a korszak irodalmáról való ismereteket. Az, ami az eddigi eredményeken túlmutathat, a szempontok minőségének kérdésében és az alkalmazott módszerben rejlik. Ez a kritérium nyilvánvalóan mást kíván a korszakolást érintve és mást igényel az irodalmi minőségek kérdésében. Ez utóbbi pedig mindenképp nagyobb és több gondot jelent az előbbinél, mivel – ahogy több helyen olvasható – az első köztársaság kisebbségi magyar irodalma leginkább a „*másodkéz*” irodalma volt, mely – Fónod Zoltán megállapítása szerint is – „...*jelentősen megnehezíti az esztétikai vagy irodalmi minőségek érvényesítésének a lehetőségét*”. A kérdéskört bonyolítja az a speciális ismérv, hogy ez a kisebbségi irodalom többször (leginkább kényszerből) különböző szerepet vállalt és játszott az „*első virágzás*” idején, ami nem minden esetben vált az irodalmiság és az érték előnyére.

* * *

Miért problematikus Forbáth Imre? Miért problematikusabb, mint más szlovákiai magyar költő? Tisztázandó kérdés főként Forbáth Imre európaisága, mivel Tózsér Árpád problémafelvetése és meglátása az egykori prágai magyar költő, az osztravai és később teplicei cseh orvos magyar lírája kapcsán (jelenünkből nézve) nem mindenki számára fenntartás nélküli. A megállapítás, miszerint „*Forbáth »Európa tudata« s nagy távolságokat befogó humanizmusa vitathatatlan, de mivel közösségek felett él, európaisága nem konkrét európaiság. Pedig a költő igazsága mindig saját, egyszeri valóságának (amely mindig egy közösség valóságában válik konkrétá) s az egész emberiség valóságának a szintézise. Forbáth esetében azonban a szintézis első tagja sajnálatosan hiányzik. »Szlovenszkói magyar«, de szlovákiai vonatkozásai is csak »vonatkozások« s nem tudat (közösségtudat) hordozói.*

*Ezért érezzük helyyel-közzel úgy, mintha Forbáth csak egyszerűen magyar-
ra fordította volna a két háború közötti Európát, Picassót és Apollinaire-t,
Nezvalt és Gauguin¹⁴³* Forbáth Imre lírája e számonkérő konstatálás alap-
ján úgy lehet „*problematikus*”, mint szlovákiai magyar, azaz úgy mint ki-
sebségi költészet. Nem lehet azonban „*problematikus*” olyan értelemben,
mint magyar költészet, vagy még inkább: „*európai költészet*”. Elsősorban
azért, mert vitathatatlanul a kor lényegének költője Forbáth Imre, az anti-
militarizmusé, az elidegenedésé. Individualista és tipikus „*entellektüel*” –
ahogy magát minősíti, mivel ez egyértelművé teszi a lírikus önismeretének
bizonyítását és így költészetének tudatosan vállalt irányultságát. Tözsér ke-
retes interpretációjának korlátozó hatását saját maga magyarázza meg em-
lített tanulmányában: „...számunkra is aktivizálható azért – írja Forbáth lí-
rájáról –, mert korunkban újra fennáll a háború veszélye; az elidegenedés,
úgy látszik, a civilizáció kísérőjelensége, s nem egy társadalmi rendszeré
(mint eddig hittük), tehát mi is küzdünk ellene; s végül azért, mert bizony-
talanságaink közepette (a bevezetőben már írtam a marxizmus általános
esztétikai győzelmének távlatosságáról) mi is a tudományokban keressük a
bizonyosságot, s ez a keresés soha nem látott mértékben forradalmasítja az
újabb költői világréteget s eszközöket is”¹⁴⁴.

E megállapításokat Forbáth Imre problematikusságát illetően a cent-
rum–regionalitás–periféria dialektikájának alapján egészítjük ki, mely
elsősorban a kánonok rétegeinek és fokozatainak viszonyára utal. Ennek
értelmében:

- Egyfajta regionális (s ezen belül periférikus) „*beszédforma*” a For-
báthé, mely nem nélkülözi a korszellem aktualitásait és az öntema-
tizálást sem, az avantgárd poétikát is felhasználja, de helyzeténél
fogva nem tartozhat bele egy régió közösségébe, így nem képvisel-
heti azt a költészet nyelvén sem. A térbeli regionalitás helyett egy
nyelvi egyidejűséget jelez és jelent az egyetemes magyar irodalom
szélesebb kontextusában.

143 Tözsér Árpád két írásában foglalkozik a csehszlovákiai magyar költő európaiságával:
A problematikus Forbáth Imre és a Szegény megboldogult Forbáth Imre című írások Az
irodalom valósága. Tanulmányok, kritikák, jegyzetek (Madách, Bratislava, 1970, 225 o.)
című kötetben jelentek meg.

144 Tözsér Árpád: Az irodalom valósága. Madách, Bratislava, 1970, 17. o.

- Másként: Forbáth Imre, mint lírikus, a regionalitás alternatív értékrendjének irodalmi képviselője (és jelensége), aki a kisebbségideológia közösségi elve által meghatározott (és elvárt) közegbe nem illeszkedhetett be. Esztétikája így nem azonosulhatott az esztétikai kánon par excellence regionális természetével, s a csehszlovákiai magyar irodalom regionális kánonját sem alakította közvetlenül. Alkotói önreflexióinak sorába sem léphetett az etnikai-szociális elhivatottság...

* * *

A csehszlovákiai magyar irodalom és az európaiság gondolata többször közel került egymáshoz a két háború közötti korszakban. Fábry Zoltán eszmerendszerében, értékrendjében és kiállításában gyakran, különböző formában jelent meg az európai kontextus vonzástere. Már a húszas évek elején a kisebbségi irodalmi élet kérdéseivel foglalkozva a Kassai Napló hasábjain *Irodalom és magyarság* címen fejtette ki véleményét a korabeli irodalmi életről. A nacionalizmus, az önképzőköri irodalom elleni fellépése többek között első kinyilatkoztatása a kisebbségi magyar irodalom európaiságának is. Fábry az európaiság eszményét a Szent Gallen-i kalandtól származtatta, Mohácson, Wittenbergen, az újhít prédikátorain, majd Besenyei György és Kazinczy Ferenc kapcsolatkeresésén és programjain keresztül a Nyugat-nemzedékig vonultatja fel. Az a következtetése, hogy a „*kalandorságok felelőtlenségéhez*” – a Quedlingburgokhoz, Trianonokhoz – nem szabad visszatérni: „*Az európai irányt nem szabad elejteni. Most ez – létkérdés, a menekülés útja és feltétele. De irodalmunk csak akkor lehet európai, ha kultúránk, vágyunk, célunk összeesik azzal az Európával, mely Trianonok, tankok és Spenglernek dacára a saját talaján újra és megint csak élni akar.*”¹⁴⁵ Ady Endre a nagy példakép és az értékmérő, de a kisebbségi sors is kínálja az európai irányt. Az írói alkotómunka teremtő programját nem elvontan, nem a „*mindenségben*” feloldottan fogalmazza meg, hanem történelmileg és geográfiaileg pontosan megjelölt környezetben. Fábry irodalmi programja igényes és követésre méltó, márcsak azért is, mert a cseh-

145 Fábry Zoltán: *Irodalom és magyarság*. Kassai Napló, 1923. ápr. 1.

szlovákiai magyar irodalomnak nem voltak olyan történelmi előzményei, mint az erdélyi és a vajdasági irodalomnak. Ennek a kisebbségi irodalomnak az előzményeit csupán a magyar irodalom földrajzi helyzetéhez kötődő hagyományai jelentették, s az a tény, hogy 1919 után Csehszlovákia befogadta a Magyarországról elüldözött haladó írókat. Ezek az alkotók jelentős szerepet vállaltak a csehszlovákiai irodalmi élet, a kisebbségi sajtó és a közművelődés megindításában, valamint a haladó eszmék terjesztésében. Valójában ebbe a vonulatba és helyzetbe illeszkedett be a Fábry Zoltán által meghirdetett program is, mely az irodalmi alkotás értékelő, kiválasztó és determináns elemének és törvényének egyértelműen az esztétikai értéket ismerte el. Említett cikkéből idézünk erre vonatkozó megállapítást, mely szintén az európaiság és a nyitottság szinonimájaként értelmezhető: „Író csak az, aki az esztétika normáit igazolja és példázza. Irodalom csak az, ami ezt az egyetlen kritikát kibírja. És a legnagyobb szégyen, az életképtelenség legszomorúbb jele lenne, ha ettől az egyetlen biztos művészi feltételtől félteni kéne – magyarságunkat.”¹⁴⁶ Fábrynak ez a definíciója egybeesik a „magyar emberirodalom” megvalósításával. Az emberközpontúság igénye, mint egy modern reneszánsz eszmeiség az expresszionizmussal és Ady példájával szinte szuggerálta számára a nyitást, az irodalom európaiságát. Irodalmi példái, a világirodalom nagyjai, köztük Romain Rolland, Stefan Zweig, Tolsztoj, Dosztojevszkij, Stendhal, Tagore és további nagy alkotók felfedezése is erősítik benne a választott irány helyességét.

Fábry Zoltán európaiságának példája egyszeri és rendkívüliségében példaértékű. Kisebbségi sorsba jutott, de nem a szellemi világ beszűkülésének értelmében, mert amit személyes sorsa hátrányának szánt, azt ő előnnyé változtatta. Stósz magányában az európai szellemi élet áramkörébe kapcsolta magát: összefogta a szálakat könyvekkel, folyóiratokkal, dokumentumokkal és levelezéssel. Műveltsége és tájékozottsága segítségével felszámolta elszigeteltségét, s így kísérelte figyelemmel a magyarság sorsának alakulását és a változó európai helyzetet. Kisebbségben volt ugyan, de a magyarországinál szabadabb helyzetben, az első világháború után szét hullt magyarságot egyes részeinek elszigeteltségében is figyelhette. Ezért bírálhatta joggal a nacionalizmus minden formáját, s ezért állhatott a fiatal

146 Uo.

magyarok haladó mozgalmának, a Sarlónak az élére, mely példát mutatott a társadalmi haladás és a kis népek megbékélésének lehetőségét felmutató kezdeményezésben. Fábry Zoltán gondolkodásának folytonosságát jelenti az európaiság eszméje abban a közegben, amelyben a szemlélettágítás igénye (már a húszas években) megjelent és hatott. A vox humana szlovákiai feladata lett az a motiváló erő a két világháború közötti időben, amely változást eredményezhetett az egész magyar szellemi atmoszférában, mivel az „európai magyarság” gondolatát korszerűen teljesítette ki, s nemzedékek élték meg küldetése értelmét. Európa „embervonatkozásainak” hangja és küldetése összecseng az „európai magyarság” lényegével, melynek alapján Fábry Zoltán az adott történelmi helyzetben elsőként vállalta a magyar értelmiségiek közül az európaiság gondolatát.

* * *

A két háború közti időszak az alkotói szerepet, feladatot és magatartást illetően mást igényelt mint jelenünk. Természetes volt az, hogy az író hatása, jelenléte a nemzeti és kisebbségi tudatban (s az egyetemes magyar irodalomban is) egyre erőteljesebb legyen. Nincsenek feldolgozva azok az impulzusok, melyeket Fábry Zoltán, Győry Dezső és más domináns csehszlovákiai magyar alkotók munkássága, cikkei és levelei az olvasók tudatában és a bátorságot igénylő helyzetekben keltettek. Voltak időszakok, amikor nemcsak Szlovákiában, hanem az egész Dunatájon sokan Stósz felé néztek, Győry Dezső verseit és cikkeit olvasták, és tőlük várták a felvilágosító, bátorító szót, hogy ők szóljanak mások és minden magyar helyett. Ezért képviselhetek távlatot, s ezért tudták mozgósítani az országhatáron innen és túl egész írói nemzedékek alkotói erőit. Nem túlzunk, ha azt állítjuk, hogy az említett magatartás miatt kevés íróról szólva lehet felvetni a 20. század történelmének annyi fontos és lényeges kérdését, mint éppen Fábry Zoltánnal és Győry Dezsővel kapcsolatban.

A két háború közti évek jellegzetesen olyan történelmi korszakot jelentenek, melyben a művészi-írói magatartás etikai oldala sokszor nagyobb hangsúlyt kap, mint az esztétikai. Duba Gyula meglátása szerint: „...*az etika fölötté áll az esztétikának, meghatározván nemcsak a művész életbeli ma-*

gatartását, hanem művének a stílusát, formáját és eszmei tartalmát. Maga Fábry Zoltán tulajdonképpen így fogalmazta ezt meg: »Vannak korok, sorsfordulók, amikor maga az írói magatartás lényegül műfajjá«¹⁴⁷. A pontos fogalmazás felszínre hozza a gondolati lényegét, a Fábry-féle értelmezés magvát, melynek valójában nincs köze az esztétikai műfaj meghatározásához. NB: az irodalomtörténet már vizsgálat tárgyává tette Fábry Zoltán irodalomról, alkotókról mondott téves véleményeit (kritikai, eszmei elfogultságait és egyoldalúságait),¹⁴⁸ s később maga Fábry is belátta tévedéseit. Jó példája ez annak, hogy egy alkotót és gondolkodót hogyan vezetik rá saját tapasztalatai az elkötelezettségből fakadó morál és az esztétikai érték elválaszthatatlan egységére. A stószói írónál a „valóságirodalom” és az „irodalom valósága” lényegi vonalai egyszerre központi mérték meghatározóként vannak jelen kritikai munkásságában, elkötelezettsége pedig elválaszthatatlan a történelmi igazságok hirdetésétől és következetes szolgálatától. Ezek az összetevők jelentik az egész életmű gerincét, kisugárzásának és hatásfokának forrását, megértésének feltételét. Fábry gondolatainak és emberi-írói magatartásának megismerése nem véletlenül volt hosszú ideig a szlovákiai magyar irodalom (és egyben a szlovákiai magyarság) önismeretének alapköve, önértékelésének alaptézise. Halála után ez a mértékadás megszakadt és folytatás nélkül maradt. A (cseh)szlovákiai magyar irodalomtörténet kérdéseivel foglalkozó tanulmányok, eszmefuttatások hiányt képező része a „klasszikus európai” (Illyés Gyula kifejezése) után maradt úr problémája, szellemiségének pótlandó felismerése és meghatározása. Fábry Zoltán óta a (cseh)szlovákiai magyarság szellemiségéből és irodalmából jórészt hiányzik az az önismereti igény, értékelés-viszonyítás és önértékelés, mely-

147 A stószói íróval kapcsolatban írja le Duba Gyula, hogy Fábry Zoltán – a 20-as években – „a dilettantizmus terhétől eleve bénán bontakozó irodalomban [...] makacsul és egyedül képviselte a távlatot. A középszer fölé magasodott...” (Fábry Zoltán kortársai szemével c. tanulmányban, a Látni a célt című 1983-ban megjelent kötetének 53. oldalán). Nem bizonyos elfogultság vezet, amikor ideírjuk: Duba Gyula – Fábry halála után – több helyet, nagyobb elismerést követelt, jogosan, a stószói író-publicistának. A megváltozott társadalmi-irodalom-politikai és esztétikai normatív körülmények között is Fábry Zoltán meghatározó jelenség a csehszlovákiai magyar irodalomban. Úgy véljük, a Duba-idézet főként a Fábry-jelenség lényegét emeli ki.

148 Erre vonatkozóan említést tehetünk Görömbei András, Csanda Sándor vagy éppen Tózsér Árpád és mások ide vonatkozó megállapításairól.

nek alapja a történetiségre épülő értékrend. Van olyan vélemény, miszerint Fábryra a jelennek nincs szüksége, ő már a múlt tartozéka, amely inkább terhel, mint felszabadít. Meglátásunk szerint a Fábry-életmű úgy tartozik a múlthoz és úgy terhel, hogy egyben energiát is adott a korabeli jelennek. A (cseh)szlovákiai magyar szellemiség az ő jelenléte nélkül sok területen, de főként tudásban és erkölcsben való növekedésében volt hajtóerő. A nemzeti-kisebbségi önismeret fejlődési ívének az a pólusa, amely a hagyományokban tovább élő (immár) történelmi múlt tanúsága és jelenének, egyben jövőjének alkotó része. Nem más ez, mint egy szervesen kapcsolódó értékrendszer összefüggésének a rendje, melyben az adott körülmények között önmagunkat és kisebbségi közösségünket vizsgáljuk és tudatosítjuk.

Befejezésként néhány lerövidített tézis formájában foglaljuk össze az általunk fontosnak tartott kutatási részmákat, egyben elvégzendő feladatokat.

- Külön figyelmet érdemelnek a két háború közti korszak kisebbségi magyar irodalmainak variáns-megnevezései és azok értelmezéseinek lehetőségei. A csehszlovákiai magyar irodalmon kívül az erdélyi, a vajdasági magyar irodalomban is vitatták a kisebbségi irodalom kérdéseit, s így jelenünkben lehetőség adódna az egyes minősítések részletes összevetésére is (regionális irodalom, kisebbségi magyar irodalom és hagyomány, a vajdasági magyar irodalom „*kettős arculata*”, egy-nyelvűség és egy-kultúrájúság, a magyar irodalom „*erdélyi és vajdasági munkásai*”, erdélyi irodalom és székely irodalom, a magyar irodalom „*könyvgyarmatai*” a „*szétszóródás*” irodalmi...).
- Nincs feldolgozva az a fontosnak minősíthető és elvi jelentőséggel bíró problémakör, ami a 20-as és 30-as években gyakori téma és vitára ösztönző kérdés: létezik-e és van-e létjogosultsága az önálló csehszlovákiai magyar irodalomnak? Ezt a kört érintik a korszak legjobb kutatói (Turczel Lajos, Fónod Zoltán), de a téma (vitacikkek, tanulmányok, reagálások, nézetek...) részletes feldolgozása és interpretálása további tanulságokkal szolgálhatna a kisebbségi önismeret számára, valamint napjaink magyar kulturális irodalmi és egyben szellemi integrációjának aktualizált kérdéskörét is haszno-

- sítható felismerésekkel gazdagíthatná.
- A két világháború közötti csehszlovákiai magyar alkotók életművéről – Fábry Zoltánt kivéve – még nem készültek szintetizáló monográfiák. Az életművek már lezártak, s több alkotó a kisebbségi sorsból kiszakadva sem tagadta meg élményeit és előzményeit – ezzel is bizonyítva hovatartozását. Intézményesített kutatói programok keretében lenne szükséges feltárni az irodalmi élet és az egyes alkotók munkájának részkérdéseit és komplex eredményeit, értékeit.
 - Nincs teljes képünk arról a fontos eszmei-költői hatásról, amit Ady Endrének és a Nyugat első nagy nemzedékének műve jelentett a csehszlovákiai magyar irodalom számára a két háború között. A szüklátókorú nacionalizmustól való megszabadulás, a humanizmus elfogadása és következetes hirdetése szempontjából meghatározó volt Ady üzeneteinek befogadása, a népért és a népekért érzett felelősségtudatának a megerősödése. Ezek a hatások nem a kisajátítás és a felhasználás szintjén működtek, hiszen Ady számos műve, megjelenített gondolata és sejtése például csak korlátozottan fogadható be a Szentírás alaposabb ismerete nélkül. Az újabb értelmezésekhez szükségesek az Ady kora előtti magyar történelemben és művelődésben és a századelő korában való tájékozottság, ami már beletartozik az irodalompszichológia és az irodalomszociológia körébe, valamint az irodalomtudományon belül azoknak az elméleti iskoláknak a kompetenciájába, amelyeket a recepcióesztétika határoz meg.
 - Még a részletesnek mondható összefoglalások és elemzések is csak érintőlegesen foglalkoznak a premontrei szerzetes, majd plébániai esperes, Mécs László alkotói attitűdjének és költészetének tisztázásával. A türelmetlenségek és félreértések övezte életmű részletes és egyértelmű komplex interpretálást kíván, éppúgy, mint a két háború közti szlovákiai magyar sorsviselés érzelmi-erkölcsi övezeteiben gyökerező transzcendenciaélmény, a lírikusi sorskifejezés vallomásos és vallásos alakzatainak összefonódásai. Ha nem tartozik is ez a motívum a szlovákiai magyar líra alapvető karaktervonásához, ha nem is sui generis értéksajátossága ez a hangsúlytöbblet, mégis

színesíti azt a „*hittapasztalás*”, ami a szorongatott kisebbségi lét-helyzet egzisztenciális értelmezésének része.

- A hiányzó (cseh)szlovákiai magyar irodalom komplex történetének megírásához alapvetően szükséges a szintetizáló kutatói szemlélet (következetes) érvényesítése az első világháború után eltelt teljes időszakra vonatkozóan. A csehszlovákiai magyar irodalom két háború közötti időszaka ennek a kisebbségi magyar irodalomnak csupán egyik jelentős fejezetét képezi. Az irodalom értékének kritériumai és mérése azonban a kormeghatározásoktól függetlenül kell hogy érvényesüljenek, s kell, hogy átfogják az egész mérhető fejlődési folyamatot. Ilyen értelemben közel kilenc évtized kisebbségi magyar irodalmát szükséges az irodalom értékének megfelelő kritériumok alapján feldolgozni és értelmezni. Meglátásunk szerint ez azért is lehetséges (és szükséges!), mivel 1990 után – a jelek és a tények alapján – új irodalomtörténeti korszak kezdődött a szlovákiai magyar irodalom életében. Ez a tény is jelzésszerűen hangsúlyozza, hogy az irodalomtörténeti korszakok lényegének értelmezésekor figyelembe kell venni (történetileg is) az alkotás folyamatának öntörvényű sajátosságait, és meg kell különböztetni a művekben jelentkező változásokat, az intézményrendszer alakulását...
- Az új irodalomtörténeti korszak felsejlése kapcsán a szlovákiai magyar irodalom eddigi történetében szükséges újraértelmezni azt az elvi kérdést, hogy a (kisebbségi) közösség és szabadság esztétikája között miért volt és van feszültség. Tudatosítva azt, hogy ebben a kisebbségi irodalomban is hagyományosan és folyamatosan két alapvető irányzat jelenléte, olykor (elhallgatott, esetenként felszínre kerülő) konfrontációja észlelhető. Egyfelől egy olyan irányzaté, amelynek értékrendje központjában a nemzeti kisebbség és közösség sorsa a meghatározó, másfelől egy olyan irányzaté, amely a személységet helyezi a centrális helyre. Nyilvánvalóan az „*irodalmi harmónia*” – ezt egyértelműen a két háború közti és az 1945 utáni szlovákiai magyar irodalom fejlődése is bizonyította – csak akkor az igazi, ha az esztétikai többszólamúság maradéktalanul kibontakozhat benne, s tisztázódhat több elvi fontosságú kérdés, többek

között az: vajon mindaz, ami újólag kezdődik jelenünkben – az összetartozás tudatának felerősödése –, milyen helyet kaphat a (cseh) szlovákiai magyar irodalomban, és milyen értéket képviselhet az egyetemes magyar irodalomban.

E néhány kiemelt problémakör is sejteti az eddigi kutatások kibővítésének, részletezésének lehetőségét és szükségszerűségét. A szlovákiai magyar irodalom jelenlegi kutatóinak újból és meggyőzően kell bizonyítaniuk és tudatosítaniuk, hogy ez a kisebbségi magyar irodalom a történelem során helytálló közösséget képvisel, amely értékeinek etikailag és esztétikailag sajátosan megkülönböztetett része. Ebben az irodalomban újabb és újabb aspektusával tárulkozik fel a lét, s ezzel gazdagítja a magyar irodalmi világot. A kisebbségi író és költő is a lét addig feltáratlan övezeteit kutatja – társadalmi és egyéni, politikai és pszichikai értelemben egyaránt. Nem véletlen tehát, hogy a (cseh)szlovákiai magyar irodalmi alkotásokban megfogalmazott igazságok mindig teret kértek maguknak az irodalmon kívüli területeken is. A (cseh)szlovákiai magyarság eddig leginkább az irodalom segítségével fogalmazta meg önazonosságát, nyelvéhez, kultúrájához és szülőföldjéhez való ragaszkodását és jogát. Önazonosságán kívül irodalmában is mindig igényt tartott azonban sajátosságának felmutatására, mellyel (mint etnikai közösség is) alkotó része az egyetemes magyar irodalmi és kultúrkincsnek. Enélkül sem a kisebbségi egyén, sem a kisebbségi közösség, s annak irodalma nem lehetne önmaga lényege: önazonossága és sajátossága létének kritériuma. Ennek jelentőségét a (cseh)szlovákiai magyar irodalom immár kilenc évtizede bizonyítja, és napjainkban is hangúllyal bontakoztatja ki sajátos reneszánszát az egyre inkább felerősödő integrációs tendenciák mellett. Történelme, kultúrája és irodalma is ezt várja tőle...

Felhasznált szakirodalom

- Alabán Ferenc: Irodalomközelben. Nitra, 1992
- Alabán Ferenc: Irodalmi érték és sajátosság. Banská Bystrica, 2003
- Alabán Ferenc: A valóság irodalmi motívomai (Tanulmányok a szlovákiai magyar irodalomról I.). Komárom, 2017

- Arató Endre: Tanulmányok a szlovákiai magyarok történetéből 1918–1975. Budapest, 1972
- Botka Ferenc: A csehszlovákiai magyar nyelvű szocialista sajtó irodalmi bibliográfiája 1919–1937. Budapest, 1966
- Csanda Sándor: Első nemzedék. Bratislava, 1968
- Duba Gyula: Látni a célt. Bratislava, 1983
- Fábry Zoltán: Kúria, kvaterka, kultúra. Bratislava, 1964
- Fábry Zoltán: Valóságirodalom. Bratislava, 1967
- Fábry Zoltán: Összegyűjtött írásai 1–12. kötet. Bratislava, 1980–2001
- Fónod Zoltán: Körvonalak. Bratislava, 1982
- Fónod Zoltán: Megmozdult világban. Bratislava, 1987
- Fónod Zoltán: Üzenet (A csehszlovákiai magyar irodalom 1918–1945). Budapest, 1982
- Fónod Zoltán: Szétszóródás után. Bratislava, 1998
- Görömbei András: A csehszlovákiai magyar irodalom 1945–1980. Budapest, 1982
- Görömbei András: Kisebbségi magyar irodalmak, 1945–1990. Budapest, 1997
- Kemény Gábor: Így tűnt el egy gondolat. A felvidéki magyar irodalom története 1918–1938. Budapest, 1940
- Koncsol László: Nemzedékem útjain (esszék, tanulmányok, emlékezések). Bratislava, 1988
- Koncsol László: Ívek és pályák. Bratislava, 1981
- Popély Gyula: A Csehszlovákiai Magyar Tudományos, Irodalmi és Művészi Társaság. Bratislava, 1973
- Tözsér Árpád: Az irodalom valósága. Bratislava, 1970
- Turczel Lajos: Két kor mezsgyéjén. Bratislava, 1967
- Turczel Lajos: Hiányzó fejezetek. Bratislava, 1982
- Turczel Lajos: Tanulmányok és emlékezések. Bratislava, 1987

Az identitás és esztétikum kontextusában

A szlovákiai magyar irodalom kapcsolatrendszere

In the context of identity and aesthetics Relations in the Hungarian literature in Slovakia

Abstract

In the age of integration, the research approach that validates historical aspects deals with three important issues of cultural identity: it validates the key aspects of language (mother tongue), culture and origin. An ethnic group, especially a minority community, primarily expresses its identity in its tradition (cultural and religious traditions ...). The intensifying Central European integration processes are accomplished primarily in favour of the national integration of minority Hungarian communities. Therefore, in the study the clarification of the relationship between the minority literature and national literature, the Hungarian – Hungarian relations system, gets a separate chapter. All this is complemented by the interpretation of the theoretical explanation of some prominent literary historians, especially the interpretation of the central and peripheral, global and local categories. As a conclusion, some issues of Hungarian-Slovakian relations are mentioned, highlighting the importance of Hungarian slovakistics and Slovakian hungaristics, as well as the importance of literary translation programs, because these tendencies influence the mediation of values.

Keywords

cultural identity, integration, traditions, mother tongue, Central Europe, minority literature, Hungarian-Slovak relations, literary translation

Identitás és integráció

A felerősödő integrációs folyamatok következményeként egyre gyakrabban bukkan fel és különböző szempontok alapján értelmeződik és értékelődik az identitás fogalma és az identifikáció terminológiája. Nem teljesen új jelenségről van szó, de a szemlélet és esetleges vizsgálódás szempontjai és módozatai eltérnek egymástól. Néhány évtizeddel ezelőtt a vizsgálódások elsősorban azokra a jelenségekre irányultak, amelyek a népek, népcsoportok közötti eltéréseket, jellegzetességeket és különbözőségeket tekintették meghatározónak. Erre az attitűdre a kívülről való szemlélet felerősödése volt a jellemző. Jelenünkben viszont a dimenzionált, a belülről való látás és láttatás vizsgálatának és módszerének ideje jött el, s elsősorban az a kérdés foglalkoztatja a téma iránt érdeklődőket, hogy hogyan módosul, változik az egyén, egy csoport a saját közösségével, kultúrájával és minden meghatározójával. Ennélfogva az identitás kategóriájának előfordulása és alkalmazása rendkívül szerteágazó és a társadalmi, valamint politikai élet frazeológiájában a legkülönfélébb összefüggésben szerepel. Az is igaz azonban, hogy a mindennapi szóhasználatban legtöbbször a nemzeti öntudat kifejezésként alkalmazzák.

A nyelv (anyanyelv), a kultúra és a származás az ún. etnikai identitás három fontos kérdésköre. Az eddigi kutatások tapasztalatai szerint ezek az összetevők – mint objektív, meghatározó tényezők – az identitás megnyilvánulásának valós és konkrét elemei. A nyelv (anyanyelv) és a kultúra megnyilvánulásai értékrendbe állíthatók és az önazonosságra vonatkozó formai jellemző jegyei megállapíthatók. A származás – vagy eredettudat – vizsgálata során rendkívül fontos szerephez jut a szubjektív elemek sora, s ez befolyásolhatja az etnikai identitás értelmezését. Jellegénél fogva az etnikai identitáson belül leginkább megfogalmazható és felismerhető a kulturális identitás.

Az egyén azonosulása csoportjával elsősorban a kulturális hagyomány elfogadásán és közvetítésén alapszik. Egy etnikai csoport, különösképpen pedig egy kisebbségi (nemzetiségi) közösség, elsősorban a hagyományaiiban fejezi ki önazonosságát. Amit fontosnak tartunk külön hangsúlyozni (!) – azok számára is, akik kétségbe vonják, ill. tagadják a szlovákiai magyar

irodalom és kultúra létét –, nem a kultúra szintje, illetve milyensége az értékhatározó és fontos, hanem az ahhoz való viszonyulás és az azzal való azonosulás, amely ezáltal az egyénnek a csoportjával, a közösség tagjaival való identitását nyilvánítja ki.

E kiválasztott néhány szempont is kellően kifejezésre juttatja, hogy az identitással összefüggő kérdések és tisztázandó problémák összetettek. Ahhoz, hogy igazságosak legyünk, csak nagy vonásokban lehet általánosabb érvényű megállapításokat tenni. Szinte mindig külön-külön, saját meghatározó jellegzetességük közegeiben szükséges megvizsgálni és értelmezni az egyes etnikumokat, kisebbségi csoportokat, vagy éppen a legkisebb közösségeket. Más és más problémák vetődhetnek fel az anyaországhoz tartozó néprajzi csoportokkal és ismét más kérdések és megállapítások kaphatnak hangsúlyt az idegen államban nemzetiségként élő csoportokkal kapcsolatban. A csoportidentitásban jelentős szerepet kapnak a szokások, különösen a társadalmi élet szokásai, amelyekben az egyén és a közösség egymáshoz való viszonya is kifejeződik. Ebben a kontextusban szükséges megemlíteni a vallást, mely a hagyományok szintjén is nagy hatóerővel bír. A vallásos hagyományok a kisebbségi lét megőrzésének alapjait képezik, mivel a kisebbségi identitás a vallási élet ritmusában újból és újból megerősödik és megújul.

A hagyományos magyar nemzeti stratégiának – a téma szakértői szerint – a kisebbségi helyzetben élő magyarság miatt kell kiegészülnie. A közép-európai régió és benne a magyarság európai uniós integrációja, amelynek az adott történelmi keretekben kell közvetetten elősegítenie a Kárpát-medencében kisebbségi sorsban élő magyarok nemzeti integrációját, fontos részét képezi ennek a stratégiának. Pomogáts Béla nem véletlenül utal az önazonosság meghatározó szerepére és funkciójára, melynek értelmében a közép-európai térséget valójában a regionális identitásoknak az újjáalakítása és intézményesítése által lehetne új keretek közé fogni (elsősorban a Kárpát-medencére, Romániára és az egykori Jugoszlávia utódállamaira gondolva).¹⁴⁹ Amikor Pomogáts Béla geopolitikai pozíciókra utal, akkor is

149 Utalás Pomogáts Béla néhány tanulmánykötetére, melyekben az adott problémával is foglalkozik: *Negyedik Európa*. Budapest, 1992; *Történelm jelenidőben*. Budapest, 2001; *Európa vonzásában*. Öt tanulmány. Budapest, 2008; *Határok nélkül*. Tanulmányok. Marosvásárhely, 2015.

a nemzetek és országok identitásának sajátosságaival támasztja alá gondolatát, és okfejtése logikus. Eszerint Lengyelország identitását tulajdonképpen egy Németország és Oroszország közötti zóna sajátos helyzete szabja meg, Csehország pedig igazából háttérbe fordított a közép-európai régióknak, és nem érdeklődik egy közép-európai regionális stratégia felépítése iránt.¹⁵⁰ Ez a megállapítás is azt sejteti, hogy fokozatosan átrajzolódik Közép-Európa térképe. A történelmi keretek széthullottak, a regionalitásnak azzal a szellemiségével és identitásával, amelynek formát az első világháború végéig tartó államalakulat adott, nem lehet számítani. Az európai integrációs lehetőségekkel – ebben a kontextusban – a régió országai nem a szűkebb közép-európai térségben, hanem a több perspektívát jelentő, tágasabb európai térben próbálják megtalálni a saját helyüket. Mindennek ellenére – éppen az önazonosság természetes igényének tisztázásával – a közeli és távolabbi jövőben is reálisak lesznek a közép-európai stratégiai integrációs feladatok, különösképpen a kisebbségi magyar közösségek magyar nemzeti integrációjának megvalósítása érdekében.

Kisebbségi irodalom – nemzeti irodalom

A kisebbségi irodalmak és a hozzájuk tartozó nemzeti irodalom közti kapcsolat meghatározó abban a rendszerben, amelyben a kisebbségi irodalmak léteznek és működnek. A határon túli magyar irodalmak és a magyarországi magyar irodalom közti viszony is – a nyelvazonosság alapján – a legerősebb és legtermékenyebb a saját viszonyrendszerén belül. Vonatkozik ez az erdélyi, a szlovákiai, a délvidéki és a kárpát-ukrajnai kisebbségi magyar irodalmakra, de ugyanúgy érvényes a nyugati országokban működő és a tengerentúli magyar irodalmakra egyaránt. Ezért is van az, hogy a kisebbségi magyar irodalmak fejlődési jellegzetességei, és szakaszai, stílusirányzatokban, irodalmi áramlatokban, műfaji aktualitásokban és más kísérletezésekben sokszor (ha némi késéssel és fáziseltolódással is) megegyeznek a

¹⁵⁰ Utalás az előző jegyzetben felsorolt kötetekre, melyekben a szerző több szinten meghatározza Közép-Európa sajátos helyzetének paramétereit, jelenének és perspektívájának lehetőségeit.

magyarországi magyar irodalom tendenciáival, vagy hozzá jelentős hasonlóságokat mutatnak. A hatás azonban nem csupán egyirányú, mivel a kisebbségi magyar irodalmak is hatnak az anyaországi irodalomra. Ez a hatás kisebb, pontosabban fokozatosan erősödő, mert az új társadalmi és politikai feltételeknek megfelelően egyre határozottabbá válik a magyar kultúra és irodalom integrációs törekvéseinek megvalósulása, ami mindenképpen kétirányú építést igényel. Ahogy a határon túli magyar irodalmak fejlődése határozottabbá válik az anyaországbeli magyar irodalom impulzusaitól, úgy a magyarországi nemzeti irodalom is gazdagabb lesz a határon túli magyar irodalmak sajátosságaival, az ábrázolt kisebbségi sors és világ élményeivel, pszichikájának művészi kifejezésével. Az összetartozás tudatát a közös nyelven túl a történelmi múlt és események determinálják, néhány esetben az adott környezet és földrajziség egyediségével teremtve meg a *helyi színek* eredetiségét, *genius loci* szellemiségét.

A történelem folyamán már volt rá példa, hogy kisebbségi magyar irodalom – különböző okoknál fogva – különbözni kívánt a magyarországi nemzeti irodalomtól, anélkül, hogy minden általános jegyet az egyeshez és a különlegeshez idomított volna. Az ilyen törekvéseknek okai általában társadalmi-politikai különbségekre vezethetők vissza, melyekre az írók, költők mindig érzékenyen reagáltak. Az irodalmi-esztétikai törekvésekből eredeztethető különállás, ill. különbözni akarás perspektíváját mindig az határozta meg, hogy a szándék milyen mértékben akarta túllépni az „*elviselhetőség*” határát, és hogy az irodalmi emancipáció fejlődésének fokozatai és pólusai milyen egyensúlyban voltak egymással.

* * *

A szlovák szakirodalomban is találunk fejtegetéseket a nemzetiségi, kisebbségi, regionális irodalom és a hozzá tartozó nemzeti irodalom problematikájáról.

Ján Bakoš volt az, aki a hatvanas években azt a nézetet hangsúlyozta, hogy a kisebbségi és a regionális irodalmakat sosem szabad elszigetelten, csak önmaga paraméterei között szemlélni, kezelni és kutatni. Szorgalmazta, hogy ha igazak és szakszerűek akarunk maradni, ezeket az irodal-

makat mindig a nagyobb irodalmak rendszerében szükséges lokalizálni és vizsgálni. Egyértelműen elutasította az ún. „*centrisztikusan abszolutizáló*” továbbá az ún. „*regionalisztikusan szeparáló*” koncepciókat, melyek értelmezése szerint a regionális és kisebbségi irodalmak lényegének meghatározó és jellemző vonásainak szerepköre ok nélkül beszűkül.¹⁵¹ Oskár Čepan esszéiben és elméleti fejtegetéseiben tovább jutott Bakoš tételeinél és két fontos momentumot emelt ki. Az addig jórészt „*helyrajzi*” kérdésként kezelt problémakört érték meghatározó jellemző sajátosságokkal ruházta fel, s ezáltal a „*centrum–periféria*” ellentétre épülő beállítás és problémakezelés átalakult. Oskár Čepan elsősorban mennyiségi tényezőket, s bizonyos szinten alárendeltséget figyelembe vevő és jelző összetevőket tart fontosnak a viszony kifejezésében, s ennek a szellemében hozza létre a „*rész–egész*” által fémjelzett elképzelést.¹⁵² Ennek értelmében a kisebbségi és regionális irodalom minden vonatkozásban „*résznek*” számít az „*egésznek*” megtestesítő nemzeti irodalommal szemben, s ennek megfelelően alakul egymáshoz való viszonyuk is.

Egy további szlovák irodalmár, Peter Zajac rendszert kialakítva az irodalmi régiók meghatározó jellegzetességeiről és sajátosságairól a centrális és perifériális vonatkozásokat átalakítja a „*lokális és globális*” közti viszonyrendszerre. Zajac szerint a lokális – mint regionális – az egész rendszer alkotói közegeiben az ún. „*energetikai forrást*” jelenti, s ennek megfelelően az egész rendszer globalitását az egyes lokális alkotói források kölcsönös egymásra való hatásával tartja mérhetőnek. Idézzük gondolatát: „*A globális csak a lokális által létezhet [...] A lokális, a helyi, a regionális, a szinguláris az alkotói rendszerekről való elmélekedések koncepciók magva, mivel a rendszerek mozgásának és alkotóképességének energetikai forrását képezi. A problémakör központjává ily módon a lokális (helyi, szinguláris) koncepciójának kérdése válik.*”¹⁵³

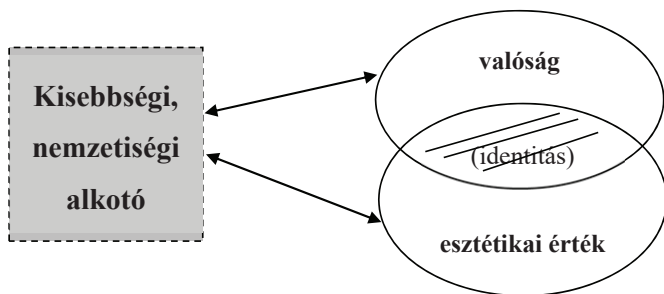
151 Utalás Ján Bakoš válogatott írásaira, melyek *Intelektuál a Pamiatka* (2004) és *Periféria a symbolický skok* (2000); címen jelentek meg. Ezek a gyűjteményes kötetek tartalmazzák a korábbi tanulmányait is.

152 Čepan, Oskár: *Literatúra medzi centrom a perifériou*. In: *Literárne bagately*. Archa, Bratislava, 1992. Ez a monográfia közvetlen megjelenése után be lett zúzva.

153 Zajac, Peter: *Tvorivosť regiónu*. In: *Pulzovanie literatúry (Tvorivosť literatúry II.)*. Slovenský spisovateľ, Bratislava, 1993, 16. o.

A tömören vázolt elképzelések és fejtegetések lényegéhez tesszük hozzá: ennek a problémakörnek nemcsak külső, hanem belső paraméterei és minőségei is vannak. A kisebbségi nemzeti irodalmak művészeti, esztétikai „normalizációja” szoros összefüggésben van az alkotói individualitás változásaival és a művészeti alkotás minőségeivel. Általános szinten megállapítható, hogy a kisebbségi írók és költők alkotói életművében a fejlődés útja a valóság felfedezésétől, a morál és az identitás keresésétől fokozatosan át az esztétikum megtalálásáig vezet. Közben tudatosíthatjuk, hogy az esztétikai érték (mint a műalkotás belső, meghatározó értéke) nem „keresi” identitását vagy annak megokolását, mivel nincs rá szüksége. Az esztétikai élménynek objektív alapja és jellege van abban az értelemben, hogy ugyanaz a műalkotás hasonló (vagy ugyanolyan) élményeket vált ki az olvasók, mint befogadók nagy részében.

Az identitást (mely konkrét alkotóhoz, műhöz és annak körülményeihez kapcsolódik) elsősorban az irodalmi mű további értékei, értékszférái (morális, történelmi, társadalmi, intellektuális és más értékek) formálják meg és bontakoztatják ki a műben. A nemzeti kisebbségek, s általuk a kisebbségi alkotók – hasonlóan a társadalom más csoportjaihoz – fejlődésük bizonyos szintjén szükségét érzik annak, hogy irodalmi művekben (művészi kifejező eszközökkel) fogalmazzák meg identitásukat. A kulturális önazonosság tisztázása lehetővé teszi a múlt megismerését (genézis), a történelemhez, az anyanyelvhez, a kultúrához, a művészetekhez stb. való viszony tisztázását, a meghatározó specifikus jegyek felismerését és azonosítását. A kisebbségi író valósághoz, identitásához és művészi elképzeléseinek megvalósításához való viszonyát így szemléltethetjük:

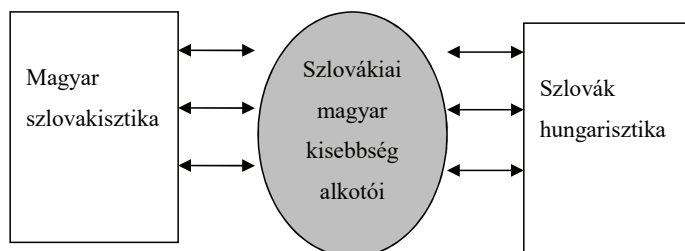
Részleges felismerés eredményeként megállapíthatjuk, hogy a nemzeti kisebbségek kulturális identitása és az esztétikai (művészi) érték közötti viszony közvetlen, a kisebbségek részéről joggal feltételezett és bizonyított. Mivel a nemzeti kisebbségeknek létfontosságú szükségük van a kulturális önazonosság felmutatására, a kulturális önazonosság irodalmi (művészi) kifejezéséhez szükség van esztétikumra. Ily módon az esztétikai (művészi) kifejezési forma (és érték!) hatékonyan elősegítheti a kisebbségek kulturális identitásának meghatározását és felmutatását. A kapcsolódások és viszonyok ily módon kauzálisan és funkcionálisan „normalizálódnak”, a kör részlegesen bezárul és nyilvánvalóvá válik a kérdés (és a kérdésre adott válasz) hitele: miért vezet a kisebbségi alkotók fejlődési útja a valóság, az erkölcs, az identitás és további irodalmi értékek keresésétől az esztétikum (művészi kísérletezés és kifejezőmód) megtalálásáig? Ez a fejlődési vonal általában nemcsak az egyes alkotói pályák ívét jelzi, hanem a kisebbségi magyar irodalmak történetének fejlődését is tükrözi a kezdetektől napjainkig. A fejlődési vonal ugyan nem lineáris, de mindenképpen evidens, részlegesen csupán az alkotói személyiség sajátosságai és pozíciója, másrészt a kisebbségi magyar irodalmakban esetlegesen bekövetkező nagyobb (tehát társadalmi szintű) változások befolyásolhatják.

Magyar–szlovák viszony a kölcsönösség jegyében

Feltételezhetően olyan időszak következik el, amelyben új alapokra helyezett történelmi, filológiai, publicisztikai munkák, elemző cikkek és tanulmányok írása válik lehetővé és időszerűvé az új feltételek közé került közép-európai régió és ezen belül a mindenképp nagyobb figyelmet érdemlő magyar–szlovák kapcsolatok kérdéskörében is. A kutatás és az eredmények szempontjából ezen a területen sem mennyiségileg, sem minőségileg nem mondható kielégítőnek a tudományos alapokon nyugvó, elfogulatlan mérccével mérő, hasonlóságokat, közös motívumokat és eredményeket vizsgáló elemző írássok sora. A magyar–szlovák kapcsolatok kutatásában szinte nincs jelentősebb kivétel az egyes (irodalom, történelem, fordítás továbbá társadalomtudományi) tudományszakok között, csupán árnyalatnyi eltéré-

sek tapasztalhatók, elsősorban a mennyiséget illetően.

Ez alkalomból csupán egyetlen példát emelünk ki, mely a terminológia problematikáját is érinti. Magyar–szlovák vonatkozásban fogalmazza meg javaslatszerű megállapítását Käfer István egy 1995-ös tudományos konferencián: „*A hungarológia és a szlovakológia mint tudományos diszciplínák lehetnének a szlovakológia, illetve a hungarológia sajátos területei. A hungarológia szlovák elemeit a szlovakohungarológia elemezné és a szlovakológia magyar elemeit a hungaroszllovakológia*”.¹⁵⁴ A megállapítás a felfedezés rátalálásán túl kiegészül azonban a következtetések célszerűségével: „*Ily módon egyrészt nem választanánk szét néhány szerző, korszak, régió alkotásait, másrészt nem kényszerülnénk az uhorská literatúra – literatúra Uhorska – literatúra v Uhorsku – azaz magyarhoni irodalom – Magyarhon irodalma – irodalom Magyarhonban terminusok használatára.*”¹⁵⁵ A szakterületek közül jellegénél fogva tipikusnak is mondható az említett összefüggés, mely kiaknázatlan lehetőségeket rejt magában, logikát és kölcsönösséget feltételez. A mi rendszerünkben – amely elsősorban a nyelvi és irodalmi kontextusra helyezi a hangsúlyt, s ennél fogva szűkebb a Käfer István által használt hungarológiánál és szlovakológiánál – hasonló az összefüggésrend. Mi magyar szlovakisztikáról és szlovák hungarisztikáról értekezünk, melynek kölcsönös viszonya szintén dialektikus alapokon értelmezhető, s rendszerünkben szervesen kiegészül a szlovákiai magyar szakmaiság funkcionáltságával. Ez azért is fontos, mivel a szlovákiai magyarság alkotói részesei mindkét irányba ható folyamatnak.

154 Käfer István: A szlovako-hungarológia és a hungaro-szlovakológia a Pázmány-hagyományú egyetemeken. Mint előadás elhangzott Nagyszombatban a Trnavská univerzita által rendezett tudományos tanácskozáson 1995 novemberében. In: *Dona nobis pacem* (Magyar–szlovák kérdések). Piliscsaba, 1998, 49. o.

155 Uo.

A szlovákiai magyar kisebbség létrejötte, kapcsolatrendszerének része nélkül a magyar/magyarországi szlovakisztika alig motiválódna és eredményeiben szegényebb lenne. Másrészt: a szlovák/szlovákiai hungarisztika helyzetének is meghatározója a szlovákiai magyarság (és szakembereinek munkája). Az irodalmi, nyelvi, kulturális komparatisztika és kontaktológia tudományos, továbbá tudományos-népszerűsítő műfajait és publicisztikus változatait döntő részben szintén ugyanebből a kisebbségi közegekből származó kutatók, tanárok, irodalmárok művelik.

A műfordítás szakterülete tér el leginkább a felvázolt képlettől, mivel e területen a szlovák műfordítók munkája alapvetően érvényesül a magyar irodalom termékeinek szlovákra való fordítása során. A szlovák szépirodalom magyar nyelvre történő tolmácsolásában azonban ismét a szlovákiai magyar – műfordítással is foglalkozó – költők és írók vállalják magukra a munka meghatározó részét. Ez a műfordítói „*munkamegosztás*” a vázolt alaphelyzetben – joggal feltételezhetően – nem tükrözi az európai jellegű vonások standard helyzetét, mint ahogy a magyar–szlovák kapcsolatok sajátosságai sem nevezhetők általánosan európai jellegadó vonásoknak.

A műfordítás során valójában két kultúra rendszerének a (kommunikációs és szövegszintjének) szembesítésére kerül sor. A két kultúra rendszerének kölcsönös kapcsolata az átkódolás során döntő tényező az irodalmi kommunikációban, mivel eredményeképpen az átültetett szövegben mindkét kultúra elemei felbukkannak. A fordítás szövege szociális szinten is két struktúra kombinációja, s tematikai és stilisztikai szempontból az jellemzi, hogy két kultúra „*keresztveződéséből*” jött létre. A szlovákiai magyar műfordítók feladatának a sajátossága abban rejlik, hogy a szlovák eredeti művet úgy viszik át a magyar irodalom közegebe, hogy az a lehető legkevesebbet veszít általános, különleges és egyedi jegyeiből. Ez nemcsak abból adódik, hogy jól tudják a szlovák nyelvet, hanem abból is, hogy megbízhatóan ismerik a szlovák történelmi múltat, a jelen valóságát, a szlovák gondolkodásmódot, mentalitást és sorsalakító tényezőket.

A szerteágazó problémakör külön vizsgálgatót érdemelne, itt csupán annyira jut terünk, hogy rámutassunk néhány tipikus problémára, amely befolyásolja a műfordítást. Nem okozna különösebb gondot annak a megbizonyítása, hogy a fordítók (idősebb) részének véleményeiből, vitáiból

hiányzik az elméleti felkészülés. Nem is a nyelvészeti speciális kérdések taglalására, hanem a gyakorlatból leszűrt elemi tények általánosítására gondolunk. Azt tapasztaltuk, hogy az elméleti megalapozottság feltétele a jó minőségű fordításnak, az elmélet megóvja a fordítót a rossz szokásoktól, a konvencióktól és sztereotípiák alkalmazásától. Erre már a fordító- és tolmácsolás tapasztalatai és tanulságai is bizonyítékként szolgálnak.

A kulturális értékek nemzetközi cseréjének kontextusában jelenünkben a műfordítás elsősorban dinamizmusával és népszerűségével hívja fel magára a figyelmet. A fordítástudomány interdiszciplináris jellegű, valójában az interdiszciplináris gondolkodás terméke, mely viszonyrendszerében már megfogalmazta az összehasonlító nyelvészethez, valamint az összehasonlító irodalomtudományhoz való kapcsolatát. Ezzel sajátos helyet biztosít magának a kultúra és az irodalom kontextusának rendjében.

* * *

Az Európai Unió (mely meghatározza a közép-európai régió jövőjét) keretében kialakuló viszonyrendszer a nemzeti és a kisebbségi kultúrák, irodalmak és társadalmak számára új lehetőségeket és perspektívát jelent. Ezek a tendenciák irányultságukkal befolyásolják a viszonyok további alakulását és az értékek közvetítését. Az irodalom kutatásának és elemző szempontjainak alkalmazkodnia szükséges az új fejleményekhez és feltételekhez általában, specifikusan pedig a kisebbségi irodalmak sajátosságainak vizsgálatakor kell elmélyítenie és kibővítenie módszereit. Az értékek differenciált kezelése és értelmezése – úgy tűnik – egyre nagyobb teret kap, hogy az irodalom értékelése komplex módon érvényesülhessen.

Irodalom (válogatás)

- Chmel, Rudolf: Nagykövet voltam Magyarországon. Kalligram, Pozsony, 1997
- Čepan, Oskár: Literatúra medzi centrom a perifériou. In: Literárne bagately. Archa, Bratislava, 1992
- Käfer István: A szlovako-hungarológia és a hungaro-szlovakológia a Pázmány-hagyományú egyetemeken. In: Dona nobis pacem (Magyar–szlovák kérés)

- dések). Piliscsaba, 1998
- Kell-e nekünk Közép-Európa? Századvég, különszám, Budapest, 1989
 - Kiš, Danilo: Kételyek kora. Fórum-Kalligram, Újvidék–Pozsony, 1994
 - Konrád György: Európa köldökén. Magvető, Budapest, 1990
 - Közép Európa a kapuk előtt. Savaria Univ. Pr., Szombathely, 2001
 - Módos Péter: Az Unió és Magyarország. Beszélgetés Schöpflin György politológussal. Európai Utas, 16. évf. 2005/1
 - Pomogáts Béla: Kisebbségben és magyarságban. Nap, Dunaszerdahely, 1997
 - Újvári Zoltán: Gondolatok az identitás vizsgálatáról. Debreceni Szemle, 14. évf. 2006/1
 - Zajac, Peter: Tvorivost' regiónu. In: Pulzovanie literatúry (Tvorivost' literatúry II.). Slovenský spisovateľ, Bratislava, 1993

Eszméltető könyv a nemzeti önismeretről és a magyar egyetemesség igényéről

(Görömbei András emlékére)

**Suggestive book about the national self-knowledge and the need
of Hungarian allnes (In memory of András Görömbei)**

Abstract

National consciousness and self-knowledge are expressed in their entirety in the national culture as a whole. But there is a group of authors with special community responsibilities. These authors have a personal concern for the nation's fate, so they have a special role in shaping national self-knowledge. In their works, national themes and peculiarities appear more directly than in others works. András Görömbei, academician and university professor, was the expert and assessor of these important fate questions. His collection of studies, *Irodalom és nemzeti önismeret* (Literature and self-knowledge), is an ideologically defined, thought-rich, powerfully motivated work, in which convincingly proclaims that the unfolding of minority Hungarian literature and the cognition of western Hungarian literature has helped to create a national self-knowledge of all Hungarians. His credible finding is that the Hungarian nationality literature in the unity of Hungarian literature bears the mark of the separate destiny of Hungarian minority, and makes this complex word of separate destiny an integral part of the Hungarian national self-knowledge.

Keywords

national self-knowledge, nationality literature, fate questions, Central-Europe, national identity, integration, religion, historic mission, European Union

*„Nincs minden irodalomnak
irodalmon túli feladata.
A mienknek van, mindig is volt...”*

(Illyés Gyula: Első állomás)

Görömbei András Irodalom és nemzeti önismeret című könyve érett és okos kötet, mely letisztult szemlélettel és kiérlelt, hiteles módszerekkel tárgyalja anyagát. A nemzeti közösség és az önismeret, a nemzeti tudat és a közösségi felelősség, ezek irodalmi vetületei, az irodalmi hagyomány, a jelen és a jövő kérdései, a történelem és az irodalom létmódja mind-mind összefüggésrendet alkotnak, s aktuálissá válnak általános szinten is, egy olyan közép-európai közegben, amely aktív részese a globalizációnak, az európai közösséghez való csatlakozás folyamatának. A magyarság (beleértve a kisebbségi magyarságot is) nemzeti önismeretének, önazonosságának, identitásának ügye, időszerű értelmezése nem véletlenül kerül a magyarságtudományi és irodalomtörténeti vizsgálódások körébe, mivel a társadalmi változások bizonyos értelemben létkérdéssé teszik az önmeghatározást s a belőle fakadó perspektívát, a fontos közösségi előkészületek és döntések időszakában. Görömbei András jól látta és kellően érzékeltette, hogy a felgyorsult változások a kérdések felvetésén túl válaszok megfogalmazását igénylik mind az egyén, mind a közösség számára, mert az értékmegtartás, az önazonosság igénye ellenszerévé válik a személyiségfelszámoló és közösségporlasztó tendenciáknak. Ahogy ő fogalmazza pontosan: „A globalizációval párhuzamosan ezért vált az identitáskutatás világszerte az egyik legfontosabb stúdiummá. A magyarságnak létérdeke, hogy otthon érezze magát Európában. De ezt csak akkor érheti el, ha – a nagyfokú világnyitottság mellett – úgy ragaszkodik önazonosságához, szellemi-erkölcsi értékeihez, anyanyelvéhez, kultúrájához, hogy az új idő követelményei szerint meg is újítja azokat.”

Ennek a jelzett identitáskeresés, -megfogalmazás problémakörének feldolgozása a központi magja a kötet első nagyobb fejezetének (A magyarságtudomány útkeresése), melynek öt, szinte rendszert alkotó, szintetizáló tanulmányában Görömbei András a kérdéskomplexum legfontosabbnak mondható területeit vette szemügyre, azzal a szándékkal, hogy egyfajta leltár után értékeljen, kiegészítsen és új lehetőségekre, irányokra, feladatokra mutasson rá. A kötet első két szintetizáló tanulmánya eszméletű jellegével tűnik ki. A kötet címadó írása (Irodalom és nemzeti önismeret) gondolatrendszerének olvasatunk szerint öt pillére van:

1. A nemzeti közösség összetartozásának legfontosabb tényezője a nemzeti önismeret.
2. A nemzeti tudat és önismeret a nemzeti kultúra egészében nyilatkozik meg a maga teljességében.
3. Az irodalmi művekben megnyilatkozó közösségi felelősség nem ütközik a művészet autonómiájának elvével.
4. A magyar irodalom és a magyar nemzeti önismeret a történelem során együtt újult meg, ezért a műalkotások esztétikai és nemzeti önismereti értéke együtt és egyszerre mérendő és értékelendő.
5. Sokféle érték van egy irodalomban, de nem véletlen az, hogy egy-egy nemzet tudatában azok az alkotások a közösségformáló erők, amelyekben a nemzeti lét igazságai fogalmazódnak meg.

Görömbei András értelmezéseiből kitűnik, hogy a nemzeti önismeret permanens formálódáson, alakuláson, gazdagodáson esik át, s hogy van az íróknak olyan csoportja, akik személyes gondjukként élik meg a nemzet sorskérdéseit, ezért nagy szerepük van a nemzeti önismeret alakításában. Példái meggyőzőek: Ady Endre, Babits Mihály, Móricz Zsigmond, Kosztolányi Dezső, Németh László, Illyés Gyula, József Attila, Nagy László, Sütő András, hogy csak a legtöbbször idézett alkotók nevét említsük. A modelként értékű példákon túl külön hangsúlyt kap az az axióma, hogy az esztétikai érték és felelősség, a közösségi gond és közösségi tudatformálás nem keresztezik egymást és nem ütköztek soha egymás érdekeibe. Ennek bizonyítására a magyar és világirodalom legjobb alkotásainak gazdag tárháza áll rendelkezésre, s az is modell értékűvé válik, hogy a személyes önkifejezés harmóniát tudott alkotni a konkrét nemzeti önismeret gazdagításával. Az egyes korszakokban megjelenő irodalmi morális-szemléleti dimenziók és kritériumok megváltoztatták a korábbi nemzettudatot, s Görömbei ezzel kapcsolatban a huszadik századi változásokra koncentrált elsősorban. A két világháború között, a második világháború idején, majd az ötvenes évek, valamint a kommunista diktatúra ideje alatt fellépő változásokat jellemzi és értékeli röviden, rámutatva, hogy az utóbbi több mint fél évszázad a nemzeti érzést, a nemzeti gondolatot nacionalizmusnak bélyegezte, s a helytelenül értelmezett nemzetköziség szellemében és jegyében üldözte. A szellemi-erkölcsi károk okozása mellett az előző politikai rendszer a nemzetismeretből

kizárta a kisebbségi magyarság és a nyugati magyarság bonyolult témakörét. (NB: Elsősorban a nemzeti kisebbségek öntudatának köszönhetően a több mint egy emberöltő idejéig tartó helyzetben nem történt meg az aszsimiláció...)

A felvázolt elvi alapokat megfogalmazó kérdéskomplexumhoz kapcsolódik a magyarságtudomány eredményeit, változásait és időszerű feladatait taglaló írás (A magyarságtudomány útkeresései), melynek szemléleti alapállása a történetiség jegyeit érvényesíti, s konkrét aspektusból szembesít véleményeket és mond bírálatot. Görömbei András a magyarságtudomány történetének három szakaszát különíti el a huszadik században, s jellemzi röviden ezeket, jelezve, hogy minden részben kimutatható a „*kényszerítő szükség*”, amely hozzájárult az új fejezet megnyitásához. Hivatkozásainak sora bizonyíték erejű ebben az esetben is: Bartucz Lajos, Bibó István, majd Illyés Gyula, Csoóri Sándor, Szabó Zoltán, Kósa László, Eckhardt Sándor, Prohászka Lajos, Keresztury Dezső és mások gondolatainak kontextusában bontja ki a magyarságtudomány legjellemzőbb vonásait és viszi tovább néhány irányát. A tanulmány szerzője kiszűri azokat az értékeket, amelyek szerinte továbbvihetők, amit hasznosíthatónak vél. Az elmúlt politikai rendszerben a magyarságtudományt illetően – teljesen jogosan – „*ön szemléleti korlátoltság*”-ról beszél, amely „nemzetszűkítés”-t eredményezett. Jelzi azonban, hogy a kisebbségi magyar irodalmak hetvenes évekre eső fejlődési tendenciái új lehetőséget adtak egy új nemzeti önismeret kialakulásához, valamint az anyanyelv és nemzeti hagyományok megtartó erejének tudatosításához. Dobos László, Bálint Tibor, Sütő András, Kányádi Sándor, Farkas Árpád és mások alkotásai a kisebbségi magyarság sorskérdéseire hívták fel a figyelmet, s a hungarológiáról is érdemleges viták zajlottak. A későbbiekben vált felismerhetővé, hogy a viták során a hungarológia perspektívája egyrészt gyakorlati célokat szolgálhat, másrészt tudományként is kezelhető. A politikai rendszerváltás további új kérdések megoldását hozta felszínre a magyarság alapvető nemzeti problémáit illetően, s Görömbei András lényeglátóan fogja össze a legidőszzerűbb igényt: „*A magyarság számára ebben a rendkívül nehéz és bonyolult helyzetben valóban létfontosságú kérdés a magyarság egészének szellemi integrációja, a magyar identitástudat megerősítése. Ez viszont csak reális nemzeti önismereteken*

alapulhat. Ennek a nemzeti önismeretnek lehet a magyarságtudomány hatékony eszköze...”

E nagyobb fejezet további tanulmányaiban a szerző az egyetemesség értékének fontosságát értelmezi és bizonyítja, mind a magyarságtudat megjelenési formáit (Az erdélyi magyar irodalom magyarságtudatának elemei), mind a kisebbségi magyar irodalmak nyelvvédő műveit illetően (Az anyanyelv védelmének változatai a kisebbségi magyar irodalmakban). Egyrészt arról győzi meg olvasóját, hogy a határon túli magyar irodalmak magyarságtudatának összetevői és megnyilvánulásai sokrétűek, s hogy az irodalomban gyakran előforduló nemzeti „*öntanúsítás*” ugyan változó tartalmú, de ugyanúgy szorosan kapcsolódik a belső tradíciókhoz, mint az egyetemes magyar irodalomhoz. Másrészt jó érzékkel hangsúlyozza, hogy az anyanyelv védelme és a nemzeti kultúra ápolása az elemi emberi jog formájaként van jelen és működik, melyet a kisebbségek az őket fékezni, ill. fokozatosan felszámolni akaró hatalmakkal szemben érvényesítenek. Ahogy a kisebbségi magyar írók a kisebbségi gondok és kérdések esztétikai szintű művészi kifejezésével egyetemes emberi távlatokat villantanak fel, úgy a kisebbségi magyarság anyanyelvi értékeit megőrkítő irodalmi is az „*emberi szabadságigény és otthonosságigény*” egyetemes megnyilatkozását jelentik. Az egyetemesség igénye tehát jelen van minden magas szintű művészi igény megnyilvánulásában – formai és eszmei dimenziókban egyaránt –, s minden kötődés ellenére nyitottságot hirdető elvként működik.

* * *

Szintetizáló jellegével és megállapításaival tűnik ki Görömbei András tanulmánykötetében A kisebbségi magyarság és irodalma az ezredvégen című tanulmány (megjelent a Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvégen című kötet felvezető és irányadó írásaként is – Debrecen, 2000), mely egyrészt viszonyrendszereket vetít az olvasó elé a globalizáció, az otthonvilág, az anyanyelv és az irodalom kapcsolatait illetően, másrészt a történelem és a kisebbségi sors konkrét eseményeiből kiindulva von le aktuális tanulságokat a kisebbségi ideológiák, a kisebbségi magyar irodalmak lényegének és sajátosságainak értelmezésében. Elgondolkodtató az, hogy

Görömbei András a huszadik századot a magyarság történetének letragikusabb századának tartja, melyben bekövetkezett szétszóródása és létszámának fogyása. Számadatok tükrében tekinti át a változásokat és rámutat a nagymértékű változások politikai okaira is, melynek következtében a magyarság tovább osztdott, s így jelenleg a Kárpát-medencei magyarság ma már nyolc országban él egymástól eltérő társadalmi körülmények között. S bár az 1989-es rendszerváltás a magyar kisebbségek számára az egyetemes magyar összetartozás felvállalásának optimizmusát hozta, továbbá a kisebbségi magyarság önazonossága megfogalmazásának erőteljes igényét is jelentette, mégis, az eufórikus időszak után a felismerés megdöbbenéssel kísérve vált nyilvánvalóvá, hogy a kisebbségi elnyomásnak az oka nem csupán a diktatórikus rendszer volt, hanem főként az azzal összefonódó többségi nacionalizmus.

Jelzi és értelmezi Görömbei azt a problémát is, amely a kisebbségi irodalmak fogalmának meghatározása körül alakult ki a rendszerváltás óta. Ennek a kérdéskörnek a megítélésében az írók sem egységesek, mivel a kisebbségben élő alkotók egy része lekicsinylő értelműnek érzi a kisebbségi jelzöt, mások viszont a kisebbségi magyar irodalmakat külön entitásnak tekintik a magyar irodalmon belül. Görömbei konklúziója meggyözö, mivel az objektívan adott körülmények (történelem) és a nyelv, valamint a szubjektív tényezök (a személyiség, az egyén), a nyelv és az irodalom szétválaszthatatlan egybetartozásából indul ki, mely lehetővé (söt szükségessé) teszi a további részekre tagolódást a magyar irodalom egységén belül. A tagolódás nem a magyar irodalom egészének egységét bontja meg, hanem az új szín, új hang bevitelével dúsítja és gazdagítja, egyben tartalmasabbá teszi az összmagyar irodalmat. Ez az értelmezöi magatartás az irodalomtudás számára, sok kisebbségben élő magyar alkotótól eltérően lehetővé teszi, hogy differenciáltan különböztesse meg az egyetemes magyar irodalom értékeit. Példának okáért azok a szlovákiai magyar alkotók (pl. Tözsér Árpád, Grendel Lajos...), akik bizonyos fejtegetéseikben az irodalmat elsősorban nyelvi fenomennek tekintik (s így nem érzik a magyar irodalom további tagolásának értelmét), verseikkel, regényeikkel, söt elemzéseikkel akaratlanul is jelzik a kisebbségi helyzetből és élményekből fakadó külön sajátosságok számbavételét és értékét. A tények tiszteletben tartásával tesz-

szük hozzá: minden szlovákiai alkotó művében megtalálható a kisebbségi élménykör, a sors és a szülőföld motiválta témafeldolgozás, olyan minőségben is, hogy az önismeret és az identifikáció deklarálásának bizonyítéka. A magyar emberi sors megörökítése is különböző szintereken és értelmezésekben valósul meg az irodalom műfajaiban. Az alkotói önazonosítás sem engedi meg azt, hogy az író, költő átnézzon saját műveinek értékein, nem engedheti meg, mivel az irodalmi folyamat és értékrend, a kritika számon tartja azokat, mint értékformákat. Görömbei András szerint: „A kisebbségi magyar irodalmak a kisebbség nemzeti létét fenyegető politikával szemben alakították ki sorsuk kivallásának, sajátosságuk védelmének különféle esztétikai változatait. A kisebbségi magyarság sajátos nemzetiségi történelmének, nemzetiségi önismeretének, helyzettudatának művészi értékű érzékeltesével hívták föl magukra a figyelmet az egész magyar nyelvterületen.” Ezt a megállapítást nem figyelembe véve kevés eséllyel lehet kialakítani valóságos képet kisebbségi magyar irodalmakról, legyen bár az kísérleti jellegű avagy klasszikus formákban megnyilvánuló. Önmagát vonja kétségbe az a kisebbségi elemzői magatartás, amely (talán az újatmondás hiú reményében?) megkérdőjelezi a kisebbségi magyar irodalom létét, mondván, annak csupán „orientáló” szerepe lehet. Ezek a szimplifikáló nézetek nem veszik figyelembe, vagy egyszerűen elhallgatják a kisebbségi sorsban keletkezett műalkotások egyik meghatározó sajátját, azt, hogy azok természetes módon tartalmazzák a kisebbségi útkeresések ideológiáját is. Féloldalas dolog ugyanis csupán bírálni (megtagadni?) ezeket a sorsmetaforákat és kisebbségi ideológiákat, mivel valójában a szövegirodalmi szemléletet érvényesítő nézetek nem képesek helyettesíteni azokat semmilyen érdemleges más (funkcionális) szerepkörrel. Különösen furcsa az ilyen hiányos interpretálás, ha a kritikus maga is a kisebbségiek életét éli, s nem vesz tudomást az irodalmi létértelmezésekről és a kisebbségi művészi „létdokumentációról”. Véleményünk szerint a nyelvnek, így az irodalmi alkotást létrehozó formációnak erős valóságvonatkozásai, -vonatai vannak, s nem csupán önmagába zárt autonómiája, mint ahogy azt az ún. „szövegirodalom” hívei állítják. A „jelentés” elbizonytalanításai nem lehetnek hitelesek, a „történetet” sem lehet dekonstruálni, legyenek azok intertextuális stíluskeverések, nyelvi játékok vagy éppen tudatos parafrázisok. A kisebbségi

magyar irodalmak egyéni változatok sokaságában jelenítik meg a kisebbségi magyar embert, melyek eredendő motiválói ezeknek az irodalmaknak. Görömbei András jól látja a felvázolt probléma szélsőséges értelmezéseinek lényegét is, s tapasztalatai birtokában konzekvenciája bölcsen perspektivikus: „Az irodalom történetének a tanúsága az, hogy a szélsőséges kísérletezők klasszicizálódni szoktak, s akkor hozzák legszebb új eredményeiket, amikor a rombolással szerzett építőanyagokat új koncepcióval formálják új egészszé.” Ehhez már csupán az tehető hozzá: a szemlélettágítás, a más véleményre való figyelés képessége és toleráns kezelése, a viták tárgyát képező valóságos kontextus tisztelete minden olyan szükséges összetevő, amely a politikai rendszerváltás után is meghatározó szerepkörrel bír a kisebbségi magyar irodalmak komplex értékrendjének kialakításában.

* * *

Bármiről is beszél Görömbei András, történeti vagy éppen egyéni alkotói pályát rajzol meg és méltat, mindig korunk legidőszerűbb problémáit is érinti, véleményezi. Nem véletlen tehát, hogy a tanulmánykötet második nagyobb fejezetében (Létérdékű irodalomszemlélet) példának okáért Barta János életművét elemző tanulmánya (Létérdékű irodalomszemlélet) az esztétika, az irodalomelmélet és az irodalomtörténet példaszzerű, egymást segítő szintézisének időszerűségét hirdeti, s mindemellett a Barta Jánosra meggyőzően jellemző nyitott irodalom-szemléletet, a bátor emberi-szakmai kiállást ismeri el követendő példának, minden szélsőséges és dogmatikus irodalomtudománnyal szemben. A Németh László írói művészetét taglaló írás (A drámaíró Németh László dilemmái) az előzőnél talán még jobban megjeleníti a jelenkor irodalmi problémáit, esetenként kritikával is illeti azokat. Németh László élő öröksége kapcsán jelenünk irodalmi kánonképződési folyamatának divatjellegű-mozzanatairól értekezve állapítja meg: „Ma a kánonok átalakulásának olyan kapkodó, gyors folyamatát látjuk, amely szinte lehetetlenné teszi az egységes fővonalú nemzeti kánon kiterjedt érvényesülését. Kánonok sokasága él egymás mellett, az egyik kánonképző csoport listája szinte nem is érintkezik a másikkal [...] nem segítik az irodalom értéktudatának kristályosodási folyamatát... A globali-

záció is megkérdőjelezi a nemzeti kánonok szerepét. Ez az erősen érezhető jellegtelenítő folyamat azonban az egyes személyekből és közösségekből az ellenállást, ellenszegülést, az otthonosság igényének a fölerősödését, a nemzeti-közösségi értéktudat újrafogalmazását is kiváltja. Egyfelől tehát a posztmodern centrumnélküliség, másfelől a bizonyosságkeresés, értékkeresés korát éljük.” A kötet szerzője nem erőlteti véleményét az olvasóra direkt módon, módszerére inkább az adott problémakör részletes és pontos, szakszerű feltárása a jellemző, ami már önmagában is objektív értékmérőket biztosít. Nem eredetieskedik és nem konstruál mindenáron külön véleményt, nem is akar meghökkenteni, hanem a valóságot hűen felmutató ismereti anyaggal, következtetésekkel gazdagítja az egyes életművekről, irodalmi jelenségekről meglévő kritikai és irodalomtörténeti anyagot. Ilylyés Gyula életművének különböző jellemző részeit tárgyalja részletes tanulmányokban (Illyés Gyula emlékezete, Két fejezet Illyés Gyula szociográfiai munkásságából, Illyés költészete és a nemzeti önismeret), s letisztult szakmai hitellel értékeli a rendkívüli alkotói pálya összetevőit, s ad további hangsúlyokat a tanulmánykötet gerincéül szolgáló meghatározó jellegzetességeknek. Talán ezekben a tanulmányokban a szerző többet utal mások véleményére, de ezekben a megállapításokban is jelen van az irodalmi érték összetettségére utaló érzékenység, mely ismét csak jelenünk tisztázandó és hangsúlyozandó problémáját jelenti. Illyés Gyula szemléletének egyensúlytartó mélységét abban véli felfedezni, amint Béládi Miklóst idézi, hogy „humanizmusának szilárd tartópillére az anyanyelvi és az emberi közösséghez tartozás tudata. Szemléletében az »anyanyelvi« és »emberi« nem válik külön, szótárában a két fogalom föltételezi egymást. A klasszikus értékek, melyekkel az alkotó éppen ezáltal gazdagította saját életművét, beépültek a magyar nemzeti kultúrába, s hatottak érvényszerűen. Kulcsár Szabó Ernő szerint Illyés verseiben a feszültség alapja az egynemű esztétikai öszszhatás mindig a széttartó impulzusok kiegyenlítődéseknek dinamikájából keletkezik...”, Görömbei András elfogadja e véleményt, de továbbviszi e jellemzést, s azt fogalmazza meg, hogy Illyés Gyula „együtt akarja látni és értelmezni a lét egymástól különböző minőségű elemeit”, amely két fő esztétikai alapelvben, a tárgyiasságban és a gondolatiságban valósul meg. Az Illyés-versek a lírai reflexiók erejétől és váratlanságától válnak „életa-

karatot sugalló ösztönzésekké, tanítások"-ká. Értelmezésünkben Görömbei András azontúl, hogy a költői életművet teszi pontosabbá, a jelen irodalmi problémáihoz is társítja véleményét, aktualizálja eszme-futtatásainak tanúságait az illyési oeuvre kapcsán: „Nem az irodalom autonómiáját sértette, amikor közügyek vizsgálatának terepévé is tette azt, hanem az irodalom autonómiájának szellemi, erkölcsi erejét kívánta hasznosítani egy nemzet öntudatának és önismeretének a tisztázásában és erősítésében.” Ez az értékelő és értelmező szemlélet tanulságokat ad, méltó az illyési életmű szellemi tágasságához, egyben lényegi támogatója annak a szemléleti koncepciónak, amelyet többek között Barta János is hirdetett, nevezetesen, hogy a „lét-dimenziók” és „létperspektívák” fogalmi irodalomtudományi szinten is hasznosíthatók, mivel a „súlyos szépségekhez” és a „mélységperspektívákhoz” tartoznak. A „mélységperspektíva” szempontja és értelmezése nem véletlenül válik irodalomtudományi aspektussá Görömbei András esetében is, mert hozzásegít annak feltárásához és identifikálásához, mi az az elem az alkotásban, ami eredeti, ami a létnek a mélyéről származik, s mi az, ami szekundér, hiteltelen utánszó.

A tanulmánykötetben Németh László és Illyés Gyula írói-emberi értelmezése meggyőzően tudatos választás eredménye, mivel a jellegadó tényezők az elemző értékrendjében is meghatározó helyen szerepelnek. Értelmezéseiben Görömbei András szinte szenvedéllyel tárja fel az alkotó személyiségek műalkotássá kristályosodó folyamatát, gondosan figyel az alkotó egyéniség és a mű történeti-valóságos tényezőire. Az esztétikai értékekre való érzékenysége mellett a művek értékelése során további más értékeknek is fontos szerepet tulajdonít. Megközelítéseiből és interpretációiból kiolvasható az a tény és meggyőződés, hogy a műalkotásoknak az esztétikai értékeken kívül a bennük megjelenő erkölcsi eszmék, közösségi érzések, az alkotó által átélt gondolati mélység és szépség is hangsúlyt és tartalmat nyújtanak az olvasónak. Ahogy ő látja: „A valóságérték révén a műalkotás az élet nem esztétikai jellegű minőségeiből is meríti értékbeli gazdagságát.” Éppen emiatt tartja rendkívül fontosnak Barta János esztétikai gondolkodásának értékelméleti vonatkozásait, mert azokban megtalálja az irodalom emberformáló és közösségformáló szerepét, s ezzel állást foglal az irodalom és egyben az irodalomtudomány

„egzisztenciális jelentősége” mellett. Hasonlóképpen, ahogy Barta Jánost egzisztenciafilozófiai ösztönzések vezették el a „létdimenziók” és „létperspektívák” fogalmának funkcionális irodalomtudományi felhasználásához, úgy Németh László egzisztenciális kérdésnek tekintette a magyarság önismeretét, helyzetét a kelet-közép-európai kis népek között. Történelem-szemléletét, éppúgy, mint irodalomszemléletét, akárcsak a magyarság létezésének európai kereteit vizsgáló szempontjait szintén ez a jelleg hatotta át. A minőségben találta meg a magyarság számára járható utat és a kibontakozás lehetőségét, az új magyar irodalom küldetését a nemzeti történelem, a sors változtatására méltó és alkalmas erkölcsiség alapvető fontosságában jelölte meg. Görömbei András tisztán látja azonban azt is, hogy Barta János megállapításait és szempontjait a mai irodalomtudomány mennyiben módosítja, milyen új felismerésekkel viszi azokat tovább a fejlődés és az idő múlása, s azt is tudatosítja, hogy Németh László gyakorlati javaslatai nemegyszer utópisztikusnak bizonyultak. Ez a visszakapcsolás biztosítja Görömbei módszerének, értékelésének objektivitását, védi meg véleményformálását az idealizálásoktól és túlzásoktól.

* * *

A kötet harmadik nagyobb fejezete (Pillanatképek az ezredfordulón) tanulmányokban feldolgozott elvi jelentőségű, következetesen értékelő irodalmi állásfoglalások sorát adja, illetve konkrét művek, kötetek jellemzését, értelmezését tárja az olvasó elé, mint a kifejtett irodalmi és esztétikai nézetek bizonyítékait. E fejezet tanulmányaiban (Egymást erősítő sokféleség, A magyar líra az ezredfordulón, Utólszor a lyrán?) koncepcionálisan egymással szorosan összefüggő, egymást kiegészítő értékelő szempontok alakulnak át egy határozott irodalomtudósi rendszerré, melynek kitételei és determináns jegyei gyakran eltérnek a jelenkori magyar irodalomban divattossá vált, szövegközpontúságát és nyelvközpontúságát előtérbe helyező aspektusok érvényesítésétől. Görömbei András kiindulópontja a legszélesebb nemzeti ismérvekből és történetiséget alapul vevő tényezőkből indul ki, s az ezredforduló problémáit is ebből a nézőpontból ítéli meg, amikor a magyarság szellemi-lelki és fizikai szétszórtságáról értekezik a globalizáló-

dó világban. A megmaradás, az összefogás és kibontakozás útjának keresésében tisztán látja a politika feladatát, a kultúra és az irodalom helyzetét, a nemzeti sajátosságok és értékek megőrzésének fontosságát. Az irodalomnak – létmódjából következően – fontos szerepet tulajdonít a személyiség, s rajta keresztül a nemzet önismeretének világszemléletű alakításában. Ezért is fogalmazza meg igényét a legáltalánosabb szinten is: „A globalizálódó világban a nemzet számára a nemzeti kultúra, s ezen belül az irodalom is fontos megtartó erőt jelenthet. Ehhez azonban olyan nemzeti irodalmi kánonra van szükségünk, amelyikben értékeink összeadódnak, kiegészítik egymást, sőt távlatot adnak egymásnak.” Ennek megvalósítása érdekében feloldhatónak tart minden vitát, s tanulságok leszűrése reményében megjegyzéseket tesz a magyar irodalom nemzeti kánonjának az utóbbi két évtizedben történt alakulásáról, átértékeléséről. Az átformálódást nem tartja szerencsésnek, mivel benne az irodalomnak az emberi létértelmezés teljességének lehetőségétől való megfosztását látja, minek következtében az irodalom leértékelődésének folyamata tapasztalható. Azt a veszélyt is észreveszi, hogy a „szövegirodalom” megjelenésével, kanonizálásával a magyar nemzeti irodalom kánonjából olyan értékek iktatódnak ki, amelyek nélkül az sokkal szegényebb lesz. Ennélfogva sem tud egyetérteni Kulcsár Szabó Ernő kánonmódosító, kánonteremtő törekvéseivel, mert számára a művészet autonómiája azt jelenti, hogy az alkotó nem korlátozza önmaga művészi kifejezésének területét, hanem szuverénül szembesül az emberlét kérdéseivel, melynek következtében természetesen és elkerülhetetlenül vesz részt közösségének sorsában. A költészetet a magyarság egzisztenciális műnemének tekinti, s az irodalomtörténeti tanúságokra hivatkozva jelenti ki, hogy nem „semmilyen eleve elrendelt esztétikai értékkülönbséget tehetünk a művek között tematikai alapon”. Szemlélete a második világháború utáni magyar irodalom nagy vonulatainak, meghatározó irányzatainak számbavétele esetében is eltér Kulcsár Szabó Ernő elhíresült irodalomtörténetének (A magyar irodalom története 1945-1991, Budapest, 1993) felosztásaitól, mivel jóval több szerepet tulajdonít az „esztétamodernség hagyományvonalá”-nak. Görömbei András szemléleti rendszerében a hagyományokhoz való viszonynak csupán egyik lehetősége a szakítás, a másik, értékes, nem kevésbé termékeny módja az „átalakító, megújító továbbvívés”. A magyar

lírában a hetvenes évektől kibontakozott, a kritika által „paradigmaváltásként”, „nyelvi fordulatként” kezelt és értelmezett jelenséget sem tudja a tanulmány szerzője „paradigmaváltásként” elfogadni, mondván, hogy a fogalom irodalmi alkalmazását nem tartja hitelesnek, mivel az irodalomban az egyik mű nem hatálytalanítja, nem válthatja le a másikat. Az ezredvégi magyar líra véleménye szerint „különlegesen sokszínű”, mivel az új szemléleti irányok mellett rendkívül gazdag a hagyományokat megújítva, átalakítva továbbvivő líra szinképe is. Szemére veti a kritikának, hogy szinte kizárólagos érvénnyel kanonizálta az új törekvéseket, s az újdonságot eleve értéknek tekintette, minősítette és nem számolt a következményekkel, pedig „...a szerepnélküliség abszolutizálása, a jelentésképzés szélsőséges elbizonytalanítása, a költői én teljes trónfosztása, a nyelvroncsolás és nyelvjáték túlhajtása, a valóságvonatkozások ünnepelet kiiktatása mérhetetlenül leszállította a költészet értelmét a társadalom tudatában.” Görömbei András egyértelműen kérdőjelet rak a divatjellelű túlhajtások mellé, az alkotói egyéniség jelentőségét hirdeti, mely a maga számára, a maga horizontját igyekszik áttekinteni és birtokba venni, s melynek érdekében hatalmas szellemi, morális, emocionális energiákat mozgósít. Elutasítja a programozott minimalizmus és az abszolutizált cinizmus attitűdjét is, melyekben a magyar költészet hagyományának kétségbevonását és lefokozását véli felfedezni. A magyarság szellemi állapotára való hivatkozással állapítja meg: „A szellemi élet hihetetlenül alászáll azáltal, ha semmibe veszi klasszikus értékeit”, majd más helyen: „A hétköznapi beszéd szintjére redukált versnyelv szinte megfosztotta a verset jelentőségétől”. Az egyoldaló ezredvégi kanonizáció kizárólagos figyelme – ami a kisebbségi magyar irodalmak közegeiben is tapasztalható – a „nyelvi fordulat”-tal megjelenő újdonságokra koncentrált, hogy méltatlanul mellőzte/mellőzi azokat az alkotókat, amelyek a hagyományok kreatív továbbvivése, megújítása révén hoztak létre értékes műveket. Az új kánonokból Görömbei András láttelepe szerint rendre kimaradt Kányádi Sándor, Csóóri Sándor, Nagy Gáspár, Tözsér Árpád, Ágh István, Utassy József, Zalán Tibor, Gál Sándor, Buda Ferenc, Borbély Szilárd és mások neve és műve, melyben többek között a nemzeti önismeret darabjai találhatóak meg művészi formában. Példájuk is bizonyítja, hogy a magyar viszonyok között az alkotói egyéniség törvényszerűen beleütközött/beleüt-

közük nemzetének sorskérdéseibe is, s nem zárhatja ki azokat érdeklődési köréből sem. Műveik bizonyítékul szolgálnak arra is, hogy számunkra a nyelv sohasem neutrális és közömbös eszköz, mert telítve van az anyanyelvi közösség történelmi és jelenkori tapasztalataival, s hogy művük és a közösség történelme, sorsa szétválaszthatatlanul összekapcsolódik.

Külön részfejezetet képez az egyes műalkotásokról leírt vélemények és értékelések sora, melyekben Görömbei András irodalomról alkotott nézeteinek konkrét megnyilvánulási formáit fedezte fel – nem véletlenül. Az is megméretik, hogy az alkotók milyen mértékben képezik részét a magyar irodalmi kánonnak, s milyen értékeik biztosítanak helyet számunkra az ezredforduló magyar irodalmában. Fehér Ferenc válogatott verseinek bemutatása (Fehér Ferenc verseinek újraolvasása), Sütő András nagy terjedelmű publicisztikai kötetének értékelése (Erdélyi változatlanságok), Szilágyi István regényének értelmezése (Hollóidő), Buda Ferenc verseinek létfilozófiai elemzése (Csöndország és Árvaföld), Nagy Gáspár egybegyűjtött verseinek karaktervizsgálata (Félelmen túli tartományban) és végül Imre László huszadik századi magyar irodalmi tanulmányinak (Irodalom és küldetés) méltatása a szakszerű véleményformáláson túl a sokrétű irodalmi anyagon szinte modellérvényűen dokumentálják azt a tézist, hogy az irodalmi művek interpretációja jelenünkben is lehet egzisztenciális tett. Az ezredforduló értékválságos időszakában egyetemes érvényű létezési modellt is teremtettek ezek a művek, alkotóikat nem valami váteszi megszállottság viszi előre, hanem a felelősségtudat és a közösségi gond aktualitása, a világ mai állásának mély létérzékelése, legyen az a magyarság és az emberi lét megoldatlan sorskérdéseinek motívuma. Görömbei András konkrét műveket értékelve bizonyítja, hogy az irodalom és az emberi sorsot alakító szándék, az irodalom esztétikai autonómiája és a közösségi felelősségtudat nem szembeállítható, hanem inkább egymást kiegészítő és erősítő tényezők.

* * *

„A kifejezés, a gondolkodás, és az átélés művészetének összhangjára van ahhoz szükség, hogy az irodalomtudomány művelője betölthesse szerepét” – állapítja meg könyve egyik fejezetében Görömbei András, s mint-

ha saját magáról adta volna meg a pontos jellemzést. Szemléletének nyitottsága, toleranciája, elmélyült szakmaisága, komplex módszerei, valamint az önmagához való hűség együttese jellemzik és jelentik Görömbei András munkásságát. Az irodalmi jelenségeket és értékeket precízen megnevezi, elemzéseinek értékelméleti kontúrjai is határozottak, s kitetszik belőlük, hogy az irodalmi műalkotás az emberre és a társadalomra nem tisztán esztétikai kvalitásai révén hat, s ezért a mű értékösszetevőinek számbavételekor körültekintően kell az irodalom kutatójának, értékelőjének eljárnia.

Görömbei András munkássága rangot ad a magyar irodalomtudománynak, akár az irodalom bástyáinak védelmezőjeként, hatáskörének figyelőjeként és szorgalmazójaként, akár az egyetemes magyar irodalom következetes leltározójaként, kutatójaként és értékelőjeként jelenik meg. Tanulmányai, szóljanak akár a népi írókról, azok folytatóiról, a kisebbségi magyar irodalmakról vagy éppen az ún. nyugati országok magyar alkotói-ról, mindig határozott és karakteres irodalomszemléletet tükröznek. Ennek alapja az a tudósi attitűd, amely a sokféle esztétikai minőséggel bíró műalkotásban úgy az egyéni, mint a közösségi sorsot alakító értékeket mutat fel. Elismeri azt, hogy az irodalmi műnek műalkotásként is meg kell felelnie, tehát a műnek az alkotó ismerete nélkül is teljesértékűnek kell lennie, de nem érthet egyet azokkal az újabb elméleti kitételekkel, melyek értelmében az irodalom legyen „csak irodalom, nyelvi fenomén, autonóm nyelvi világ és semmi más”. Úgy látja, hogy ezzel az elgondolással a pusztán teoretikus tendenciák nagyban leszállítják az irodalom és az irodalomtörténet jelentőségét. Elemzéseiből egyértelművé válik, hogy műalkotás és alkotói személyiség szorosan összetartoznak, hogy (példának okáért) az írói életrajz is fontos irodalomtudományi kutatási téma, s hogy az irodalmi mű keletkezésének, motivációjának és befogadásának minden ténye fontos információ az irodalomtörténet számára. Egyik kitétele még jobban hangsúlyt ad a csak irodalmiságon túlmutató véleménynek: „...meggyőződése, hogy az élet és a mű bonyolult kapcsolatának a feltárása az irodalom értelmébe vetett bizodalmat is helyreállítja. Tagadhatatlan ugyanis, hogy – legalábbis az alkotók egyik típusa – a műalkotásban az emberlét őt leginkább izgató kérdéseivel szembesül, ezek megoldására, megválaszolására, számvetésre ösztönző felvetésére benső szükségletből vállalkozik. Az életnek és műnek,

emberi gondolkodásmódnak és a művészi világnak az összefüggései a művészet személyiségformáló hatásának a megértéséhez is nélkülözhetetlenek.” Az irodalom „értelmébe” vetett bizalom helyreállításától talán nincs fontosabb feladat jelenünkben, amikor versekről, novellákról, regényekről, alkotókról és irodalmi életről beszélünk. Görömbei András egész életműve eszméletű jellegével járul hozzá ennek a bizalomnak és értelemnek a megerősítéséhez, annak a tudatnak az elmélyítésével, hogy a globalizáció folyamatában, a csatlakozások idején a magyar irodalom, a nemzeti önismeret, az önazonosság igénye szorosan összetartozik és kényszerítő tényező a jövőt akaró cselekvésben.

A szerző eddigi megjelent önálló művei

Monográfiák és tanulmánygyűjtemények

1. Folytatás és változás. Madách Kiadó, Bratislava, 1984, 148 o.
2. Irodalomközelen. Pedagógická fakulta, Nitra, 1992, 267 o.
3. Két költő nyomában. Pedagógická fakulta, Nitra, 1995, 201 o.
4. Az irodalom lehetőségei. Tanulmányok és kritikák. Lilium Aurum, Dunajská Streda, 1996, 218 o.
5. Az irodalomértés horizontjai. Filologická fakulta UMB, Banská Bystrica, 2000, 160 o.
6. Interpretáció és integráció. Madách-Posonium, Bratislava, 2002, 270 o.
7. Az irodalom kontextusai. Filologická fakulta, UMB, Banská Bystrica, 2002, 193 o.
8. Irodalmi érték és sajátosság. Értelmezések és reflexiók. Filologická fakulta, UMB, Banská Bystrica, 2003, 136 o.
9. Kontexty identity a literárnej hodnoty. Fakulta humanitných vied, UMB, Banská Bystrica, 2009, 139 o.
10. Az emancipált kontextus. Nap Kiadó, Dunajská Streda, 2010, 166 o.
11. Hungarológia és önismeret. Nap Kiadó, Dunajská Streda, 2012, 204 o.
12. Fordítás és nyelvi kultúra – Preklad a jazyková kultúra. Filozofická fakulta, UMB, Belianum, Banská Bystrica, 2014, 178 o.
13. A kulturális identitás metamorfózisai. Selye János Egyetem, Komárom, 2016, 123 o.
14. Az irodalomértés táguló területei. Elméleti értekezés az irodalomértés horizontjairól. GlobeEDIT, Omniscryptum, Saarbrücken , Deutschland, 2017, 114 o.
15. A valóság irodalmi motívumai (Tanulmányok a szlovákiai magyar irodalomról I.). Selye János Egyetem, Komárom, 2017, 225 o.
16. Önismeret és világlátás (Tanulmányok a szlovákiai magyar irodalomról II.). Selye János Egyetem, Komárom, 2018, 248 o.

A felsoroltakon kívül számos főiskolai jegyzet, egyetemi tankönyv, antológia szerzője, melyeket egyetemi kiadók adtak ki.

Univerzita J. Selyeho
Pedagógická fakulta
Bratislavská cesta 3322
SK - 945 01 Komárno
www.ujs.sk

Alabán Ferenc:
Irodalomértés és hungarológia
Monotematikus tanulmányok két tételben

Szakmai lektorok / Odborní lektori:
Prof. PhDr. Žilka Tibor, DrSc.
Dr. Zimányi Árpád, CSc.

Nyelvi lektor / Jazyková korektúra: Dr. Varga Gyula, CSc.

Szerkesztő / Redaktor: Dr. habil. PaedDr. Keserű József, PhD.

Nyomdai előkészítés / Tlačová príprava: TAMM - Téglás Attila, Bartal Mária
Nyomda / Tlačiareň: TADO Production, s.r.o., Dunajská Streda

Példányszám / Počet výtlačkov: 90 db / 90 kus

Kiadó / Vydavateľ: Selye János Egyetem / Univerzita J. Selyeho
Kiadás éve / Rok vydania: 2019
Első kiadás / Prvé vydanie

ISBN 978-80-8122-306-8